

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Кафедра історичного краєзнавства

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

**Напрями та методи
історико-краєзнавчих досліджень**

Курс лекцій

Частина II

Львів
2011

УДК 908 (0758)
ББК Д891я73
І 90

Автори: В. Є. ГОЛУБКО, А. В. СЕРЕДЯК, Р. Я. ГЕНЕГА, О. А. ДУДЯК,
Л. Д. КАЛИНЯК, Р. В. МАСИК, І. Б. МРАКА, І. І. ФЕДИК, О. П. ЦЕ-
ЛУЙКО, Б. З. ЯКИМОВИЧ

Рецензенти:

д-р істор. наук, проф. *М. Р. Литвин*
(Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України);
канд. істор. наук, доц. *Л. Л. Бабенко*
(Полтавський національний педагогічний університет ім. В. Короленка);
д-р істор. наук, проф. *Б. П. Савчук*
(Прикарпатський національний університет ім. В. Стефаника)

Рекомендовано

до друку Вченою Радою Львівського національного університету
Протокол № 26/3 від 30 березня 2010 року

І 90 **Історичне краєзнавство. Напрями та методи історико-
краєзнавчих досліджень** : курс лекцій / В. Є. Голубко,
А. В. Середяк, Р. Я. Генега та ін. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка,
2011. – 304 с.

Подано основні напрями краєзнавства, поділ за пріоритетни-
ми сферами наукових зацікавлень, форми краєзнавчої діяльнос-
ті. Охарактеризовано джерельну базу історичного краєзнавства
та його співвідношення з іншими науковими дисциплінами.

УДК 908 (0758)

ББК Д891я73

© Голубко В. Є., Середяк А. В., Генега Р. Я.
та ін., 2011
© Львівський національний університет
імені Івана Франка, 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	5
ОСНОВНІ НАПРЯМИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	
Історія поселень, міграцій (Л. Калиняк)	7
Містознавство (Р. Генега)	23
Демографія в історико- краєзнавчих дослідженнях (І. Мрака)	33
Соціальна історія краю (В. Голубко)	54
Мікроісторія, історія буднів (В. Голубко, А. Середяк)	59
Ментальність, звичаї, соціонормативна культура (Р. Генега)	73
Церква як освітньо-культурний осередок краю (І. Федик)	88
Пам'яткознавство (В. Голубко)	96
Екологічне краєзнавство (В. Голубко)	123
Музеєзнавство (О. Дудяк)	131
Генеалогічні дослідження в історичному краєзнавстві (О. Целуйко)	158
Бібліотечне та бібліологічне краєзнавство (Б. Якимович)	172

МЕТОДИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Загальноісторичні методи в історико-краєзнавчих дослідженнях (Л. Калиняк, А. Середяк)	203
Сучасні методи історико-краєзнавчих досліджень	207
Усна історія (В. Голубко, А. Середяк)	207
Краєзнавчий туризм (І. Мрака)	228
Просопографія (Р. Масик).....	251

КРАЄЗНАВЧА РОБОТА В НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Історичне краєзнавство в навчальних курсах середньої школи (В. Голубко, І. Федик, О. Дудяк).....	263
Особливості краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах (В. Голубко)	291
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	297
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОАЖЧИК	

ВСТУП

Пропоновані лекції написані для студентів-істориків відповідно до вимог програми навчального курсу з історичного краєзнавства, схваленої Вченою радою історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка. Видання є продовженням посібника «Історичне краєзнавство», що вийшов друком 2006 року, в якому подано два великі за обсягом розділи курсу «Об'єктно-предметна сфера та джерельна база історичного краєзнавства» та «Історія краєзнавчого руху в Україні». Пропонована читачам друга частина посібника містить розділи «Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень», «Методи історико-краєзнавчих досліджень», «Краєзнавча робота в навчальних закладах».

У сучасній Україні значно розширилася тематика краєзнавчих досліджень, розгорнулися раніше недоступні до вивчення сторінки історії того чи іншого краю. Це відкрило нові напрями історико-краєзнавчих студій: як соціальна історія, специфіка та розмаїття буденних проблем населення, дослідження ментальних відмінностей, звичаїв, соціонормативної культури, поглиблене вивчення демографічних процесів в окремих регіонах. На довгий час забутими залишалися такі впливові чинники життя суспільства та окремої громади, як Церква, екологічна культура. Переосмислення потребують можливості краєзнавчого туризму, музеє- та пам'яткознавства, генеалогічних студій, просопографії. Суттєвих якісних змін зазнала методика досліджень, широко впроваджені на Заході мікроісторичні дослідження потребують оволодіння методом усної історії.

Видані в 70–80-х роках ХХ ст. навчально-методичні матеріали не задовольняють сучасного дослідника “Историческое краеведение: учебное пособие для исторических факультетов педагогических институтов” (Москва, 1980), “Історичне краєзнавство в Українській РСР” (Київ, 1989) та ін.). Незважаючи на те, що навчальний курс “Історичне краєзнавство» читається як нормативний у більшості навчальних закладів гуманітарного профілю нашої держави, викладачі та студенти не мають нового, сучасного підручника чи навчального посібника. Наявні навчальні видання з історичного краєзнавства хоч і містять цікавий матеріал, однак не відповідають вимогам часу. Окрім цього, вони застарілі з методологічного погляду та за фактологічним матеріалом.

Пропонований посібник має заповнити прогалину в навчальній історико-краєзнавчій літературі, допомогти студентам оволодіти знаннями та практичними навичками краєзнавчих досліджень з метою формування активної особистості, здатної практично реалізувати набуті знання, зберігати історико-культурну спадщину та довілля краю, пропагувати національні цінності.

Загальна схема, методологія, фактографічний матеріал посібника склалися у процесі багаторічного читання лекцій з історичного краєзнавства. Водночас автори усвідомлюють, що поданий матеріал не може претендувати на довершеність чи вичерпність: історичне краєзнавство охоплює надзвичайно широкий спектр проблем як з фактологічного, так і з методологічного боку. Відтак, автори наперед вдячні всім за доповнення та доброзичливі зауваження до пропонованого лекційного курсу, котрі неодмінно буде враховано в наступних навчальних виданнях кафедри.

Авторський колектив

ІСТОРІЯ ПОСЕЛЕНЬ, МІГРАЦІЙ

1.1. НАСЕЛЕНИЙ ПУНКТ ЯК ОБ'ЄКТ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Важливим напрямом сучасних краєзнавчих досліджень є вивчення історії населених пунктів (поселень). Об'єкт таких досліджень – наявний нині або колись населений пункт (місто, селище, село, хутір) певного регіону. Предмет – природні особливості та економічні обставини, що передували колонізації території досліджуваного населеного пункту, зміни політичного підпорядкування та соціально-економічні процеси, що впливали на розвиток інфраструктури краю та життя мешканців населеного пункту.

Кількість розвідок, присвячених цій тематиці, суттєво зросла після 1991 р. Зазначена тенденція пов'язана зі зняттям панівних у радянський час ідеологічних перешкод у питанні вивчення проблем історії краю та поліпшенням системи допуску дослідників до джерел архівного збереження. Помітно збільшилася і кількість дослідників цієї проблематики – як професійних істориків, так і небайдужих до історії своєї малої батьківщини краєзнавців-аматорів – часто необізнаних з по-

рядком систематизації та викладу опрацьованого ними джерельного матеріалу.

Окрім розуміння суті історичного процесу, для написання якісного дослідження з історії окремо взятого населеного пункту (кількох населених пунктів певного регіону) дослідник повинен володіти певними знаннями в галузі суміжних з історією дисциплін, зокрема, географії, етнології, археології, топоніміки тощо. Важливим у цьому плані є також вивчення історіографічного доробку відомих дослідників цієї проблеми.

Фахове вивчення історії населених пунктів (поселень) України розпочалося у першій половині XIX ст. Не дивно, що об'єктом перших досліджень у цьому напрямі стали міста з давнім історичним минулим, зокрема, Київ та Львів. З-поміж них варто відзначити опубліковану в 1820 році працю М. Берлінського “Краткое описание Киева”, у якій автор на основі опрацьованих літописів, хронік, мемуарів та джерел архівного збереження висвітлив процес історичного розвитку міста. Неабиякий внесок у розвиток киевознавства зробив М. Закревський, який у своїй двотомній роботі “Описание Киева” (1868) акцентував увагу на питаннях, пов'язаних з демографічним розвитком міста, детально проаналізував його урбаністичну інфраструктуру (відомі споруди, визначні історичні пам'ятки тощо). Аналізуючи історичний доробок згаданих дослідників, Я. Верменич відзначає їх проросійськість (росієцентричність), притаманну для більшості праць першої половини XIX ст.

Першим, кому в дослідженні киевознавства вдалося вийти поза межі “росієцентризму”, був ректор Київського університету М. Максимович. У своїй праці “Очерк Киева” (1847) він писав, що до приєднання до Росії Київ налічував уже 790 років свого історичного життя.

У 1840-х роках активізувалося дослідження з історії міст Галичини на західноукраїнських землях у складі Австрійської імперії. Важливе значення мала поява праці Д. Зубрицького

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

“Хроніка міста Львова” (видана польською мовою 1844 року). У своїй хроніці автор подав не тільки власне історію Львова, але й торкнувся питань української історії. Учений показав боротьбу галицьких русинів з поляками, описав життя вірменської та єврейської громад, котрі проживали в місті. Розглянув проблему ремесел, стосунків з іншими містами та країнами, з якими Львів має торгові зв'язки.

Якісно новий етап української науки у питанні вивчення історії міст і сіл розпочався у другій половині XIX ст. Вагомі здобутки тут пов'язані з іменем В. Антоновича. У 1870-х роках він організував гурток зі збору інформації з метою укладення історико-географічного словника, який мав містити ґрунтовний опис місцевостей з характеристикою існуючих населених пунктів. На основі зібраних матеріалів його учні у 1910 році видали “Список материалов для составления историко-географического словаря”. Крім того, В. Антонович був також відомим киевознавцем. У 1882 році часопис “Киевская Старина” опублікував його працю “Киев, его судьба и значение с XIV по XVI столетие (1362–1569)”.

Паралельно з вивченням міської історії, починаючи з 1860-х років, зростає зацікавлення дослідників історією села. Основоположником цього напрямку у вітчизняній історіографії прийнято вважати О. Лазаревського, у доробку якого є низка наукових праць як з історії селянства (Малороссийские посполитые крестьяне 1648–1783 гг. К., 1908), так і сіл різних регіонів (Села Конотопского уезда (опыт истории южнорусских сел); (Записки Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов, 1868); Из истории сел и селян Левобережной Малороссии (Киевская старина, 1891, кн. 1). Зазначеними роботами О. Лазаревський започаткував новий напрям в історичних дослідженнях – “сільську історію”, суть якої зводилася до подання комплексного аналізу топографічних, топонімічних, кліматичних особливостей сільської місцевості, наявних у селі процесів політичного, економічного та культурницького спрямування.

Значний внесок у вивчення історії міст і сіл зробив Д. Багалій. Центральне місце у науковій спадщині історика посідають праці з історії Слобідської України (Історія Слобідської України, 1918). Головна увага у його дослідженнях приділена особливостям колонізації краю, що безпосередньо пов'язано із заснуванням міст і сільських населених пунктів – слобід. Аналізуючи процес створення та історичного розвитку центрального міста Слобожанщини – Харкова, автор уперше відзначив його українськість як з національного, так і з соціального погляду.

Над вивченням історії поселень працював Д. Яворницький. Об'єктом його зацікавлень була історія Південної України – колишньої “запорізької вольниці”. Детальне дослідження цієї території викладено у працях ученого “Топографическое описание Запорожья”, “История города Екатеринослава”.

Визначна роль у вивченні питань, пов'язаних із заснуванням і розвитком населених пунктів, належить М. Грушевському. У своїй монографії “Барское староство, исторические очерки (XV–XVIII в.)” він подав глибокий аналіз процесу колонізації південно-східної частини Подільського воєводства, детально дослідив топографічні особливості, національний склад населення, організацію управління в повітах та селах староства.

Також М. Грушевський мав неабиякий таланти у плані організації наукової роботи. Повернувшись 1924 року до СРСР, учений створив декілька комісій порайонного дослідження історії України. Зокрема, розпочали свою діяльність Комісія Києва і Правобережної України, Комісія Лівобережної України, Комісія Полудневої України, Комісія історії Полісся, Комісія Західної України. Учні київської та львівської школи М. Грушевського, зокрема, О. Гермайзе, М. Шармай, О. Баранович, С. Гаєвський, І. Крип'якевич, М. Кордуба, К. Студинський, також комплексно досліджували історію населених пунктів названих регіонів України.

Бурхливий розвиток краєзнавства в СРСР 1920-х років припинився у наступному десятилітті, що було пов'язано з

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

репресивною політикою сталінського режиму. Переслідувань зазнали і провідні науковці, зокрема, М. Грушевський, О. Гермайзе й ін. Відтак, у 1930-х роках центр краєзнавчих досліджень перемістився у Західну Україну. Тут вивченням міської та сільської історії займалися відомі учні М. Грушевського – І. Крип'якевич та М. Кордуба. І. Крип'якевич акцентував увагу на вивченні історії Львова (“Львів. Його минувшина і теперішність”; “Історичні походи по Львові” та ін). М. Кордуба своєю чергою, займався вивченням історії галицького краю (“Розвій українського населення в Галичині за останні 100 літ”; “Земля свідком минулого” та ін).

Друга світова війна та повоєнна ідеологічна заангажованість історичної науки на довгий час унеможливили проведення серйозних досліджень у галузі історичного краєзнавства, у тому числі і вивчення історії населених пунктів. Якісні зрушення у цьому напрямі розпочалися з настанням 1960-х років. Найцікавішою працею у галузі містознавства є книга М. Брайчевського “Коли і як виник Київ” (1963). Особливої активності києвознавчі студії набули у зв'язку з відзначенням у 1982 році штучно надуманої 1500-ї річниці з дня заснування міста. Протягом 1982–1986 років вийшло тритомне видання “Історії Києва” за редакцією Ю. Кондуфора. У 1960–1980-х роках з'являється значна кількість досліджень з історії обласних та великих індустріальних міст УРСР, а також путівники районними центрами та селами, пов'язаними з розвитком туристичної сфери. Основна частина путівників стосувалася населених пунктів Криму та західних областей України.

Значного поширення у 1960–1980 роках набули археологічні дослідження колишніх (літописних) поселень. Вивченням античних міст Північного Причорномор'я займалися В. Кадеєв (“Херсонес Таврический в первых веках нашей эры” (Харьков, 1981)), І. Марченко (“Город Пантикапей” (Симферополь, 1974)), В. Кутайсов (“Античный город Керкенида, VI–II вв. до н. э.” (К., 1990)). Давньоруським літописним поселенням присвячено праці В. Довженка “Древньоруське місто Во-

їнь” (К., 1966), Б. Тимошука “Слов’янські гради Північної Буковини” (Ужгород, 1975). Літописний Звенигород досліджували І. Свешніков та М. Пелешишин.

Проте наймасштабнішою за обсягом і, попри існуюче ідеологічне навантаження, доволі ґрунтовною у науковому плані працею з цієї тематики стала 26-томна “Історія міст і сіл Української РСР” за редакцією П. Тронька. Видання “Історії міст і сіл...”, у тім числі з підготовчим етапом, який охоплював збір необхідної інформації, тривало з 1962 по 1974 р. У розробці проекту брали участь науковці численних підрозділів АН України, університетських та інститутських кафедр, краєзнавчих музеїв, учителі шкіл. До нього були залучені також декілька міністерств і відомств республіки, виконкоми місцевих рад депутатів трудящих, Спілки письменників і журналістів, Українське товариство охорони пам’яток історії та культури тощо. Загалом, за даними П. Тронька, обсяг усіх 26-ти томів “Історії міст і сіл...” становить 2 360 обліково-видавничих аркушів. У томах вміщено 1 340 нарисів, у тому числі 25 про області, 352 – про міста та 964 – про селища міського типу і села, 8 319 довідок про центри селищних і сільських рад. У всій серії книг опубліковано 9 116 ілюстрацій, сотні карт і картосхем. Водночас доцільно враховувати ідеологічні перешкоди, що не давали змоги дослідникам залучити до видання широкий пласт джерел, пов’язаний з історією українських визвольних змагань, діяльністю мереж так званих “буржуазно-націоналістичних” партій та організацій у межах того чи іншого населеного пункту тощо. Відтак, “Історія міст і сіл...” вимагає нової редакції і, відповідно, вироблення сучасної методики дослідження, залучення нової генерації істориків-краєзнавців.

Починаючи роботу над вивченням населеного пункту (кількох населених пунктів певного регіону), дослідник повинен володіти інформацією про найбільш поширені та доступні джерела з цієї проблематики. Варто зазначити, що більшість джерел (особливо тих, що стосуються історії сільських населених пунктів) датуються XVIII ст. Така ситуація безпосередньо

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

пов’язана з інкорпорацією українських земель до складу Російської та Австрійської імперій. Освоюючи українські землі, нові адміністрації у першу чергу вдавалися до письмової фіксації наявних на ній топографічних та господарських об’єктів (головно населених пунктів) як джерел оподаткування, унаслідок чого до нас дійшов широкий комплекс описових та статистичних джерел.

Важливими джерелами з вивчення історії міст і сіл Лівобережжя та Слобожанщини XVII–XVIII ст. є матеріали кампутів і ревізій козацьких полків – російських переписів податкового населення. Використовуючи ці документи, дослідники мають можливість простежити соціальну належність та майновий стан населення того чи іншого населеного пункту. Цінним джерелом для вивчення соціальної структури населення міст і сіл Лівобережної України від 1648 до 1730 року є також матеріали Генерального слідства про маєтності. Основну роботу зі збору його документів було проведено у 1729 році, коли в усі полки Лівобережної України прибули канцеляристи, завданням яких був збір інформації про заснування населених пунктів та їхню приналежність тощо. Зібраний матеріал систематизували і записували у так звані “полкові книги”. Значна частина документів Генерального слідства зберігається у фонді Генеральної гетьманської військової канцелярії ЦДІА України у Києві. Крім того, матеріали з більшості полків генерального слідства є опублікованими. У Полтаві 1893 року вийшло “Генеральное следствие о маєтностях Гадячского полка”, у Києві 1896 року – Придубського, того ж року в Харкові – Переяславського, в Чернігові 1901 року – Ніжинського, а 1908 – Чернігівського. За радянського часу в серійному виданні “Український архів” побачили світ матеріали Стародубського (1929) та Лубенського (1931) полків.

Ліквідація гетьманства та остаточна інкорпорація українських земель до складу Російської імперії вимагала збору нових даних про соціально-економічне становище населення. Відтак, 1765 року президент Другої Малоросійської колегії П.

Румянцев запропонував провести новий генеральний опис України. Зібрані матеріали (з 1765 по 1769 рік) увійшли до так званого Румянцевського опису, або Генерального межування та містять унікальну інформацію з історії міст і сіл краю. Частина зазначених матеріалів зберігається у фонді Генерального опису ЦДІА України у Києві. У ньому зібрано 969 томів, що подають відомості про 3,5 тис. населених пунктів.

Характеризуючи важливі джерела з історії міст і сіл, треба окремо відзначити Описи намісництв України, підготовані 1781 року під керівництвом губернатора А. Милорадовича. Матеріали описів Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв опубліковані завдяки таким дослідникам, як О. Лазаревський та П. Федоренко. “Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст.” опубліковані 1989 року Археографічною комісією України. Серед інших описових творів кінця XVIII ст. найвідоміше “Черниговского наместничества топографическое описание”, автором якого є А. Шафонський (1786). В описі подано відомості про всі міста, містечка, села, кількість населення в них, поділ населення за станами, національною та релігійною належністю. Традиція описових творів про окремі намісництва, губернії, регіони, а також повіти існувала впродовж XIX ст. і збереглася у XX ст. Збором відповідної інформації у Російській імперії займалися спеціально створені у 1830-х роках статистичні органи. До середини XIX ст. були видані узагальнюючі по імперії статистичні збірники “Материалы для статистики Российской империи”, “Статистические таблицы Российской империи”, “Сборник статистических сведений о России”, що також містять важливу інформацію з історії міст і сіл України. Серед статистично-описових праць про українські губернії С. Макарчук виділив праці А. Скальковського “Опыт статистического описания Новороссийского края”, Ч. 1–2 (СПб., 1850); працю М. Арндаренка “Записки о Полтавской губернии” Ч. 1–3 (Полтава, 1848–1852); С. Кованка “Статистическое описание Харьковской губернии” (Харьков, 1859).

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

З кінця XIX – на початку XX ст. губернські статистичні комітети видавали описові праці на зразок “Памятных книжек губернии”, де поряд із суто статистичними показниками вміщали цікаві коментарі про стан економіки, склад населення, систему освіти тощо. Яскравим прикладом таких статистично-описових праць є “Памятная книжка Вольнской губернии на 1906 год” (Житомир: Вольнской губ стат. Комитет, 1905).

Подібним до описово-статистичних матеріалів Наддніпрянської України у складі Російської імперії є джерела, що стосуються історії міст і сіл західноукраїнських земель у складі Австрійської (з 1867 року Австро-Угорської) імперії. Тут серед значного масиву джерел найбільшу цінність становлять матеріали Йосифінської та Францисканської метрик, що зберігаються у фондах ЦДІА України у Львові. Йосифінська метрика, створена у 1786–1787 роках на виконання патенту австрійського імператора Йосифа II, подає важливу інформацію про маєтності сільських громад, масштаби землеволодінь поміщиків та селян. Аналогічні дані містяться й у Францисканській метриці, складеній у 1819–1820 роках, на виконання патенту імператора Франца I. Відтак, ці джерела посідають виняткове місце в процесі дослідження історії населених пунктів західноукраїнських областей. На підставі метрик у 1965 році опубліковано покажчик населених пунктів (Йосифінська (1785–1788) і Францисканська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Покажчик населених пунктів), що суттєво спрощує для дослідників пошук необхідної інформації.

Важливим джерелом вивчення західноукраїнських міст і сіл є шематизми – довідкові церковні єпархіальні видання, у яких подано відомості про кількість парафій, культові споруди, монастирі, стан освіти тощо.

Серед інших важливих документів, що містять відомості про населені пункти, доцільно згадати 15-томний “Словник географічний Королівства Польського та інших слов'янських країв” (Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych

krajów słowiańskich) варшавського видання 1880–1900 років, співавторами якого були Ф. Сулімірський, Б. Хлебовський та В. Валенський.

З-поміж джерел міжвоєнного періоду варто виділити матеріали польської статистики. Особливої уваги заслуговують матеріали виборів до законодавчих органів Другої Речі Посполитої, на основі яких дослідник може аналізувати політичні симпатії населення того чи іншого населеного пункту Західної України. Матеріали польської міжвоєнної статистики містять і детальну інформацію про економічну ситуацію у Східній Галичині, Західній Волині та Поліссі.

Дослідження населених пунктів немислиме без детального аналізу демографічних процесів. Значну допомогу у їх вивченні надають переписи населення, об'єктом обліку яких постає окремо взятий індивід. Протягом другої половини XIX–XXI ст. на українських землях було проведено такі переписи населення: у складі Австрійської (Австро-Угорської) імперії – 1857, 1869, 1880, 1890, 1900, 1910; у складі Російської імперії 1897; у складі Польщі – 1921, 1931; у складі Чехословаччини – 1930; у складі Румунії – 1930; у складі СРСР – 1920, 1926, 1937, 1939, 1959, 1970, 1979, 1989; у незалежній Україні – 2002 року. Опрацьовуючи матеріали переписів, дослідник повинен критично осмислювати подану в них інформацію, оскільки зібрані у переписах дані не завжди відповідали існуючій дійсності. Це пояснюється переважно політичними мотивами, наприклад, бажанням польської влади подати через перепис 1921 року польський характер Західної України чи приховати масштаби Голодомору 1932–1933 років у радянському переписі 1939 року.

Необхідним джерелом для вивчення історії міст і сіл є матеріали преси. Особливу актуальність для дослідників повсякденної історії краю має місцева періодика. Обласні та районні газети подають докладну інформацію про політичне, економічне, культурне та спортивне життя населених пунктів того чи іншого регіону.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Маючи необхідну історіографічну та джерельну базу для написання наукової роботи з історії окремо взятого населеного пункту (кількох населених пунктів певного регіону), дослідник повинен володіти певним методологічним та понятійним апаратом. На території України є більш як 30 тис. великих та малих міст і сіл. Вік низки населених пунктів налічує понад тисяча років, частина наближається до цієї дати, відтак, у регіональних дослідженнях нерідко трапляються поняття “історичне місто” чи “історичне село”, що стосуються населених пунктів з наявним високим історико-культурним потенціалом та певними особливостями забудови. Порядок визнання населеного пункту “історичним” затверджений Постановою Кабінету Міністрів України від 3 липня 2006 р. № 909 (зі змінами, внесеними згідно з Постановою КМ № 209 (209–2009-п) від 25.02.2009). Відповідно до Постанови, історичним населеним місцем прийнято вважати місто, селище чи село, яке повністю або частково зберегло свій історичний ареал з об'єктами культурної спадщини і пов'язані з ним розпланування та форму забудови, типові для певних культур або періодів розвитку.

Окрім того, зазначені населені пункти мають бути занесені до Списку історичних населених місць згідно з наявністю хоча би двох таких критеріїв:

- наявність історичних, архітектурних, ландшафтних та садово-паркових об'єктів культурної спадщини, які мають містоутворююче значення;
- розпланування відповідно до минулих історичних епох (до початку XX ст.);
- збереження основних композиційних центрів та композиційних осей населених місць;
- наявність рядової історичної забудови.

Зазначена Постанова не вказує певних хронологічних обмежень щодо визнання населених пунктів “історичними”. На думку П. Тронька, до категорії “історичних міст” мають бути віднесені всі міста, яким минуло 300 років, а також усі обласні

центри України, що несуть у собі великий культурний потенціал. Обов'язковою також має бути наявність старої частини – основної типової ознаки “історичного міста”, що відіграє містоформувальну роль, визначає його обличчя.

Детальне вивчення історії населеного пункту вимагає також застосування знань історичної топології – досліджень історико-географічних систем на найнижчому рівні, зокрема малих локальних об'єктів міської та сільської інфраструктури – райони міста, вулиці, площі, парки, хутори, присілки, кути, урочища тощо. Подібні дослідження неможливі без застосування знань топоніміки – науки, що вивчає географічні назви, їхнє походження, розвиток, сучасний стан, написання і вимову. Дослідник повинен давати фахову оцінку всім мікротопонімам населеного пункту, зокрема:

- ойконімам – назвам населених пунктів;
- гідронімам – назвам річок, озер, водосховищ;
- оронімів – назв гір, пагорбів;
- урбанонімам – назвам внутрішньоміських об'єктів;
- патронімам (антропотопонімам) – назвам географічних об'єктів від власного імені людини.

Кількість праць з цієї тематики помітно зростає. Наприклад, львівський історик-краєзнавець В. Лаба впродовж 1996–2007 років видав історико-краєзнавчі нариси понад сотні містечок і сіл Галичини, а також окремі праці з топоніміки деяких районів. Аналогічні дослідження проводить А. Коваль “Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України” (К., 2001). Вивченню урбанонімів Львова присвячено праці І. Мельника.

Дослідженням історичних міст займається також соціотопографія – напрям історико-регіональних досліджень, що виник на перетині урбаністики, демографії, топографії та соціальної історії. Методика досліджень населеного пункту, що застосовується у соціотопографії, допомагає з'ясувати співвідношення забудови середньовічних міст з соціальною та етнічною структурою населення, показати причини виникнення, напрями розвитку та рентабельність тогочасних ремесел. Ці-

кавим прикладом досліджень у галузі соціотопографії є праця львівського історика М. Капраля “Проблеми соціотопографії українських міст (за матеріалами фінансових книг Львова другої чверті XVI ст.)”.

1. 2. МІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК МІСТ І СІЛ УКРАЇНИ

Характеристика змін демографічного розвитку міст і сіл України, що є складовою частиною фахових досліджень, потребує детального вивчення міграційних та еміграційних процесів. Подамо коротку дефініцію означених понять.

Міграцією називається процес зміни постійного місця проживання індивідів або соціальних груп, що виражається в їх переміщенні в інший регіон або географічний район країни. Еміграція – це вимушене чи добровільне переміщення людей (емігрантів) зі своєї вітчизни в іншу країну світу. В українській історичній науці прийнято розрізняти чотири хвилі еміграції:

- перша – остання чверть XIX ст. до початку Першої світової війни;
- друга – між Першою та Другою світовими війнами;
- третя – кінець Другої світової війни;
- четверта – 1990-ті роки і до наших днів.

Варто зазначити, що вказані терміни в українських реаліях є доволі розмитими. Наприклад, невідомо, яким терміном характеризувати переміщення українського населення в межах СРСР, на цілині землі Казахстану. У реаліях 1950-х років вони вважалися мігрантами, натомість, за часів незалежності України потрапляють під означення емігрантів.

Також суттєво між собою не відрізняються і причини зазначених явищ, які зараз спробуємо розглянути. Для українських земель кінця XIX–XX ст., а також періоду незалежної України найактуальнішими були і продовжують залишатися соціально-економічні причини міграційних (еміграційних) процесів.

Вони, зокрема, характерні для першої, четвертої та частково другої хвиль еміграції. Головними мотивами, що спонукали населення до міграції (еміграції) були: загальна бідність, земельний голод, характерний для західноукраїнських земель кінця XIX – першої третини XX ст., безробіття та неможливість знайти високооплачувану роботу в Україні у кінці XX – на початку XXI ст. Відтак, міграція (еміграція) за соціально-економічною ознакою часто набуває характеру трудової, інколи сезонної. У цьому випадку задіяне у ній населення вибуває за кордон на певний термін з подальшим поверненням на Батьківщину. Міграційні (еміграційні) процеси соціально-економічного характеру пов'язані також з природними лихами, екологічними катастрофами, у тому числі техногенними. Яскравим прикладом таких міграцій є затоплення населених пунктів у зв'язку зі спорудженням каскаду Дніпровських гідроелектростанцій, а також переселення із зони, зараженої внаслідок Чорнобильської катастрофи.

Характерними для XX ст. були також політичні причини міграції (еміграції) населення України, пов'язані переважно з другою та третьою хвилями. Політична міграція (еміграція) здебільшого була вимушеною, а також примусовою (нерідко насильницькою). Прикладом вимушеної міграції (еміграції) є політичні діячі УНР та ЗУНР, а також офіцери та солдати армії УНР, УГА, УПА, дивізії СС “Галичина” тощо, які у результаті поразки українських визвольних змагань змушені були опинитися за кордоном, а прикладом примусової (насильницької) є виселення середнього та заможного селянства у період проведення колективізації, населення західних областей України, яке допомагало УПА, депортації кримських татар. Однією з причин політичної еміграції є переслідування населення з релігійних мотивів. Доцільно зазначити, що еміграція за цією ознакою не була масовою серед українського населення XIX–XXI ст. Яскравим прикладом такої еміграції був хіба що вивезений до Риму митрополит УГКЦ Йосип Сліпий.

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Розкидані західним (країни Європи, Північної та Південної Америки) та східним (Росія, Казахстан, Китай, країни Закавказзя та Середньої Азії) напрямками еміграції, українці становлять значну за кількістю світову діаспору. За оцінкою директора Інституту досліджень діаспори (м. Київ) І. Винниченка, станом на 2001 р. за межами України проживало від 10 до 13 млн українців. Беззаперечно, що за останні роки ця кількість зросла за рахунок нових трудових емігрантів до таких країн, як Іспанія, Італія, Португалія тощо.

Міграційні та еміграційні процеси протягом XIX–XXI ст. мали безпосередній вплив на історичний розвиток міст і сіл України. Вони зумовлювали зниження динаміки природного приросту населення і навіть обезлюднення та повне зникнення населених пунктів. Відтак, їхнє вивчення є важливим напрямом дослідження історичного краєзнавства.

Питання для контролю

1. Охарактеризуйте джерела до вивчення історії поселень та міграцій; “історичне місто” та “історичне село” як категоріальний апарат краєзнавчих досліджень.
2. Визначте місце соціотопографії у вивченні історії поселень та міграцій; причини міграційних та еміграційних процесів в Україні кінця XIX – початку XXI ст.
3. Міграція в контексті розвитку міст і сіл України.

Список літератури

1. *Багалій Д.* Історія Слобідської України / Д. Багалій. – Харків, 1993.
2. *Брайчевський М.* Коли і як виник Київ / М. Брайчевський. – К., 1963.
3. *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні / Я. Верменич. – К., 2003.
4. *Грушевський М.* Барське староство : Історичні нариси XV–XVII ст. / М. Грушевський. – Львів, 1996.

5. *Зубрицький Д.* Хроніка міста Львова / Д. Зубрицький. – Львів, 2002.
6. *Качараба С.* Еміграція з Західної України (1919–1939) / С. Качараба. – Львів, 2003.
7. *Кордуба М.* Земля свідком минулого. Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба. – Львів, 1924.
8. *Крип'якевич І.* Історичні проходи по Львові / І. Крип'якевич. – Львів, 2007.
9. *Лазаревський А.* Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – Т. 1–3. – К., 1902.
10. *Макарчук С.* Писемні джерела з історії України : Курс лекцій С. Макарчук. – Львів, 1999.
11. *Тронько П.* Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід. Проблеми. Перспективи / П. Тронько. – К., 2001.
12. *Яворницький Д.* История города Екатеринослава / Д. Яворницький. – Днепропетровск, 1989.

МІСТОЗНАВСТВО

Слово “місто” походить від латинського слова “civitas”. У світовій та вітчизняній практиці міста розглядають як осередки економічного, науково-технічного і культурного поступу та водночас як локальні суспільно-територіальні системи, центри регіональних територіальних комплексів. Існує безліч підходів до визначення міста – від соціально-економічних до політико-правових, від топографічних до соціально-психологічних. Але єдиного, усталеного визначення міста на цей момент жодна з наук не запропонувала. Для прикладу, географи критерієм міста вважають морфологічні особливості території, економісти – джерело засобів існування, соціологи – наявність окремого міського співтовариства. Сперечаються історики і щодо категорії “історичне місто”.

Європейська Міська хартія, прийнята Радою Європи в 1992 році, та Європейська хартія міст – II, прийнята у травні 2008 року, ознаменували новітній етап у підході до міського життя, ставши своєрідним маніфестом новітньої урбаністики. Хартія визначає дві головні функції міста. Перша: місто як місце збору людей, яке охоплює матеріальне, археологічне, топографічне і містобудівне поняття; та друга: місто як історичне і юридичне явище, яке забезпечує характерне, фундаментальне ядро життя в суспільстві. Також підкреслено, що поняття “місто” сьогодні все більше ототожнюється з самоврядною громадою – “автономною адміністративною одиницею, що об’єднує спільноту жителів з визначеними інтересами”, населеним центром з організованим будівництвом, комунальним обслуговуванням і власною адміністрацією. Розглядаючи “місто” як адміністративну одиницю, варто зазначити, що під це визначення у світі підпадають діаметрально протилежні поняття. Наприклад, беручи за основу чисельність населення,

в Данії статус міста отримують населені пункти від 250 людей і вище, в Японії від 30 тисяч.

У сучасній Україні у визначенні міст донедавна користувалися застарілим положенням “Про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” від 12 березня 1981 року. Згідно з цим положенням, міста поділили на три категорії – республіканського (понад 1 млн населення), обласного (понад 50 тис. населення) та районного (понад 10 тис. населення) підпорядкування. Але упродовж останніх років відбувалося значне зменшення чисельності окремих міських поселень, особливо районного підпорядкування, кількість жителів яких опустилася нижче позначки 10 тис. осіб. Тому за сучасних умов критерії визначення поняття “місто” зазнали змін, особливо в пунктах, які регламентували кількість мешканців. Згідно з проектом нового закону “Про територіальний устрій України”, місто – це поселення з компактною забудовою, на території якого розташовані промислові і переробні підприємства, комунальні господарства, житловий фонд, мережа соціально-культурних закладів і підприємств, яке має розвинуту соціальну, комунальну і транспортну інфраструктуру, та мешканці якого у більшості своїй зайняті в управлінській, промисловій, торговельній, соціально-культурній сфері і сфері послуг.

Відома українська дослідниця урбаністики Ярослава Верменич подає такі категорії визначення міста: по-перше, наявність сталого поселення не є аргументом для визначення віку міста. Поселення вважається містом, якщо має якісь укріплення, оборонні споруди, рови, вали тощо. Уявити давньоруське місто без них в умовах постійних війн і набігів кочівників практично неможливо – воно просто не вижило б. Отже, місто – насамперед фортеця, замок; по-друге, місто – не просто поселення, але й адміністративний центр певної округи, який виконує щодо неї цілком визначені – військові, адміністративні, економічні функції. Не можна вважати містом навіть велике поселення, якщо воно не є господарським комплексом, зайня-

тим поміж іншим переробкою і споживанням того, що виробляють навколишні села. Та й навряд чи можливо уявити собі таке місто в умовах панування натурального господарства, коли переважну більшість споживчих цінностей давала земля; по-третє, містом визнають лише таке поселення, яке має відмінний від сільського уклад життя. Місто не може існувати без власної системи управління, податкової системи, і саме ці критерії відрізняють його від більш примітивних сільських поселень. Узагальнюючи підходи, можемо стверджувати, що на сучасному етапі місто – це великий населений пункт, адміністративний, промисловий, торговий і культурний центр.

Протягом останніх років вивчення історії міста поступово трансформується у цілком інший і новий напрямок історичних студій – містознавство. Він увібрав досягнення і напрацювання фахівців з політичної, економічної, соціальної історії, краєзнавства, інших наук, серед яких першість тримають історія, економічна географія, соціологія та філософія.

Міста почали вивчати ще за часів заснування УРСР, але особливо розмаху ці дослідження набули протягом 60–70-х років ХХ ст., коли в межах краєзнавчих досліджень з ініціативи Академії наук за редакцією Петра Тронька вийшла 26-томна “Історія міст і сіл Української РСР”. Цим проектом влада, з одного боку, відкрила можливість на місцях широко досліджувати регіональні аспекти історичного минулого, з іншого – сподівалася завдяки комуністичній пропаганді на прикладі кожного окремо взятого населеного пункту ще міцніше прив’язати населення до більшовицької системи. Однак, попри заідеологізованість, видання містить цінний науковий матеріал і може послужити фундаментом для подальших наукових досліджень.

Серед сучасних провідних спеціалістів у галузі містознавств варто відзначити таких українських дослідників, як, Я. Верменич, О. Карліну, М. Дністрянського, О. Реєнта, Д. Чорного, А. Заяця, М. Капраля, М. Волинську, Д. Ткача, А. Івченка, які досліджують міста в Україні на різних істо-

ричних етапах. Ознакою сучасної історіографії є зменшення кількості узагальнюючих нарисів про міста регіону, зростання кількості публікацій навчального та довідкового характеру. Найпоширеніший напрям – це статті, присвячені окремим аспектам історії міст, що широко друкуються на сторінках наукових збірників, регіональних історичних журналів, у матеріалах наукових конференцій. У більшості містознавчих публікацій декларується необхідність досягнути реалії життя міст, показати їх як цілісне явище, звернути увагу на всі неоднозначності та протиріччя. На відміну від радянського періоду, де акцент робили на соціальних питаннях, тепер увагу зосереджують на досягненнях міського самоврядування, руйнівних наслідках більшовицького перевороту, громадянської війни, до яких призвело сімдесятирічне правління комуністичного режиму.

Працюючи над вивченням історії міста, науковці сформуливали окремі напрями урбаністики, які з часом розвинулися в окремі наукові дисципліни. Зокрема, перший напрям – геоурбаністика, або “географія міста” – наукова дисципліна (самостійний розділ соціально-економічної географії), що об’єднує різні сторони вивчення просторового розвитку міст, міських систем, розповсюдження міського укладу і життєдіяльності людей. Засновником української геоурбаністики вважають Володимира Кубійовича, який ще в 20-х роках ХХ ст. описав своє рідне місто Новий Сонч (Польща).

Уперше в українській географічній науці В. Кубійович досліджував функціонально-територіальну структуру міста, виокремивши фізіономічне місто, передмістя та позаміський простір з певним відсотком міського населення. Кожну з цих частин міста вчений аналізував з погляду особливостей забудови (план міста, розміщення будинків, вулиць, транспортних комунікацій та ін.), яку відповідно ставлять у залежність від топографії (рельєфу), заможності населення, його етнічного складу і навіть роду занять. Дією цих чинників він обумовлював також густоту населення. Дослідник виділив і межі міс-

та, детально проаналізувавши його розташування і передумови розвитку, внутрішню структуру та міських жителів. При цьому вчений зробив висновок, що великі міста виникають і розвиваються тільки там, де вигідне положення дало їм змогу значно вплинути на околиці, тобто створити собі обширну зону впливу. Отже, географічне положення міста (на формах рельєфу, відносно рік і транспортно-торговельних шляхів), на думку науковця, є вирішальним чинником його розвитку.

Другий напрям дослідження міста виокремився як історично-подієвий. Його суть полягає у створенні своєрідного літопису міста, хронологічного і послідовного, що спирається на значний масив джерел та літератури. Дослідження міста з погляду історичної пам’яті чи соціальної культури найбільше привертають увагу дослідників. Тому саме такий підхід став визначальним у системі історичного краєзнавства.

Третій напрям – історико-культурний – запропонували історики архітектури і містобудування. Основна увага в цьому напрямі зосереджується на проблемах містобудівної спадщини та її охорони.

Четвертий напрям – кліометричний (кількісний), заснований на кластерному аналізі. Кластерний аналіз – це багатомірна статистична процедура (кластеризація), яка класифікує об’єкти або спостереження в однорідні групи. Набір усіх досліджуваних об’єктів розподіляється по підкласах, які називають кластерами (cluster – щітка).

І нарешті варто розрізнити поняття “утворення міста” і “заснування міста” з урахуванням різних етапів розвитку поселень. Про заснування міста можна говорити на підставі відповідного правового акту, який фіксує початок будівництва. Заснування міста – правова категорія, утворення – історична. Зміст останньої може визначатися не лише конкретними правовими документами, але й сукупністю непрямих свідчень джерел. При цьому треба брати до уваги безперервний розвиток поселення з моменту виникнення, а також час виникнення його історичного центру і час поглинення ним тих по-

селень, які виникли раніше і первісно не входили до складу його території.

У цей же час львівський історик Андрій Заяць дотримується думки, що становлення міста відбувається внаслідок локаційного процесу (від латинського *locatio* – заснування) у трьох площинах – правовій локації, просторовій локації і в утвердженні міського управління та самоврядування.

Варто зазначити, що зростання міст та кількості міського населення чи, як ще їх називають, – урбанізаційні процеси – тісно пов'язані з певними особливостями, а саме: природним приростом власне міського населення; включенням у межі міста чи віднесенням в адміністративне підпорядкування приміських територій, перетворенням сільських населених пунктів у міські. Зростання міст провадиться також шляхом формування більш-менш широких приміських зон. Умови життя населення в цих районах все більше наближаються до умов життя в великих містах – центрах тяжіння цих зон. У цьому випадку доцільно наголосити, що дотепер дискусійними і не усталеними є такі поняття, як “місто”, “містечко”, “селище міського типу”. Саме ці проблеми стали основним каменем спотикання в радянській урбаністиці, наголошує Я. Верменич. Тому в 20-х роках ХХ ст., унаслідок адміністративної реформи поняття “містечко” в УРСР зникло взагалі. Натомість у Білорусії, Прибалтиці „містечко” збереглося і як поняття, і як утворення. В сучасних умовах „містечко” заледве повертається в науковий обіг, не кажучи вже про адміністративний.

Також для урбанізації характерна концентрація населення у великих і надвеликих містах. Саме зростання великих міст (з населенням більше ніж 100 тис. осіб) та пов'язаних з ними нових форм розселення і розповсюдження міського способу життя яскравіше відображає процес урбанізації населення. Тому в разі конкретнішого вивчення урбанізації поряд із часткою міського населення розглядають низку інших характеристик, з яких до поля зору відразу потрапляють такі, як чисельність населення в містах, згрупованих за їх розміром, а

також чисельність населення, яка живе в поселеннях окремих типів, густина міського чи сільського населення тощо.

Невід'ємною частиною урбанізації є вироблення суто міської урбаністичної свідомості, що відбувалось у процесі ознайомлення з історичним минулим міст, святкування різноманітних ювілеїв та урочистостей. Важливого значення для формування свідомості набуло належне архітектурне оформлення міського середовища, зокрема встановлення пам'ятників, бюстів, що мали не просто прикрашати вулиці і площі, а візуально закріплювати в пам'яті мешканців певну систему цінностей. Попри те, що більша частина українських міст, яка як за складом населення, так і в історико-культурному плані була виразно українською, у свідомості мешканців співіснували кілька “регіональних ідентичностей”. Ці ідентичності формували колишня належність міста до Російської, чи Австро-угорської імперій, історико-культурний регіон, міграційна політика тощо. Хитку рівновагу в той чи інший бік могли порушити будь-які соціально-економічні, політичні або культурні зміни. Багато чого в цьому плані залежало і залежить від вибору еліти.

За Ярославою Верменич, однією з найскладніших в історичній урбаністиці є проблема типологізації міст. Незважаючи на те, що методологія типологічного порівняння міст на підставі критеріїв подібності та відмінності уже належно відпрацьована, поняття “тип” досить рідко використовується у містознавстві. В українському історичному містознавстві частіше застосовують типологізацію міст “за епохами” – щодо типологічної належності міста поділяють на архаїчні та античні, середньовічні, сучасні. Як уважає дослідниця, архаїчні та античні міста з погляду сучасної урбаністичної традиції не підпадають під статус міст, оскільки переважна більшість їх населення була зайнята в сільському господарстві. Але все залежить від тих критеріїв, якими окреслюється поняття “міста”.

За даними перепису населення 2001 року, кількість міст в Україні збільшилася на 20 порівняно з переписом 1989 року, і

становить 454 міста. У тому числі 37 міст із кількістю населення від 100 до 500 тис. осіб, 9 міст налічували понад півмільйона жителів, у 5 з них кількість населення перевищувала мільйон осіб, у тому числі в столиці України місті Києві кількість населення становила більше 2,6 млн осіб. Частка міського населення в Україні становить у середньому 68%, причому в різних регіонах вона різна. Для прикладу, в Донецькій області – 90%, а в Тернопільській, Чернівецькій, Закарпатській – трохи більше 40%. Окрім цього, сучасні українські міста доволі часто продовжують нести в собі ментальність комуністичної доби, коли міське господарство і життя міста загалом визначалися потребами єдиного народногосподарського комплексу.

Отже, в усі часи в будь-яких країнах міста вважали головними осередками суспільного прогресу. Ступінь їх розвитку залежить від інтегрованості в складні ієрархічні зв'язки з державою, сільською периферією; міжрегіональних і міждержавних відносин, особливостей історичної епохи. Відповідно, міста самі впливали на соціально-економічні, політичні і культурні процеси, перебудовуючи суспільство на свій лад. Виняток становила хіба що радянська епоха, де не існувало чіткої системи розвитку нових міських поселень. Процес зародження нового українського міста в середині ХХ ст. повністю підпорядковувався політичній кон'юнктурі і відбувався в тих місцях, де розвивався воєнно-промисловий, транспортний чи економічні комплекси. Такі міста були, по суті, додатками виробничої структури названих комплексів.

Питання для контролю

1. Дайте визначення поняття “місто”.
2. Що таке “геоурбаністика”?
3. Які напрямки дослідження міста визнаєте?
4. Коли була прийнята Європейська Міська хартія?
5. Що таке “урбанізація”?

Список літератури

1. *Верменич Я.* Урбанізаційні процеси в УРСР як об'єкт дослідження у системі локальної історії / Я. Верменич // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ, 2007. – №16. – С. 253–268.
2. *Верменич Я.* Історичне місто як об'єкт регіональних досліджень / Я. Верменич // Історія України: маловідомі імена, події, факти (36 статей). – Київ, 2000. – Вип.10. – С. 73–87.
3. *Верменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. / Верменич Я. – Київ, 2003. – 516 с.
4. *Верменич Я.* Теоретико-методологічні проблеми історичної урбаністики / Я. Верменич // Укр. іст. журнал. – 2004. – № 3. – С. 21–38.
5. *Дністрянський М. С.* Міста в системі територіального політико-адміністративного устрою : методологічні, історико-географічні і соціальні аспекти / М. С. Дністрянський // Актуальні проблеми розвитку міст та міського самоврядування (історія і сучасність) : тези міжнар. наук.-практ. конф. (м. Рівне, 7–9 квітня 1993 року). – Рівне, 1993. – С. 7–9.
6. *Заяць А.* Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. / А. Заяць. – Львів, 2003.
7. *Івченко А.* Міста України. / А. Івченко. – Київ, 1999. – 136 с.
8. *Карліна О.* Роль міста в аграрному суспільстві: деякі аспекти проблеми / О. Карліна. // Українська історична наука на порозі ХХІ століття: міжнар. наук. конгрес. Чернівці, 16–18 травня 2000 р. : доповіді та повідомлення. – Чернівці, 2001. – Т.1. – С. 325–330.
9. *Кубійович В.* З антропогеографії Нового Санча / В. Кубійович // Наукові праці. – Париж; Львів. – 1996. – Т. 1. – С. 286–506.
10. *Ткач Д. В.* Розвиток української геоурбаністики / Д. В. Ткач, Т. Б. Заставецький // Історія української географії : Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2002. – Вип. 6. – С. 82–87.
11. Указ Президії Верховної Ради УРСР від 12 березня 1981 року “Про затвердження Положення про порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР” // Відомості Верховної Ради Української РСР. – № 12. – Київ, 1981.

12. Чорний Д. М. Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст. автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора істор. наук: спец. 07.00.01. історія України / Д. М. Чорний – Харків, 2008. – 47 с.

ДЕМОГРАФІЯ В ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

Демографія (від гр. *demos* – народ і *grápho* – пишу) – наука, яка на підставі соціальних, економічних, а також біологічних та географічних чинників, причин і умов досліджує закономірності явищ і процесів, що відбуваються в структурі, розміщенні, переміщенні і динаміці народонаселення.

Термін “демографія” вперше вжив французький вчений А. Гійар 1855 року в книзі “Елементи статистики населення, чи порівняльна демографія” (*Eléments de statistique humaine ou démographie comparée. – Paris, 1855*). Історія ж демографії як науки бере початок ще з 1662 року, коли англієць Дж. Граунт опублікував книгу “Природні і політичні спостереження про смертність” (*Natural and political observations mentioned in a following index, and made upon the bills of mortality*). У книзі автор уперше подав аналіз демографічних даних, зробив спробу побудувати “лінію життя” – основу таблиць смертності та сформулював деякі закономірності руху населення. Становлення демографії як науки відбулося в другій половині XIX ст., коли було систематизовано спостереження за населенням, узагальнено і осмислено конкретні демостатистичні дані. Цьому сприяло регулярне проведення переписів населення, налагодження системи реєстрування природного руху і міграції населення, а також розвиток знань у суміжних з демографією напрямках.

Система демографічних знань на українських землях почала формуватися значно пізніше, ніж у Західній Європі – лише у XVIII ст. Хронологічний рубіж між передісторією та історією української демографічної думки припадає на останню чверть XVIII ст., коли на території сучасної України почали проводити обліки населення, запроваджено систему церковної реєстрації і статистичного обліку природного руху населення. Вагомий

внесок у розвиток демографічної науки в цей період зробили вітчизняні просвітники Г. Козицький, М. Мотоніс, В. Полетика, Я. Рубан і ін. Протягом першої половини XIX ст. демографічна думка збагатилася працями В. Каразіна, І. Срезневського, М. Маркевича, А. Скальковського. Зародження історичної демографії відбулося в середині XIX ст. Зачинателями цього напрямку стали П. Маркевич, П. Бодянський та ін. Варто відзначити суттєві здобутки у цій сфері О. Лазаревського, М. Максимовича, Д. Багалія, А. Скальковського.

На початку XX ст. демографія в Україні проходила процес становлення і обмежувалася вивченням природного руху населення. Новий етап у розвитку науки припадає на 1920-ті роки, відколи створено сучасну демостатичну службу, значно розширено основні напрями демографічних досліджень. Державну демостатичну службу в Україні створено в 1921–1922 роках як підрозділ Центрального статистичного управління. У 20-х роках українські дослідники опублікували “Статистичний щорічник України” (1925–1929), кварталник “Вісник статистики України”, а також 200 томів “Статистики України”, які були найкращими серед всесоюзних і визнані серед найкращих у світі. У 20-х роках сформовано комплексний підхід до вивчення демографічних явищ, які розглядали вже не ізольовано одне від одного, а в тісному причинно-наслідковому зв’язку. У цей час українські вчені-демографи відігравали провідну роль у СРСР, а їхні здобутки були визнаними в цілому світі.

На початку 30-х років XX ст. політична та соціально-економічна ситуація в СРСР не сприяли подальшому розвитку демографії в УРСР. У другій половині 1930-х років демографічні дослідження в УРСР поступово згорнено. У 1938 році було ліквідовано Інститут демографії та статистики АН УРСР, а відомих учених-демографів репресовано: розстріляно С. Остапенка, А. Оменка, І. Вейцбліта, В. Резникова та ін. Чимало науковців на довгі роки були ув’язнені, а потім перебували на засланні (Ю. Корчак-Чепурківський, М. Трацевський та ін). Архіви, зібрані за 20 років, статистичні та літературні

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

матеріали, деякі вже підготовані до видання результати досліджень зникли на початку німецько-радянської війни в червні 1941 року. Без перебільшення можна ствердити, що від середини 1930-х і протягом першої половини 1950-х років в УРСР, як і в СРСР, демографія як науковий напрям не розвивалася. Навпаки, в окреслений період в українській науці визначився напрям, представники якого заперечували не тільки факт існування демографії, але й узагалі специфічні проблеми народонаселення.

Виняток становили демографічні дослідження українських науковців у еміграції, перш за все В. Кубійовича. Власне він у низці праць (“Територія і людність українських земель” (Львів, 1935), “Географія України і сумежних країв” (Краків, 1943)) на підставі статистичних даних описав характерні демографічні особливості України.

Хрущовська відлига сприяла відновленню досліджень у галузі демографії в СРСР. Допомогла також підготовка Всесоюзного перепису населення 1959 року, на який нарешті зважилося нове керівництво КППС (переписів населення в СРСР не проводили починаючи з 1939 року), і публікація його результатів у 1962–1963 роках. Отже, головним ініціатором розвитку демографічних досліджень стали владні структури. У процесі підготовки перепису та опрацювання його матеріалів відчутним став брак кваліфікованих демографів. Це призвело до початку підготовки нової генерації науковців-демографів у аспірантурі Інституту економіки АН УРСР, Раді з вивчення продуктивних сил АН УРСР тощо. Після закриття у 1938 році Інституту демографії і статистики АН УРСР до 1966 року не було жодного спеціалізованого наукового підрозділу в галузі демографії. Тільки в жовтні 1966 року було відкрито відділ демографії в Інституті економіки АН УРСР, який розпочав комплексні дослідження проблем відтворення населення УРСР на основі відновлення багатьох наукових традицій колишнього Інституту демографії.

Після проголошення незалежності України 1991 року склалися сприятливі умови для розвитку демографії. Українська демографія вийшла з міжнародної ізоляції, отримала допомогу і підтримку світової спільноти. Однак докорінних змін у ставленні суспільства та держави до головних демографічних проблем України і їх вивчення не сталося, а серйозний попит на демографічну інформацію суттєво не підвищився. Економічні перетворення після проголошення незалежності супроводжували глибокі кризові явища. У цих умовах зусилля демографів були спрямовані на вивчення демографічної кризи, її причин, наслідків і шляхів подолання. Вагоме місце у роботах сучасних українських демографів посідають проблеми міграції населення, демографічного прогнозування, демоекології, демоурбаністики, вивчення демографічних втрат України внаслідок соціально-економічних та політичних потрясінь у першій половині ХХ ст. Для координації досліджень проблем народонаселення і підвищення наукового рівня демографічних досліджень 2002 року у Києві створено Демографії та соціальних досліджень Інститут НАНУ.

Зв'язок з іншими науками. Відтворення населення, його динаміка, зміни в структурі відбуваються під впливом різноманітних чинників, які становлять предмет дослідження різних наук: економіки, історії, соціології, статистики, психології, правознавства, антропології, генетики й ін.

Демографія тісно пов'язана з історією, оскільки демографічні процеси вивчають на фоні історичних подій. Об'єктом дослідження історичної демографії є історична обумовленість демографічних процесів, механізм їх взаємозв'язку з соціально-економічними та суспільно-політичними процесами в суспільстві. Поряд із традиційними історичними методами історична демографія широко використовує методи демографічного аналізу закономірностей відтворення населення. Водночас етнографія допомагає у разі проведення досліджень розкрити вплив на демографічні процеси особливостей культури народу або ж окремих груп населення.

Демографія пов'язана з економічними науками, які досліджують вплив економічних чинників (економічний розвиток, зайнятість населення, рівень розвитку продуктивних сил тощо) на демографічні процеси в країні або ж окремо взятому регіоні. Взаємозв'язок з соціологією дає змогу дослідити соціальну структуру суспільства, відносини всередині цієї структури, їхній вплив на динаміку населення.

Важливим є зв'язок демографії з правом. На думку автора підручника "Основи демографії" І. Прибиткової, демографічна функція права полягає в регламентації різних аспектів демографічної поведінки. Відтак, демографи і юристи визнають, що право є одним із найбільш ефективних чинників, які регулюють демографічні процеси. Право в цьому випадку розуміють як сукупність норм, встановлених державою для забезпечення умов існування народонаселення і його відтворення. Роль права особливо важлива під час проведення заходів демографічної політики країни.

Демографія тісно пов'язана і зі статистикою. Вивчаючи структуру народонаселення на основі статистичних даних, науковці відслідковують зміни в цій структурі. Йдеться про дослідження структури населення за національністю, мовними й релігійними ознаками, соціальною структурою, міграційними процесами тощо.

Джерела для демографічних досліджень. У процесі проведення краєзнавчих досліджень важливим є питання використання джерел, які застосовують в історичній демографії. Відомо, що значення чисельності населення було важливим для державної влади чи не від моменту її виникнення, яка завжди відчувала потребу в фінансах для утримання апарату і армії. Тому документи про збір податків, що збереглися, є чи не найціннішими матеріалами для вивчення народонаселення. Важливим джерелом для демографічних досліджень є церковні записи, які містять інформацію про народжуваність і смертність, укладення шлюбів (інколи й розлучень). Однак недоліком церковної статистики є той факт, що реєстрували акт

хрестин, шлюбу чи похорону, а не дати народження чи смерті. Крім того, записи проведення обрядів, особливо на стадії виникнення церковної реєстрації, не завжди вели регулярно і ретельно.

Додатковим цікавим джерелом інформації про природний рух населення є генеалогічні записи, хоча цей вид джерел є більш характерним для європейських дворянських родин. Їх аналіз дає підстави вивчати природний рух окремих груп населення. Наприклад, в Англії на основі використання генеалогічних записів найвідоміших дворянських родин зроблено аналіз їхньої економічної й демографічної історії. Хоча подібні дослідження, безумовно, не є достатньо репрезентативними, вони, все-таки, певною мірою висвітлюють параметри демографічних показників країни (регіону) в певний період історії.

Найінформативнішими джерелами для вивчення демографічної ситуації у Східній Галичині, зокрема чисельності та динаміки населення, є переписи, які проводила влада Австро-Угорщини в XIX – на початку XX ст. та II Речі Посполитої у міжвоєнний період.

Використання австрійських переписів потребує доволі критичних підходів, оскільки деякі дані є доволі тенденційними, особливо щодо національної структури населення. Необхідно також звернути увагу на неточності в кількісному складі українців і поляків. Полякам, як носіям політичної влади в краї, залежало показати переваги польського населення над українським. Якщо в XIX ст. йшлося про звичайну більшість поляків над українцями, аби, за словами М. Кордуби, підтвердити свою політичну гегемонію, то з початком XX ст. метою фальсифікації переписів було показати, що “в Східній Галичині взагалі немає суцільної української території, відсоток поляків тут є великим, а відтак усю територію слід вважати із змішаним населенням”*.

* Кордуба М. Територія і населення України / М. Кордуба. – Відень, 1918. С. 11.

Ближчими до істини є дані про релігійну належність. Але на території Східної Галичини відмінність між релігійною та національною належністю (національною самоідентифікацією) значніші, ніж, наприклад, на Волині. Відповідно, і статистика релігійної належності доволі приблизно, віддзеркалювала реальну кількість представників кожної окремо взятої національності. До того ж варто додати, що австрійські переписи визначали національність на підставі розмовної мови. При цьому переважній більшості євреїв записували польську як розмовну мову. У 1900 році з 811 183 представників іудейського віросповідання, які проживають у Галичині, 621 036 було записано польську мову, 40 445 – українську, 138 400 – німецьку. Значні перекручення допускали і в разі визначення фактичних даних на користь польської національності, визначення розмовної мови і віровизнання серед українців і інших національностей.

Загалом, за результатами перепису 1900 року, у Східній Галичині проживало 4 735 477 осіб. За релігійною належністю основну частину населення становили греко-католики – 3 005 916 (63,48%), римо-католики – 1 074 753 (22,70%), іудеї – 613 764 (12,96%), євангелістські релігії – 36 851 (0,78%), православні – 2 097 (0,04%), вірменські католики і православні вірмени разом – 1 611 (0,031%). Польська розмовна мова була записана 1 548 886 (32,71%), українська – 2 987 820 (63,09%), німецька – 175 492 (3,71%), у рубриці “богемська, моравська, словацька” – 9 014 (0,19%), румунська – 508 (0,01) особам. При цьому необхідно взяти до уваги, що частина українського населення проживала на території Західної Галичини.

У більшості повітів населення було етнічно змішаним. Основну масу українського населення становили селяни. У великих містах українці проживали в меншості.

Таблиця 1

Перепис	Загальна кількість населення Галичини	Українців	Поляків	Німців	Євреїв
1846	4 875 149	2 441 771 (50,1%)	1 994 802 (40,9%)	100 000 (2,0%)	335 071 (6,9%)
1851	4 555 477	2 281 839 (50,1%)	1 864 101 (40,9%)	93 387 (2,0%)	312 692 (6,9%)
1857	4 632 866	2 085 431 (45,0%)	1 981 076 (42,7%)	114 293 (2,5%)	-
1880	5 938 461	2 549 707 (42,9%)	3 058 400 (51,5%)	324 336 (5,5%)	-
1890	6 578 835	2 835 674 (43,1%)	3 509 183 (53,3%)	227 600 (3,5%)	-
1900	7 284 703	3 074 449 (42,2%)	3 988 702 (54,8%)	211 752 (2,9%)	-
1910	7 980 477	3 203 092 (40,2%)	4 672 500 (58,5%)	90 114 (1,1%)	-

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

У міжвоєнний період уряд II Речі Посполитої двічі проводив загальнодержавні переписи населення – в 1921 та 1931 роках. Результати переписів відображали як кількісний склад і динаміку населення Польщі і Східної Галичини зокрема, так і дані про мовну, національну та релігійну належність громадян країни.

Перший перепис мав на меті показати, що Східна Галичина є інтегральною частиною Польщі. Окрім політичних, існували й інші чинники, які призвели до фальсифікації низки показників перепису. Найбільш показовою стала практика зарахування українців греко-католиків чи православних до поляків, аби показати збільшення їхньої кількості в краї. Поза тим дані цього перепису відобразили динаміку населення Східної Галичини (до і після Першої світової війни). У деяких повітах, де проходили воєнні дії, міське населення зменшилося на половину або й більше порівняно з довоєнним періодом (наприклад, у Богородчанському повіті зменшилося на 76,2%, Рогатинському – на 64,5%, Заліщицькому – на 66,5%, Надвірнянському – на 54,6%, Городенківському – на 52,4%). Загалом по всій території, що входила перед війною до Австро-Угорщини, міське населення за 1910–1921 роки зменшилося з 1,8 до 1,6 млн осіб.

На відміну від перепису 1921 року, в якому зафіксовано національну та релігійну належність, перепис 1931 року враховував рідну мову та релігію. При цьому в анкету було внесено графу “руська мова”, “тутешня мова”, що згодом зумовило викривлення реальних показників. Отже, згідно з переписом 1931 року на території Східної Галичини населення зросло з 4 774 467 до 5 460 240 млн осіб (приріст 14,36%). Найбільше (на 347 261 або 27,06%) зростає кількість римо-католиків і досягла 1 630 463 осіб. Приріст греко-католиків становив 288 123 осіб (9,83%) і досяг 3 220 501 осіб. Найменшим був приріст серед єврейського населення – 6,27%. А от кількісний показник представників інших релігій зріс на 38,59% (Табл. 2).

Таблиця 2

	Всього	Римо-католики	Греко-католики	Іудеї	Інші релігії
1921	4 774 467	1 283 202 (26,88%)	2 932 378 (61,42%)	530 030 (11,1%)	28 857 (0,6%)
1931	5 460 240	1 630 463 (29,86%)	3 226 546 (59,09%)	563 238 (10,32%)	39 994 (0,73%)
Приріст	685 773	347 261 (27,06%)	288 123 (9,83%)	33 208 (6,27%)	11 137 (38,59%)

Зважаючи на маніпуляції у процесі визначення показників про рідну мову, найвірогідніше відображають національний і кількісний склад населення Східної Галичини дані про релігійну належність. Римо-католики були переважно поляками, греко-католики (без росіян та білорусів) – українцями, представники іудейського віросповідання – євреями. До того ж до українців варто відносити й тих, хто називав рідною мовою “руську”, “тутейшу”.

Дані перепису засвідчили незначний вплив урбанізаційних процесів на чисельність міського населення. У період між переписами лише в окремих містах збільшилася чисельність населення: Борислав (з 16 089 в 1921 до 41 496 в 1931 (на 157,92%)), Станіславів (з 28 204 в 1921 до 59 960 в 1931 (на 112,59%)), Львів (з 219 388 в 1921 до 312 231 в 1931 (на 42,32%)). У складі населення невеликих міст, повітових центрів серйозних змін як у загальній чисельності, так і в етносоціальній структурі не відбулося. Серед міського населення східногалицьких міст греко-католики становили 25,15% (без Львова – 29,34%), римо-католики – 39,6% (у Львові – 50,44%), представники іудейського віросповідання – 34,02% (у Львові – 31,9%).

Кількісний і національний склад сільського населення зазнав змін у міжвоєнний період, зокрема, збільшилася чи-

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

сельність поляків. Якщо до Першої світової війни більшість польського сільського населення проживала у національно-змішаних поселеннях, то у 20–30-х роках з’явилася велика кількість однопольських польських сільських поселень – осад. Але незважаючи на це, більшість поляків продовжували проживати у національно-змішаних селах.

Важливу інформацію щодо кількісного складу населення Східної Галичини зібрав відомий український історик, географ, етнограф Володимир Кубійович. У своїй праці “Етнічні групи південносхідної України (Галичини) на 1.1.1939” учений подав власну статистику мешканців Східної Галичини. Отже, на 1 січня 1939 року тут проживало 58 224 100 осіб, з числа яких 372 700 становили українці (64,1%), 16 300 (0,3%) – українці із польською розмовною мовою, 874 700 (15,0%) – поляки, 73 200 (1,2%) – польські колоністи, 514 300 (8,8%) – латинники*, 569 400 (9,8%) – євреї, 49 200 (0,8%) – інші (переважно німці).

Під час Другої світової війни в 1943 році німецька окупаційна влада провела скорочений перепис населення, але було опубліковано лише кількісні показники по громадах, а також попередньо провела місцеві переписи в окремих повітах на заході і південному заході Галичини. Однак ці переписи не містять повної і вичерпної інформації про демографічну ситуацію в регіоні, а відтак, можуть мати допоміжне значення.

* Латинники – це штучна, не вживана серед частини жителів регіону назва римо-католиків, розмовною мовою яких була українська, і вони нічим не відрізнялися від українців. Латинниками були винятково селяни. Відтак, мова і побут об’єднували їх з українцями, а віросповідання – з поляками. Генеза латинників невідома. Цілком очевидно, що це поляки-колоністи, які піддалися українізації, але зберегли свою віру. З іншого боку, частково це могли бути українці, які під впливом політики полонізації перейшли в римо-католицтво (Кубійович В. Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 / В. Кубійович. – Wiesbaden, 1983).

Після закінчення війни керівництво СРСР провело переписи населення в 1959, 1970, 1979, 1989 роках, після проголошення незалежності в Україні було проведено перепис у 2001 році. Названі переписи відображають кількісний національний склад населення протягом другої половини ХХ – початку ХХІ ст., зміни в національній структурі, динаміку населення загалом.

Демографічна характеристика країни, окремого регіону потребує визначення основних чинників, які впливають на кількісний показник народонаселення, його національну, соціальну, релігійну структуру. Зміни в структурі народонаселення України і Східної Галичини зокрема, відбувалися під впливом низки чинників: еміграційних процесів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., двох світових війн, соціально-економічного розвитку і як наслідок – активізації урбанізаційних процесів, міграції всередині країни тощо.

Серед багатьох соціальних чинників, які вплинули на динаміку населення, еміграція зайняла доволі важливе місце. Початок еміграції українців Австро-Угорщини в країни американського континенту припав на 1870 рік. Першими західноукраїнськими емігрантами стали вихідці із Закарпаття. Проте в 70–80-ті роки ХІХ ст. еміграція ще не стала масовою. Починаючи вже з 90-х років і до Першої світової війни, еміграційні потоки населення постійно зростали. Протягом 1890–1900 років зі Східної Галичини емігрувало 133 610 греко-католиків, а в наступному десятилітті – 254 000. Тільки в США протягом 1900–1909 років емігрувало 113 690 українців з Галичини.

Потужним був еміграційний потік польського і єврейського населення: польського, головню, із Західної Галичини, єврейського – зі Східної. У 90-х роках кількість євреїв-переселенців з Галичини становила понад 100 тис. осіб, або ж третину всіх емігрантів з усієї Галичини. Протягом 1900–1909 років у США емігрувало 337 672 поляків і 139 669 євреїв. Такі масштаби еміграції, безперечно, вплинули не тільки на демографічну ситуацію в краї, але й на національну структуру населення.

Помітний вплив на демографічну ситуацію в Україні і в Східній Галичині зокрема, мали дві світові війни. Вплив війн на населення в демографічному плані можна вивчати в кількісному аспекті, тобто з погляду визначення втрат, яких зазнало населення за період війни. Це найголовніша складова вивчення впливу війн на народонаселення. Зміна чисельності населення зумовлює зміни в його структурі, оскільки під час війни змінюється статева, вікова і сімейна структура. Війна впливає на рівень фізичного розвитку населення (зростання кількості інвалідів, поширення різних епідемічних хворіб у зв'язку зі зміною способу життя населення). Суттєвим чинником, що впливає на демографічну ситуацію під час війни, є зростання кількості біженців (явище вимушеної, добровільної міграції населення).

Значно більших втрат населення зазнала Україна в роки Другої світової війни. На окупованій території УРСР загинуло понад 5 млн цивільного населення і військовополонених, сотні тисяч було примусово вивезено до Німеччини. Поза тим на чисельність населення вплинула евакуація на схід у перші місяці війни близько 500 промислових підприємств, сотень колгоспів і радгоспів разом із робітниками, а з квітня 1944 року депортації учасників ОУН-УПА та їхніх сімей. Як наслідок, в Україні тільки на 1960 рік показник населення досяг довоєнного рівня, тобто 42,1 млн осіб*. Значний вплив на динаміку чисельності і показники природного руху населення має міграція всередині країни в мирний час. Вона змінює не тільки чисельність і статеву-віковий склад населення в містах і селах, але й спосіб життя, демографічну поведінку мігрантів. У сільській місцевості міграція пришвидшує процес старіння населення і сприяє депопуляції, у містах вона поліпшує вікову структуру.

Дослідження міграції ускладнене недосконалістю її обліку, особливо в сільській місцевості. Водночас наявні дані дають змогу з'ясувати основні закономірності механічного руху

* Бугай Ф. Депортація населення з України (30-50-ті роки) / Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 14.

населення. Перш за все, це позитивне сальдо міграції в містах і від'ємне в селах. З цієї закономірності випливає інша, пов'язана з регіональним розподілом міграційних потоків: високоурбанізовані регіони характеризуються механічним приростом населення, а слабоурбанізовані – його відтоком.

На чисельність сільського населення України негативно вплинули також падіння природного приросту, великі демографічні втрати в ХХ ст. Якщо наприкінці минулого століття народжуваність в Україні була однією з найвищих у Європі, а її сумарний показник становив у середньому 7,5 дитини на одну жінку, то у 1989 році лише 1,9 дитини (1,8 у містах та 2,3 у селах) і був найнижчим серед усіх радянських республік. Низький коефіцієнт народжуваності в останні десятиліття за високого коефіцієнта смертності призвели до депопуляції, яка спостерігається з 1979 року*. Отже, зниження природного приросту сільського населення спричинене його надто високою міграцією до міста, кризовими явищами в економіці, несприятливим екологічним станом навколишнього середовища.

Історія заселення. Окреме місце у процесі проведення досліджень чисельності та національної структури населення належить вивченню історії заселення краю, появі й динаміці окремих національних мешин. Щодо Східної Галичини, то протягом століть тут чітко сформувалися польська, єврейська, вірменська, німецька і менш численні національні меншини. Як засвідчують австрійські та польські переписи, найчисленнішою була польська спільнота. Поляки з'явилися на території України ще в часи раннього середньовіччя. Перша хвиля польської колонізації була пов'язана із захопленням у ХІІІ ст. Галицько-Волинського князівства й створенням римокатолицьких єпархій у Галичі, Львові, Перемишлі, Володимирі-Волинському, Луцьку. Переважна більшість польського населення оселилася на території Західної України в ХІV–ХV ст.,

* Наулко В. Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – Київ, 1998. – С. 12.

а згодом на Правобережжі, особливо після Люблінської унії (1569). У Східній Галичині, як і на Правобережжі, поляки були розселені окремими громадами. З кінця ХІХ – початку ХХ ст. розпочалася еміграція поляків із західноукраїнських земель у країни американського континенту.

Після Другої світової війни чисельність польського населення України відчутно скоротилася внаслідок виконання домовленостей між польським та радянським урядами про переселення. З УРСР було переселено 810,4 тис. поляків. За даними останнього перепису, 2001 року, в Україні проживало 144,1 тис. поляків, більшість з яких розселена у змішаних польсько-українських селах. Порівняно з переписом 1989 року, питома вага поляків в етнічному складі населення України зменшилася на 34%. Третьюю за чисельністю після українців та поляків національністю в Галичині були євреї. Єврейське населення з'явилося на території сучасної України ще в дохристиянські часи. Про їх перебування в Криму, куди вони переселилися з Малої Азії і Кавказу, свідчать надгробні написи II–I ст. до н. е. За часів Київської Русі чисельність євреїв збільшилася за рахунок переселення з Візантії та Хозарського каганату. У Галичині євреї проживали ще з часів феодалізму. Наприкінці ХV ст. з сусідніх із Польщею держав єврейське населення було витіснене. Це призвело до їх збільшення в польській державі й осідання переважно в містах. У ХVІ ст. євреї у Східній Галичині мали вже свою організацію і, можливо, якусь форму адміністративної автономії. У Руському воеводстві правове становище євреїв зазвичай відрізнялося від їхнього правового становища на заході Польщі. На сході євреї оселялися на території міст, що були у власності великих феодалів, а тому залежали від їхньої юрисдикції. Ця обставина була вигіднішою для них, а відтак, сприяла збільшенню їхньої чисельності в краї. Євреї по селах здебільшого були орендарями й власниками шинків, а в містах належали до купецького, ремісничого і лихварського прошарку.

На момент приєднання Галичини до Австрійської імперії кількість єврейського населення дорівнювала 225 тис. Галичина, особливо її східна частина, була основним осередком осідку єврейського населення в імперії Габсбургів. У середині XIX ст. по всій території Галичини проживало понад 70% євреїв країни, більшість з яких у Східній Галичині. Для прикладу, у Львові буквально до 1860-х років була зосереджена найбільша єврейська громада. Протягом XIX ст. частина євреїв через високий природний приріст збільшувалась і становила приблизно 10 % усього населення краю. Але в 90-ті роки XIX ст. і в майбутньому природний приріст перестав компенсувати ще інтенсивнішу еміграцію. Саме тоді кількість євреїв-переселенців з Галичини становила понад 100 тис. осіб (третина всіх емігрантів). Протягом 1900–1909 років тільки у США емігрувало 139 669 євреїв, а в міжвоєнний період еміграція єврейського населення, підтримувана офіційно польськими властями, зростала. У 1921–1938 роках з Галичини та Волині емігрувало, як стверджує С. Макарчук, 85,6 тис. євреїв. Наслідком цього стала зміна співвідношення польського та єврейського населення в містах, особливо малих та середніх, на користь перших. Окрім еміграції євреїв, збільшенню кількості поляків у містах сприяла політика колонізації, складовою якої було переселення в міста військових, чиновників, студентів тощо. У роки Другої світової війни кількість єврейського населення в Східній Галичині, як і в Україні загалом, зменшилась у зв'язку з масовим їх винищенням. Але водночас у Галичині, на відміну від рейхскомісаріату “Україна”, не було настільки швидкого і масового винищення єврейського населення. На думку Р. Лозинського, це пов'язано з тим, що вони становили третину міського населення краю, а раптове їх винищення негативно вплинуло б на господарство Галичини. Хоча траплялися випадки масового винищення євреїв. Прикладом може послужити розстріл близько 28 тис. євреїв у Тернополі у перші дні війни.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Сьогодні в Україні проживає близько 103,6 тис. євреїв, переважно у містах. Порівняно із Всесоюзним переписом 1989 року їхня кількість унаслідок міграційних та етнічних процесів зменшилася вп'ятеро. Значна їх частина виїхала на постійне місце проживання в Ізраїль, США, Німеччину.

Поява німців на території сучасної України бере початок з XI ст. Німецьку колонізацію заохочували князі Галицько-Волинської держави різними привілеями, зокрема звільненням від податків. Як наслідок, чимало колоній виникає у містах Галичини. Масове переселення німецького населення в Україну розпочалося наприкінці XVIII ст., особливо після переходу цих територій під владу Австрійської імперії після першого поділу Речі Посполитої у 1772 році. Німецька колонізація в Галичині і на Буковині підтримувалася державним фінансуванням і продовжувалася впродовж усього XIX ст. У часі урядування губернаторів Августа Лобковича (1826–1830) та Фердинанда д'Есте (1830–1846) помітно зростає кількість німців у краї. Вони оселялися у невеликих сільських поселеннях, що пролягали вузькою смугою від Львова до Карпат (так звані “карпатські німці” – *Karpatendeutschen*). Поза тим німецькі колонії виникли в околицях Чорткова, Підгайців, Рави-Руської, Станіславова, Тернополя, Заліщиків, Золочева. Німці-переселенці не бажали “розчинятися” серед місцевого населення, а прагнули жити окремими колоніями, дотримуючись релігійних звичаїв, народних традицій, зберігаючи рідну мову. У кожній колонії на кошти німців будувалися церква і школи, що сприяло збереженню протягом понад двох століть національних ознак і протистоянню асиміляції. Утім асиміляційні процеси наприкінці XIX – початку XX ст. зачепили і німців, що призвело до зменшення їхньої чисельності в Галичині. Особливо підлягали колонізації німці-католики, натомість німці-євангелісти значно рідше.

У міжвоєнний період кількість німецького населення у Східній Галичині не зросла, радше навпаки. Офіційно польська влада, проводячи переписи в 1921 і 1931 роках, занизила

кількісні показники німців у краї. Але поза тим, зменшення кількості німців мало і об'єктивні причини – виїзд частини населення до Німеччини та низький природний приріст.

З початком Другої світової війни німецьке населення залишає захоплені Радянським Союзом території Східної Галичини. Згідно з угодою між СРСР та Німеччиною, німецьке населення західноукраїнських областей було переселене до Німеччини у 1940 році. До лютого 1940 року із західних областей України у польські етнічні землі (Генеральне губернаторство) німецькі колоністи виїхали із 20 113 господарств. Там вони створювали воєнізовані землеробські поселення вздовж автострад стратегічного призначення.

З нападом Німеччини на СРСР кількість німецького населення в Галичині зросла. Німці перебували у найбільш привілейованому становищі. Умовно їх поділяли на “райхсдойчен” – тих, котрі прибули в Галичину з території Рейху, та “фольксдойчен” – місцевих німців та осіб, які мали родинні зв'язки з ними. За матеріалами перепису, проведеного 1942 року, німецьке населення Львова становило близько 12 тис. осіб – 4,5 тис. “райхсдойчен” і 7,4 – “фольксдойчен”. Усі вони з відступом військ Вермахту виїхали в Німеччину.

За Всеукраїнським переписом 2001 року в Україні проживало 33 тис. німців. Більшість із них переїхали в Україну з Сибіру, Казахстану й колишніх середньоазіатських республік. Серед них незначна частина колись депортованих з України та їхніх сімей, біженці й етнічні німці з різних регіонів СНД. Більшість із них осіли і проживають у східних областях України.

Перші колонії вірмен на території України виникли в Криму в XI ст. Після загарбання їхньої території арабами і турками-сельджуками, а також унаслідок антивірменської політики з боку Візантії відбувається масова еміграція вірменського населення. Найкомпактніші вірменські поселення з'являються на території західноукраїнських земель. У період XIII–XVIII ст. існувало понад 20 вірменських колоній, а загалом

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

кількість поселень, де проживали вірмени сягла 70. У найвідоміших (Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк) існував вірменський міський уряд на чолі з війтом.

З другої половини XIII ст. важливим осередком вірмен східного обряду стає Львів. Привілеї, які їм тут надавали, неодноразово підтверджували польські королі. Найбільшого розвитку вірменські колонії досягли у XV–XVII ст. Однак під впливом асиміляторської політики Польщі і соціально-економічних чинників, унаслідок яких заможні вірмени отримували шляхетство, відбувалася досить швидка полонізація вірменського населення. Як наслідок, вірменське населення, що проживало в період середньовіччя великими групами у Львові, Луцьку, Володимирі, Підгайцях, Золочеві, Бродах, Бережанах, Станіславові, Кутах і в деяких інших містах, втратило свою чисельність до початку XX ст. Перепис 1900 року показав лише 1 532 особи вірмен-католиків і вірмен-православних. Майже всі вони проживали у Східній Галичині (1 496 осіб).

Сьогодні вірмени проживають переважно в містах. Загальна їх чисельність становить 60 тисяч осіб.

Демографія є важливою складовою краєзнавчих досліджень. Використання матеріалів демографічних досліджень, джерельної бази дає змогу глибше вивчити різноманітні аспекти історичного розвитку краю, регіону чи окремого населеного пункту.

Питання для контролю

1. Визначте місце і роль демографії в історико-краєзнавчих дослідженнях.
2. Проаналізуйте основні етапи розвитку демографічної науки в Україні.
3. Які джерела, на вашу думку, найкраще дозволяють вивчити народонаселення краю, його міграцію тощо.
4. Протягом XIX – першої половини XX ст. в Галичині було проведено низку переписів населення, окремі показники з яких викликають сумніви щодо достовірності у дослідників. Які,

на вашу думку, дані є найбільш тенденційними? Відповідь обґрунтуйте.

- Визначте вплив світових війн і переселенських акцій (депортації) на демографічну ситуацію в Україні і, зокрема, в Галичині.

Список літератури

- Боляновський А.* Німецька окупаційна політика в Галичині в контексті гітлерівського “нового порядку” в Європі у 1941–1944 роках : дис. ... канд. істор. наук / А. Боляновський. – Львів, 1999.
- Бугай Ф.* Депортація населення з України (30–50-ті роки) / Ф. Бугай // Український історичний журнал. – 1990. – № 10.
- Валентей Д.* Основы демографии, Д. Валентей, А. Кваша. – М., 1989.
- Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. / Я. Грицак. – К., 1996.
- Дудяк О.* Динаміка соціальної структури і зайнятості польського населення Західної України у міжвоєнний період (20-ті – 30-ті рр. XX ст.) : авт. дис. ... канд. істор. наук / О. Дудяк. – Львів, 2003.
- Енциклопедія сучасної України. – Київ, 2007. – Т. VII.
- Зінич В.* Сучасні етнотенденції в Україні / В. Зінич. – К., 2004.
- Кордуба М.* Територія і населення України / М. Кордуба. – Відень, 1918.
- Кубійович В.* Етнічні групи південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 / В. Кубійович. – Wiesbaden, 1983.
- Лозинський Р.* Етнічний склад населення Львова / Р. Лозинський. – Львів, 2005.
- Макарчук С.* Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма / С. Макарчук. – Львов, 1983.
- Наулко В.* Хто і відколи живе в Україні / В. Наулко. – К., 1998.
- Прибиткова І.* Основи демографії / І. Прибиткова. – К., 1995.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

- Терлюк І.* Етнотенденції в ситуації у Західних областях України у 1944 р. / І. Терлюк // Вісник Львів. ун-ту. Серія істор. – 1993. – Вип. 29.
- Урланис Б.* Войны и народонаселение Европы / Б. Урланис. – М., 1960.
- Фащевский И.* Территориальная организация жизнедеятельности населения / И. Фащевский, Т. Палий, М. Немченко, А. Старостенко. – Киев, 1992.
- Eberhardt P.* Przemiany narodowościowe na Ukrainie XX wieku / P. Eberhardt. – Warszawa, 1994.

СОЦІАЛЬНА ІСТОРІЯ КРАЮ

Одним із напрямів сучасних історико-краєзнавчих досліджень є вивчення соціальної історії краю, що безпосередньо пов'язаний із такою галуззю історичних досліджень, як соціальна історія. Об'єктом її дослідження є соціальні групи населення, їх структура, мобільність, взаємовідносини та вплив на суспільні процеси, а також окрема людина, її стосунки з навколишнім оточенням – як з окремими людьми, так і спільнотами. Предметом дослідження є суспільно-політичні обставини, що впливають на життя людини чи певної соціальної групи людей того чи іншого краю. В історичному краєзнавстві ці проблеми екстраполюються на локальний рівень. Адже територія будь-якої країни далеко не завжди є суцільним однорідним масивом. З огляду на низку причин, зумовлених географічними, історичними, економічними, етнопсихологічними та іншими чинниками, кожен регіон виробив тільки йому притаманні риси у культурі ментальності населення, соціальній структурі. У той же час у межах окремої території можна виділити субкультури і соціальні групи людей. Об'єктом особливої уваги у дослідженні соціальної історії краю постає людина, яка, з одного боку, є автономною одиницею у своєму ставленні до держави, з іншого – належить до локальної “громади” як оптимального для неї суспільного середовища. Незважаючи на те, що соціальну історію краю лише зараз стали активно розробляти історики, зокрема зарубіжні, у вітчизняній історичній думці вона має глибоке коріння і сягає кінця XIX ст.

Теоретичне підґрунтя до неї підготував М. Драгоманов, який обстоював ідею автономності людини і “громади” від держави. Свій кінцевий ідеал він вбачав у концепції добровільної асоціації гармонійно розвинених осіб, з обмеженням до мінімуму елементів примусу в суспільному житті. Засобом втілення в життя цього ідеалу М. Драгоманов вважав федера-

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

лізм із притаманною йому децентралізацією та самоуправою громад і областей.

Досліджуючи соціальну історію краю, об'єктом зацікавлення дослідника можуть бути:

- історична пам'ять населення, яке його заселяє. Вона є найважливішим компонентом духовної сфери локальної людської спільноти, який дає змогу підтримувати спадкоємність народного досвіду, передавати накопичене багатство духовних цінностей наступним поколінням, а відтак формувати відчуття своєї споконвічної прив'язаності до краю, відповідальності за його долю перед минулими і прийдешніми поколіннями;
- етнографічні райони, що історично сформувалися з притаманними їм культурно-побутовими групами населення, які мають спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи. Перші спроби визначення локальних груп українців можна знайти у “Густинському літописі” XVII ст. Його автор виділив краї – “Волинь, Подоля, Україна, Подгоря”, що розташовані на території Руської землі. Іван Вишенський на території “Малої Русії” виділив ще й Покуття. У XIX ст. сформувалося уявлення про те, що в межах України є п'ять етнографічних районів, які мають відмінності у культурно-побутовій сфері – Поділля, Покуття, Галичина, Закарпаття та Слобожанщина. Нині Україну прийнято поділяти на шість історико-етнографічних зон: Полісся, Карпати, Поділля, Середня Наддніпрянщина, Слобожанщина, Південь. З розвитком науково-технічного прогресу, масовим поширенням стандартизованих форм культури процеси міжетнічної і міжрегіональної інтеграції згладжують особливості між окремими регіонами;
- соціальна структура і соціальна мобільність населення краю може охоплювати широке коло питань, зокре-

ма, історію розвитку соціальної структури локального суспільства, еволюцію, зародження, розквіту і зникнення або трансформації різних соціальних шарів, суспільних груп. Особливий інтерес для історика-краєзнавця становить дослідження історії конкретно взятої території в період радикальних суспільно-політичних трансформацій, військових конфліктів, які суттєво впливають на економічне та духовне життя місцевої спільноти, її прагнення не лише зберегти вироблені впродовж попереднього історичного періоду духовні цінності, менталітет, але й пристосувати їх до нових обставин. З цього погляду, наприклад, заслуговує уваги дослідження змін у соціальних зв'язках населення Галичини, що існували між Першою та Другою світовими війнами і тими, що склалися внаслідок подій Другої світової війни та встановленням на території краю радянського режиму. Йдеться, зокрема, про їх вплив на самоідентифікацію населення, нові суперечності, що з'явилися у його середовищі, проблему мімікрії і дотримання традиційних культурних та духовних цінностей в умовах радянської тоталітарної системи тощо.

Не менш важливим аспектом є дослідження динаміки соціальної структури, що залежить у першу чергу від результатів соціальної мобільності. Соціальна мобільність – це міжгрупова чи просторова рухомість населення, його здатність (готовність) до соціальних переміщень. Останні є виявом соціальної мобільності, яка виражається у переходах індивідів з одного класу в інший, з однієї внутрішньокласової групи до іншої, міграції сільських жителів до міста і навпаки. Соціальну мобільність зумовляють об'єктивні обставини: структурні зрушення в економіці; зміни в особливостях й змісті суспільного розподілу праці й відносин власності; послаблення закріпленості груп працівників за соціально й економічно нерівноцінними видами діяльності. Яскравим прикладом цьому можуть послужити

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

глибинні трансформації західноукраїнського суспільства після Другої світової війни. Так форсована індустріалізація краю у повоєнні роки зумовила збільшення частки у соціальній структурі населення робітників, посиленні впливу сільського населення у міста; історія професійної структури населення краю передбачає дослідження основних професійних груп, їх появу, розвиток та зникнення. Важливими для історика-краєзнавця є вивчення їх місця у суспільній ієрархії, особливості культури, соціальні зв'язки між ними, а також діяльність різного роду професійних організацій:

- демографічна характеристика населення краю вивчає такі емпіричні дані, як його кількість, статеві-вікова структура, приріст (скорочення) та фізичне переміщення (міграція), аналіз статистичних даних про рівні народжуваності і смертності, шлюбів і розлучень, тривалості життя. Для історика-краєзнавця важливим є дослідження не лише кількісних параметрів населення, а й якісних, до яких належить потенція до самовідтворення, так званий “демографічний потенціал”, економічна демографія, що розглядає “трудова потенціал” населення, медична демографія, яка вивчає здоров'я населення як чинник його відтворення;
- соціальні конфлікти (лат. *conflictus* – сутичка) – зіткнення двох або більше сил, спрямованих на забезпечення своїх інтересів в умовах протидії. Джерелом загострення конфліктів між великими групами є ескалація незадоволення існуючим становищем, зростання домагань, радикальна зміна свідомості та соціального самопочуття. Конфлікти, причиною яких слугують протилежні орієнтації, можуть відбуватися у сферах економічних, політичних, соціально-психологічних та інших ціннісних орієнтацій. Дослідження соціальних конфліктів на локальному рівні дає змогу з'ясувати на конкретних прикладах їхню природу, простежити особливості зародження, перебігу і розв'язання.

Питання для контролю

1. Що виступає об'єктом, а що предметом у дослідженнях соціальної історії краю?
2. У чому полягають концептуальні погляди М. Драгоманова у науковій розробці соціальної історії?
3. Які найважливіші, на ваш погляд, критерії лежать в основі етнографічного районування країни?

Список літератури

1. Черниш Н. Соціологія : підручник / Н. Черниш; (за ред. В. М. Пічі). – Вид. 4-ге. – Львів, 2007.
2. Львівщина на порозі XXI століття : Соціальний портрет. – Львів, 2001.
3. Основні поняття й положення соціокультурного підходу та специфіка вивчення їх у соціології // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 37–54.
4. Соціокультурний підхід у соціогуманітарних науках : Обмін сенсами // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 4. – С. 92–104.
5. Піча В. М. Соціологія : загальний курс : навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти України / В. П. Піча. – К. : Каравела, 2000. – 248 с.

МІКРОІСТОРІЯ, ІСТОРІЯ БУДНІВ

Одним із важливих напрямів історико-краєзнавчих досліджень є мікроісторія. Це галузь історичного знання, предметом якої вважаємо сферу людської буденності у її історико-культурних, політичних, етнічних та конфесійних контекстах. Об'єктом мікроісторії є людина, чи соціальна група людей, яка проживає на певній історично сформованій території. За словами одного із відомих представників цього напрямку, італійського історика Джованні Леві, “мікроісторія означає не розглядання дрібниць, а висвітлення в деталях”. Хоча мікроісторія часто й ототожнюється з історією побуту, проте інколи застосовує власні методи, наприклад, коли реконструює класичну соціальну історію, або ж використовує різноманітність масштабів і способів викладу емпіричного матеріалу.

Сам термін “мікроісторія” вперше використав французький історик Фернан Бродель (1902–1985). Щоправда, він вжив його у негативному відтінку, мовляв “мікроісторія” є залишком “великої” історії. Разом з іншими французькими істориками, які об'єднувалися навколо заснованого у 1950-ті роки журналу “Аннали”, він запропонував радикально новий підхід у дослідженні історичного процесу. Минуле він розумів як повільне чергування довготривалих у часі періодів, до яких була залучена повсякденно-побутова складова. Відтак, історія буднів виступала у нього частиною макроконтраксту життя минулого.

Найвідомішою працею Ф. Броделя вважають його три томник “Матеріальна цивілізація, економіка й капіталізм XV–XVIII ст.” (1979). Це широкомасштабне дослідження доіндустріального суспільства, у якому в подробицях висвітлено функціонування економіки тогочасних країн. Найдетальніше у ній подано характеристику розвитку торгівлі та грошового обігу,

чимало уваги приділено впливу географічного середовища на соціальні процеси. Розкриваючи механізм виробництва та обміну, Ф. Бродель виділяв у економіці будь-якого суспільства два рівні “структур”: матеріального і нематеріального життя. Останній охоплює людську психологію й щоденну практику. Саме нематеріальне життя він назвав “структурами буденності”. До них Ф. Бродель зачислявав усе те, що оточує людину і супроводжує її щоденне життя – географічні умови, екологію, трудову діяльність, побутові життєві потреби та можливості їх задоволення. Для такого всебічного вивчення необхідно було проаналізувати взаємодії між людьми, їхні вчинки, цінності, форми та інститути шлюбу й сім’ї, релігійні культи, політичну організацію соціуму.

Із середини 1960-х років зміст поняття “мікроісторія” набуває самостійного значення й уконституїюється як окремий напрям в історичних дослідженнях. Французькі історики другого покоління школи “Анналів” скрупульозно вивчали взаємозв’язок між способом життя людей та їх ментальностями, побутовою соціальною психологією. Послідовники цього напрямку ставлять у центр своїх досліджень загальну реконструкцію “картини світу” конкретної епохи, соціуму, групи. Вони досліджують у повсякденності насамперед її ментальну складову (загальні уявлення, страхи, тривоги, психози і т. п.). Цей підхід в історії є суттєвою ревізією господарсько-побутової історії, котра не виходить поза межі опису матеріального світу і його складових об’єктів, предметів, звичаїв як таких.

Поруч із французькими істориками значні здобутки у роботі мікроісторії досягли італійські історики. Серед них треба назвати Карла Гінзбурга, Едоардо Гренді та Джованні Леві. Їх наукова діяльність припала на період кризи соціальної історії у 70–80-х роках минулого століття. Вони запропонували йти шляхом роздроблення об’єкта дослідження (людини), а відтак, відродження його у новій якості. Отже, дослідники поверталися до традицій романтичної школи – жанру біографій методу

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

мікроісторії, який отримав назву від одного із його найяскравіших послідовників Поля Нора “его-історія”.

Мікроісторія як науковий напрям відзначається неоднорідністю. Своєрідним парадоксом є те, що вона створює ілюзію безпосередньої близькості минулого, при цьому без цілісного, узагальнювали його образу. Минуле, з котрим має справу мікроісторія – це, власне кажучи, уже не стільки минуле, що конструюється засобами історіографічної оптики, а щоденний досвід дослідника або читача історичного твору.

У своїх надто вузьких, але важкодоступних межах мікроісторія через співставлення численних джерел вивчає соціальні практики, самосвідомість, родинні зв’язки, життєвий шлях окремих людей і цілих родин разом із усіма уявленнями та цінностями, носіями яких вони є. Значний вплив на неї зробила соціальна антропологія (на початках досліджувала уявлення про людину як суспільну істоту, що склалися у так званих “примітивних суспільствах”). Водночас зараз можна виділити деякі загальні принципи мікроісторії: експериментальність, оскільки історики експериментують як із методами дослідження так і формою викладу матеріалу, а найважливіше – зміна масштабу дослідження: науковці вдаються до мікроаналізу, щоб, наче під лупою, розглянути суттєві особливості досліджуваного явища, яке зазвичай не помічають історики. Специфічні значно ширші можливості пізнання в мікроісторії визначає її спроможність до звуження поля спостереження і вивчення його, так би мовити, за допомогою мікроскопу. За словами Дж. Леві, “історики не проводять досліджень сіл, вони досліджують у селах”. Цим судженням учений наголосив на тому, що історичні реконструкції та інтерпретації, зроблені завдяки концентрації на обмеженому просторі дослідження (село, частина міста, соціальна група чи навіть один або декілька індивідів), допомагають якісніше провести історичне пізнання.

Мікроісторія дає можливість максимально багатогранно і точно висвітлити історичні особливості й частковості, при-

таманні групі індивідів досліджуваного району, взаємозв'язок культурних, соціальних, економічних, політико-правових взаємин між ними. Історик буденності фокусує свою увагу на вивченні соціального з погляду індивіда, досліджує не просто побут, а щоденну свідомість і поведінку. Людина у дослідженнях повсякденності має бути відтворена діючою, вона повинна виступати на життєвій сцені, переповненій іншими індивідами, у конкретних обставинах (природних, часових, політичних).

Найцікавіше з погляду мікроісторії вивчати людей минулого у переломні моменти їхнього життя – в конфліктах, суперечках, екстремальних ситуаціях. Останнє дає змогу простежити співвідношення часткового і загального, індивідуального та колективного. Лише з'ясувавши взаємовпливи найрізноманітніших і непомітних на перший погляд обставин, історик може максимально наблизитися до реалій минулої епохи. Такий підхід допомагає створити мінімальний об'єкт аналізу за максимальною деталлю його дослідження. При цьому можливості узагальнення є, по суті, необмеженими, позаяк мікроколектив органічно вливається у макроспільноту, що створює соціальний зв'язок і реконструкцію життя суспільства конкретного історичного періоду.

У сучасній українській історіографії прикладом застосування мікроісторії у дослідженні віддаленого минулого може слугувати книжка Н. Яковенко "Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.", у якій авторка реконструювала внутрішню та суб'єктивну історію ранньомодерного українського шляхтича, форми його самоусвідомлення, погляди на навколишній світ, стереотипи уявлень і спроби творити на їхній підставі квазіідеологію. Вона поставила перед собою завдання "вловити суб'єктивне, персональне, глибоко приховане в людині".

Ще одним прикладом дослідження в галузі мікроісторії є монографія Я. Грицака "Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота" (К., 2006). Дослідник розглядає особистість Івана Франка у контексті тогочасного суспільства. На перший

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

погляд видається, що писати біографію великого Каменяра, якого ми звикли сприймати у мегамасштабі в межах мікроісторичного напрямку, принаймні дивно. Однак досліднику вдалося саме крізь призму "малих суспільств", розкрити психологію Франкового оточення – сім'ї, рідного села, шкільних товаришів, співробітників редакцій видань, з якими він співпрацював, висвітлити співвідношення між особистісним і суспільним, ефектно представити читачеві віддзеркалення тогочасної суспільної думки краю у світогляді непересічної людини й, навпаки, простежити вплив галицької спільноти на життя і поведінку письменника.

У контексті мікроісторії як напрямку історико-краєзнавчих досліджень висувається питання її співвідношення з макроісторією: чи за її "децентричність", нагромадженням поодиноких фактів можливі узагальнення на макрорівні. У будь-якому випадку захоплення особливостями побутових деталей маленького локального суспільства не позбавляє дослідника виходу на масштабні історичні взаємозв'язки та загальноісторичні проблеми. Навпаки, це збагачує їх, надає їм нової якості, позбавляє трафаретних узагальнень і усталених схем.

Проте не всі історичні реалії можна розглядати під мікроскопом. Історія взагалі охоплює процеси, що відбуваються над мікрорівнем. Через те історичні дослідження та узагальнення на макрорівні такі ж суттєві, як і вивчення деталей. Проте їм притаманна відсутність повноти, а тому, якщо історик бажає доповнити прогалини власними уявленнями та здогадками, він змушений звернутися до дослідження незначних, буденних подій. Макроісторія не зможе стати історією в ідеальному розумінні, якщо не звертається до мікроісторії. Ми не можемо отримати достатньої інформації про минуле, коли зосереджуватимемося лише на макровеличинах. І чим більше віддаляється від нас подія, тим складніше історикові зрозуміти специфіку історичних феноменів, котрі покриває час.

Історія буднів. Одним із напрямків пізнання історії свого краю є вивчення буденного життя пересічних людей. Саме люди є творцями історії – всі разом і кожен зокрема. Водночас, людина формується під впливом закономірностей як історичної епохи, так і особливостей суспільно-історичних подій, традицій, культури певного регіону. Дослідження історії буднів надто повільно впроваджується у практику роботи навчальних закладів. Причиною такого стану нерідко була відсутність теоретичного обґрунтування та методичних вказівок для виконання того чи іншого дослідження. Заповнювали цю прогалину переклади праць зарубіжних дослідників (насамперед німецьких) російською, а згодом і українською мовами. Водночас, історія буднів зайняла провідне місце в українській історіографії початку ХХІ ст. Інститутом історії України НАН України започатковано серію видань “З історії повсякденного життя в Україні”, перша частина якої “Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.)” (К., 2010 р.) містить розділи Ольги Колястрок “Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя” та Володимира Головка “Історія повсякденності: історіографія і міждисциплінарні зв’язки”. На думку О. Колястрок, “Науково-теоретичне обґрунтування історії повсякденності як новітнього напрямку в сучасній українській історіографії ще не завершилось, відповідно, оформлення її методологічного забезпечення також перебуває у процесі становлення”.

Безперечним є те, що повсякденність відіграє вирішальну роль у формуванні світогляду, вона є результатом свідомої діяльності людини і невід’ємним елементом її життя. **Буденність** – це повсякденне існування у всьому, що оточує людину: побут, поведінка, мова, звички, культурне тло, навколишнє середовище. Саме повсякденність сприяє адаптації людини до матеріального і духовного способів життя, забезпечує фізичний і психологічний комфорт, формує ціннісні орієнтації та

визначає життєві пріоритети людини. Повсякденність є важливим елементом соціального буття, а відтак, тісно пов’язана з соціокультурними та загалом цивілізаційними процесами.

Німецький історик А. Людке “істрію повсякденності” вважає спробою зрозуміти історію як багатогранний процес, що відтворюється і в першу чергу трансформується тими, хто одночасно є об’єктами і суб’єктами історії. Повсякденний спосіб життя є суттєвим елементом динаміки суспільства. Увага істориків до повсякденності викликана тим, що, попри своє універсальне походження і призначення, вона була та залишається основою збереження культурних традицій тієї чи іншої спільноти. Правила і норми поведінки відпрацьовані і закріплені у буденному житті містять багатотисячолітній досвід самореалізації суспільства, що забезпечує спадкоємність поколінь.

Повсякденна сфера є виразником етнічних особливостей регіону. Саме способи влаштування побуту, обряди, звичаї, стереотипи поведінки зберігають неповторний колорит життя нації загалом та окремого краю. Завданням дослідника є віднайти і відчутти в історії повсякденності те, що відтворює дух того чи іншого часу.

У 60–70-ті роки ХХ ст. в Європі історична наука відходить від вивчення державної політики й аналізу глобальних структур і процесів у суспільстві і звертається до малих життєвих світів. У центрі цих малих світів не географічний регіон, а людина, або група людей з їхніми щоденними інтересами, завдяки яким постають проблеми культури як способу буденного життя і поведінки в ньому. Так виникла програма нового напрямку в німецькій історіографії “істрія повсякденності”, яка потребує як незаперечних доказів на право існування, так і нових методів досліджень. Найбільший інтерес до нового напрямку історичного пізнання був виявлений у Німеччині, однак цьому сприяло перевидання тут праць англійських та американських істориків і етнографів, зокрема Н. Еліаса, Е. Томпсона, К. Гірца. Знайомство з цими працями штовхнуло істориків

до вивчення щоденних звичок людей як відображення соціальних процесів у суспільстві.

Новий напрям досить важко пробивав собі дорогу до визнання. У середині 80-х років розгорнулася ціла дискусія, де “істрію повсякденності” називали “історією знизу”, “ні рибою ні м’ясом”, “тенденцією, настроєм, напрямком, в якому немає єдності”. Цю дискусію докладно описала російський історик С. Оболенська у статті “История повседневности в историографии ФРГ” (Москва, 1990 р.).

У 90-х роках “історія буднів” упевнено довела своє право на існування, стала перспективним напрямом у європейській історіографії. Вона вийшла за межі історії матеріальної культури, вивчення історії житла, харчування, одягу тощо. Історія повсякденності поставила своїм завданням аналізувати життєвий світ простих людей, вивчати історію їх щоденної поведінки і буденних переживань.

Проблематика досліджень. Повсякденність як культурне явище має довгу історію розвитку, однак предметом теоретичного опрацювання вона стала тільки у ХХ ст. У процесі вивчення буденного життя людини визначили основні проблеми, над дослідженням котрих працювали історики, філософи, соціологи.

Найдавнішим і традиційним є вивчення та визначення повсякденності як “реальності історичного процесу”, що постійно існує, але змінюється в її предметно-речовому оточенні і ментальних структурах. Такий підхід обґрунтовує і підкреслює значення буденної сфери, її цінність як історичного джерела, окреслює коло явищ, що належать до повсякденних.

Одним із напрямів дослідження теми стало вивчення ролі і значення предметно-речового оточення в буденному житті людини. Побутові речі, що оточують людину, розглядають не тільки як необхідне знаряддя, дослідники підкреслюють поліфункціональність речей, наголошують на їх комунікативній та естетичній цінності. Такий підхід дає змогу характеризувати буденну сферу як елемент культури, створений для задоволен-

ня матеріальних та духовних потреб людини. Аналіз буденної сфери виявляє її культурний зміст, зв’язок з історичною та національною традицією. Намагаючись підкреслити художню цінність повсякденної сфери, науковці пропонують “естетичне прочитання” історії буднів через дослідження “матеріального тексту” конкретного культурного середовища.

Водночас, повсякденність вивчають як сферу соціальної взаємодії. Фактологічний матеріал повсякденного життя розглядають як першочерговий для соціологічного аналізу.

Повсякденний життєвий світ визначає буденну свідомість людини, котра своєю чергою визначає “спосіб життя” людини – усталені, типові для історичного періоду форми буденної діяльності особи чи соціальної групи, що характеризують особливості їх спілкування, мислення, поведінки у сфері праці, побуту, суспільно-політичної діяльності, дозвілля. Масовий та індивідуальний досвід, набутий у процесі буденного життя, розглядається як складний феномен духовної культури особи, суспільства, нації. Повсякденність нерідко ототожнюють із поняттям “культура”. Це стає можливим на підставі визначення культури як специфічного буття людини, що стосується не тільки форми, але й усього духовно-практичного змісту того, чим вона займається і чим живе у світі, де ґрунт та основу створює буденна сфера.

Ще одним напрямом дослідження повсякденності є аналіз її як соціально-психологічної діяльності. Вивчення окремих проявів буденних переживань людини свідчать про їх неординарне значення для внутрішнього світу людини.

Цікавим і недостатньо дослідженим напрямом історії повсякденності є вивчення лінгвістичних особливостей буденної мови як невід’ємного носія і виразника культури людини. Поєднання зусиль істориків та філологів дозволило б показати спільні та відмінні риси спілкування та співіснування людей у різних регіонах, населених пунктах, родин.

Тематика досліджень. До історії повсякденності належить усе, що наповнює життя людини, впливає на формуван-

ня її особистості. Цікавих тем для досліджень повсякденного життя людей визначеного регіону (краю) є багато, потрібно тільки зуміти їх зауважити. Аналіз повсякденного життя людей допоможе не тільки перелічити події та випробування, що випали на долю певного покоління, а й дасть змогу відповісти на запитання, як могла людина пристосуватися і вижити, не втратити людську гідність в екстремальних умовах революцій, голодоморів, війн, репресій, особистих втрат тощо. Адже ніхто не заперечуватиме, що навіть у найважчі часи люди не тільки закривали своїм тілом амбразури дзотів, а й закохувалися, народжували дітей, зраджували близьких друзів тощо. Найважливішим у пошуках тем для досліджень є те, щоб добутий історичний матеріал допоміг показати ставлення людей до подій, які відбувалися, виявити регіональні особливості, прояви того чи іншого феномену в певній місцевості.

Чисті сторінки в історії кожного краю неможливо заповнити тільки за допомогою архівних документів. Зокрема, недостатньо розкритою темою залишається історія голодомору 1932–33 років чи сталінських репресій в Україні, одним із проявів яких були депортації людей. Ці трагічні події більшою чи меншою мірою зачепили кожен куточок нашої держави, долі мільйонів людей, а письмових свідчень чи навіть мемуарів про них надзвичайно мало. Репресовані селяни, люди, засуджені відповідно до числених сталінських указів за запізнення на роботу, невиконання трудовнів, за “п’ять колосків”, ніколи не фіксували пережитого. Записати, проаналізувати розповіді цих людей є завданням великого історичного значення, адже з відходом учасників подій низка питань назавжди залишиться без відповіді.

Теми для краєзнавчих досліджень віднайнуть у родинних, шкільних чи регіональних архівах, підшивках старих газет чи усних спогадах батьків, книжках, проспектах, брошурах з історії регіону. Підказкою може стати назва вулиці, меморіальна дошка, архітектурна пам’ятка чи просто стара будівля, занедбане або процвітаюче підприємство, альбоми чи дошки

з фотографіями краян. Цікавими матеріалами наповнені місцеві краєзнавчі музеї.

Історичні джерела. Історичні джерела, на яких може ґрунтуватися дослідження буденного життя людини – найрізноманітніші. Зокрема, усні свідчення, сімейні альбоми та сімейні реліквії, приватні щоденники, епістолярна спадщина, індивідуальні колекції чи захоплення тощо. Для вивчення історії буденності має значення не стільки саме джерело, як методика роботи з ним. Дослідникові необхідно вловити суб’єктивне, персональне, часто глибоко приховане в окремій людині чи групі людей, які характеризують обличчя того чи іншого регіону, краю. Досліджуючи не факти участі людини в тому чи іншому процесі, а мотивацію поведінки людини чи групи людей в історичному джерелі, потрібно знайти (часто між рядками) суб’єктивні переживання, зрозуміти пріоритетні вартості, причини, які керували людиною в цій ситуації, та регіональні чинники, що впливали на поведінку людини, примушували її поводитися саме так.

Дослідження писемних джерел передбачає застосування історико-антропологічного підходу, котрий відкриває їх широку інформаційну еластичність. Антропологічно зорієнтовані дослідження переконливо продемонстрували відмінності між питомим сенсом джерела та новими, модерними способами його інтерпретації. Такий підхід до опрацювання джерел Є. Кінан назвав методом “добування модерних смислів з передмодерних джерел”.

Дослідник історії буднів ХХ ст. має значно ширші можливості розширити свою джерельну базу завдяки свідченням ще живих інформаторів, тобто використати метод збору і запису інтерв’ю. Ці “усні історії” стають для нього не лише зібранням матеріалу, але й створенням нового виду емпіричного матеріалу.

Однак історик не завжди має унікальну змогу “задати запитання минулому”. У такому разі він працює із традиційними писемними пам’ятками. Серед них пріоритетне значення по-

сідають “его-документи” – автобіографії, мемуари, щоденники і листи. Саме вони допомагають зрозуміти людину, її вчинки у конкретній ситуації, те, що відрізняє її повсякденність від повсякденності інших. Однак у медієвістів і спеціалістів з ранніх періодів історії, які вивчають повсякденність, немає і цих документів. На допомогу їм приходять етнологія, що виробила прийоми розуміння чужої культури через пошук та аналіз символічних форм – слів, образів, інститутів, вчинків, крізь які люди певного історичного періоду у конкретних обставинах бачили себе та представляли іншим людям. У такому випадку дослідник, працюючи із найширшим колом джерел, намагається співставити предметний світ зі світом уявлень. Через світ, близький до досвіду реальності людей минулого – слова, вчинки, уявлення про себе, дослідник буденності, оперуючи звичайним смисловим і понятійним апаратом сучасної людини (позаяк іншого у нас немає), намагається вивчити життєві цінності досліджуваної ним спільноти.

На жаль, більшу зацікавленість історики виявляють до віддалених періодів історії, тоді як цілком об’єктивно, але якось надто швидко відходить покоління, що пам’ятає події першої половини чи середини ХХ ст. і, як ми вже зазначали, не залишає після себе щоденників, спогадів, листів тощо. Наголошено, що свідчення сучасників подій є невід’ємною складовою аматорських краєзнавчих нарисів з історії міста чи села, однак нерідко автори подають отриману інформацію у власній інтерпретації, використовуючи тільки цікаві для них частини інтерв’ю. Найчастіше вони підтверджують загальновідомі події з історії регіону, а не відображають реакцію на них співрозмовника.

Краєзнавчі дослідження відкривають широкі можливості для дослідження буденного життя звичайних пересічних людей, які в сумі і є творцями історії. Водночас, дослідження буденної історії в краєзнавчих студіях дають змогу виявити сприйняття сучасною людиною уявлень про події сучасного чи минулого, проаналізувати цей “світ уявлень”, дати відповіді на

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

запитання, не задані під час інтерв’ю, не занотовані у питальниках чи анкетах. Історія буднів створює підґрунтя для висвітлення масових уявлень, проникнень до світу ідей, переживань, життєвих цінностей “безмовної більшості” суспільства.

Практично, зазначена орієнтація повинна проявлятися у вивченні невеликих спільнот – парафії, села, родини, провінційного містечка, міського кварталу, вулиці, будинку, кав’ярні чи пивної як місця громадських зібрань, звичного проведення вечірнього часу тощо. Звернення до повсякденної історії мешканців одного містечка, села, району, вулиці дає підстави побачити спільність долі людей, котрі мешкають поруч, схожість проблем, які нерідко можна розв’язати лише громадою.

Питання для контролю

1. Хто і коли запровадив термін “мікроісторія”? Як, на вашу думку, змінювалося його смислове навантаження?
2. Розкрийте переваги мікроісторичних досліджень у вивченні історії краю.
3. Визначте роль буденності у формуванні свідомості людини.
4. Розкрийте зв’язок повсякденного життя людини з:
 - а) соціокультурними процесами життя окремого краю;
 - б) цивілізаційними процесами загалом.
5. Співставте поняття “індивідуальний” і “масовий” та досвід, набутий у результаті буденного життя. Визначте їх вплив на формування духовної культури особи, суспільства, нації.
6. Охарактеризуйте джерела вивчення історії буденності. В чому полягає специфіка роботи з ними?

Список літератури

1. *Амстронг Дж.* Героїчне і людське : спогад про українських національних провідників 1941–1945 років // Україна Модерна. – Ч.1. – Львів, 1996. – С.101–113.
2. *Голубко В.* Львів і львів’яни під час вересневої кампанії 1939 року // Воєнна історія Галичини та Закарпаття. Науковий збірник. – Львів, 2010. – С. 361–367.
3. *Грицак Я.* Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота

- (1856–1886). – К., 2006.
4. Історична наука : Термінологічний і понятійний довідник. – К., 2002.
 5. Кінан Е. Російські історичні міфи. – К., 2001.
 6. Коляструк О. Теоретико-методологічні аспекти вивчення повсякденного життя // Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. НАН України. Інститут історії України. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – (Серія “З історії повсякденного життя в Україні”).
 7. Кром М. М. Историческая антропология // Режим доступу : <http://www.countries.ru/library/antropology/krom/ideas.htm/>.
 8. Кунденко Я. М. Повсякденність як реалія культурної дійсності. : Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук. – Харків, 1999.
 9. Оболенская С. История повседневности в историографии ФРГ // Одиссей. Человек в истории. – Москва, 1990. – С. 192–184.
 10. Середяк А. Історія буднів як напрямок краєзнавчих досліджень // Друга наукова конференція “Історичні пам’ятки Галичини”. Львів, листопад 2002 року. – Львів, 2003.
 11. Сусак В. Жива історія Бережан та околиць 1930–1945-х років : Інтерв’ю з Галиною Скасків // Україна модерна. – Ч. 2–3. – Львів, 1999. – С. 273–330.
 12. Удод О. Історія повсякденності : проблеми методології та джерелознавства // Історія в школах України. — 2005. — № 4. – С. 40–45.
 13. Удод О. Про історію повсякденності // Борисфен. – 2000. – № 4. – С. 9–10;
 14. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002.

МЕНТАЛЬНІСТЬ,

ЗВИЧАЇ, СОЦІОНОРМАТИВНА КУЛЬТУРА

Етимологія слова “ментальність” походить від латинського mens – розум, думка. Ментальність як спосіб сприйняття довколишнього суспільства, а також механізми формування ментальності, завжди привертала увагу як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. У науковий обіг його ввели у середині ХХ ст. французькі дослідники Жан Люб’є та Роберт Мандру. Протягом подальшого півстоліття термін стали активно використовувати в різних галузях гуманітарних наук і на цій підставі з’явилися різні його тлумачення. Серед українських учених першим до ментальних особливостей українського народу звернувся Микола Костомаров. У своїй праці “Два рускія народности”, яка вийшла у світ ще 1861 року, автор серед головних рис, що відрізняють українців від росіян, виділив такі: панування особистого над загальним (український індивідуалізм), що пояснює терпимість до іноземців, “відокремленість” дорослих дітей від батьків, “внутрішня” цілісність церкви і віри (на відміну від великоруських розколів через розбіжність обрядів і форм богослужіння), вищий рівень духовної культури (тоді як росіяни більш схильні до матеріального), високий суспільний статус української жінки (у російських піснях жінка “рідко підвищується до свого людського ідеалу, ... рідко виявляється доблесть і достоїнство жіночої душі”). Відмінність світогляду українського і великоруського племен, на думку М. Костомарова, ґрунтується на тому, що життя народу виникає із внутрішньої глибини його духу, яка постала вже у найдавнішій минувшині, з утворенням самого племені.

Борис Савчук та Володимир Кафарський у навчальному посібнику “Вступ до етнології” запропонували визначення “ментальності” як етнопсихологічного феномену, що у насиченому вигляді відображає різні етапи (від буденно-емоційного до науково-теоретичного й ідейного) світобачення та поведінки

окремого індивіда й етносоціальних об'єднань. Науковці розглядають розвиток ментальності як психологічний феномен, крізь призму двох головних явищ: філогенезу – еволюційних змін загальнолюдської психіки під впливом умов життя, та онтогенезу – формування психіки індивіда протягом його життя. “Ментальність” особистості визначається комплексом внутрішніх (емоції, почуття, пам'ять, мислення тощо) та зовнішніх (традиції виховання, вплив засобів масової інформації та ін.) чинників. Проте закладені від народження психічні установки, на думку авторів, не змінюються під впливом цих обставин, тому навколишня дійсність переважно сприймається через домінування почуттів і емоцій над волею та інтелектом.

Роль “ментальності” у розвитку етносу визначається і її світоглядно-практичною спрямованістю. Визначальними складниками в системі етнічної ментальності є моральні цінності та норми виховання, особливості світосприйняття і переважаючі настрої індивіда, форми міжособистісних стосунків тощо. Етнічна ментальність не зводиться до сумарного прояву різних форм суспільної свідомості (мистецтво, релігія тощо), а є специфічним відображенням життєдіяльності етносу, становлення якого відбувається в певному географічному, історичному та культурному середовищі, наголошують Б. Савчук та В. Кафарський.

Інша українська дослідниця Ганна Скрипник констатує, що характерні для етнічної спільноти психічні особливості, які становлять основу національної самоідентифікації (ментальності) людини і детермінують її життєдіяльність, успадковуються водночас з біологічними. Етнопсихічна спадщина кожного народу включає архетипи та установки, що стосуються сфери колективного несвідомого. Сукупність домінуючих установок визначає колективну ментальність, яка залежить від своєрідності комбінацій етнопсихічних властивостей спільноти. Для української етнопсихіки характерним є поєднання інтровертних (спрямованих на явища власного внутрішнього світу), раціональних, емоційних, сенсорних та інших властивостей,

поєднаних між собою у суперечливу сукупність, зумовлену передусім геополітичними реаліями: Україна – це перехрестя, арена постійних діаметрально протилежних східних і західних впливів, терен конфлікту східної та західної психокультур, що й спричинило формування суперечливої за сутністю системи психологічних властивостей соціуму. Суперечливою сутністю сукупності етнопсихічних прикмет національної вдачі дослідники інколи пояснюють невдачі державницьких зусиль та національні трагедії українства, стверджує Г. Скрипник.

Не менш іменитий український історик Олександр Бойко виділив такі ознаки та особливості української ментальності:

1. Геополітичне становище: між Заходом і Сходом. Саме воно зумовило маргінальність, двоїстість української ментальності. Їй притаманне поєднання індивідуалізму, характерного для західної орієнтації, і східної чуттєвості та емоційності.

2. Домінуючий вплив двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського та козацького. Найглибинніші пласти української ментальності закладені, безперечно, землеробством, яке з найдавніших часів було заняттям українців як автохтонного етносу. Саме воно визначило особливості їхнього світобачення, культурні орієнтири та соціальну організацію. Фахівці стверджують, що весь уклад життєдіяльності українців (праця, традиції, культура, мова і ментальність) ідеально адаптовані до однієї території (ландшафту), детерміновані природними циклами та сільськогосподарським календарем. Закодована на рівні підсвідомості, закріплена в традиціях та мові, ця інформація крізь століття зумовлює такі характерні риси українського національного характеру, як тонке відчуття гармонії, зважений підхід до вирішення складних справ, працьовитість, миролюбність, ліричне сприйняття життя, м'який гумор, відчуття господаря та певний індивідуалізм (усвідомлення самоцінності власної особистості), розвинуте почуття справедливості, що спонукає до нескінченних пошуків правди.

Землеробська культура, залишки матриархату в родинних

стосунках зумовили пріоритетну роль жінки. Унаслідок цього соціальні та психічні норми, ідеали, система моральних цінностей українців формувалися в координатах землеробської культури під домінуючим впливом жінки, на противагу Західній Європі, де переважав патріархальний тип родини. Активність, яскраво виражені волелюбність і демократизм, пріоритет чоловіка почали фіксуватися і закріплюватися в українській ментальності з появою на історичній сцені оригінального етносоціального утворення – козацтва.

Отже, для української ментальності характерна двоїстість, яка, з одного боку, ґрунтується на поєднанні в ній західних і східних начал, з іншого – на протиставленні двох головних історичних пластів традиційно-побутової культури: землеробського і козацького. Ця двоїстість виявляється у великій амплітуді чуттєвого життя українців: від любові – до ненависті, від ейфорії – до розпачу, а також у певній непослідовності дій.

3. Багатовікова відсутність власної держави. Це суттєво деформувало український національний характер, зумовило гіперболізацію зовнішніх чинників, покладання на них провини за свої численні біди. Тривала відсутність в українського народу власної держави відбилася в національній ментальності як трагедія людини, яка є хазяїном землі (в розумінні навичок практичного господарювання, органічного злиття з природою та ін.), але з огляду на дію зовнішніх сил не може бути вільним господарем. Саме з цих причин в українців сформувалися примирення з негативними явищами, терплячість, відсутність здорових амбіцій, дистанціювання від особистої відповідальності.

4. Тривала роз'єднаність українських земель. Перебування українських земель у складі Російської, Австро-Угорської імперій, Польщі, Румунії, Чехословаччини та інших держав вплинуло на культуру, традиції, побут українців. Саме це є основою такої риси сучасної української ментальності, як відсутність почуття національної єдності. Наприклад, на ментальність галичан суттєво вплинула західноєвропейська культура, на-

самперед австро-німецька та польська. Важливим чинником їхнього життя була Греко-католицька церква. На думку багатьох спеціалістів, для жителів Галичини більш характерні такі риси, як працелюбність, індивідуалізм, уміння господарювати, повага до власності. Крім того, ментальності галичан притаманні певний консерватизм, скерований на увіковічення в незмінному вигляді основних національно-етнічних цінностей, а також активне виявлення національних почуттів, патріотизму.

Що ж стосується населення Центральної, Східної та Південної України, то для них через певні історичні обставини головною метою було переважно не національне, а соціальне визволення. Провідними рисами ментальності в цьому регіоні були: колективізм, анархізм, віра в доброго і мудрого правителя, який наведе порядок; порівняно слабшими – національні патріотичні почуття, звичка до копіткої праці.

Отже, слушною є думка про те, що нині наявні всі підстави говорити не тільки про особливості української ментальності загалом, а й про її своєрідність у різних регіонах України.

5. Цілеспрямоване знищення й денационалізація української еліти. Репресивні акції держав, до складу яких протягом віків входили українські землі, щодо національної еліти, конформізм її частини звужували коло генераторів національних філософських ідей, творців самобутньої української культури, політичних лідерів та провідників народу. Це, з одного боку, посилювало консервативність української ментальності як засобу захисту вже набутих національних цінностей від чужих впливів, з іншого – поглиблювало недовіру до власної еліти, яка може запродатися знову.

6. Нашарування “радянської” ментальності. Тривале перебування українського народу в жорстких межах тоталітарного суспільства лишило свій слід у національному генетичному коді. “Родимі плями” тоталітаризму наявні в психології кожної людини, яка вихована за радянської доби. Учені Національного інституту стратегічних досліджень виділяють такі

основні риси “радянської” ментальності: пасивність особи – відсутність волі до поліпшення життя власними силами, що доповнюється формальною активністю, активністю про людське око, напоказ; головне – створити враження, що людина працює, а не працювати на певний результат; комплекс меншовартості – відчуття власної нездатності через некомпетентність та непрофесіоналізм, зворотним боком чого є невмотивована амбіційність та хамство; патерналізм – перекладання на владу вирішення власних проблем; безпорадність – надія на розв’язання проблем ззовні, на чийсь гуманітарну допомогу. Зокрема, Олександр Бойко висловив думку, що ментальність формують такі чинники: географічне середовище, політичні інститути і соціальні структури суспільства, культура традиції. Характерно, що ментальність – це не винятково пасивний об’єкт, своєрідний унаслідок сумарної дії чинників. Вона сама є активним чинником суспільного розвитку, надзвичайно важливим і дієвим, але малопомітним, оскільки імпульси, які вона посиляє народові чи окремій людині, йдуть з глибин історії, з глибин підсвідомого. Зберігаючи в закодованій формі на рівні підсвідомості історичний досвід народу, ментальність ніби перебуває у будці суфлера, у затінку. Тобто її наявність на політичній сцені відчувається в поведінці та репліках головних героїв.

За сучасних умов ментальність продовжує відігравати свою не дуже помітну на перший погляд, але важливу роль. Завдяки особливостям української ментальності (певному консерватизму, уповільненості, зваженості), незважаючи на кризовий стан, у державі не відбувається соціального вибуху. Водночас саме ці особливості національного характеру українців є значною перешкодою на шляху реформ, оскільки вони не дають змоги надати розвиткові країни бажаної динаміки, здійснити прорив на якісно новий рівень суспільного життя.

Доволі часто в українській історіографії як альтернативу “ментальності” вживають терміни “українська ідентичність”, “національна ідея” чи “самосвідомість народу”. Такі аналогії, на

нашу думку, є цілком виправдані, адже ментальність поєднує в собі всі вище перераховані поняття. Відомий учений Юрій Присяжнюк у своїй праці “Ментальність і ремесло історика” обґрунтував термін “ментальність” як полісемантичне поняття, що не обмежується сферою усвідомленого і сягає значною мірою у несвідоме. Воно означає “щось”, що виникає в результаті синтезу індивідуального й колективного, матеріального та духовного, біологічного і психологічного, а також є продуктом історичного розвитку. За словами автора, ментальність може репрезентувати як суспільство загалом, так і окрему соціальну групу, верству чи мешканців конкретного регіону.

Для кращого розуміння довготривалого процесу формування української “ментальності” спробуємо показати її еволюцію на підставі регіональних особливостей західноукраїнського суспільства, в умовах українсько-польського, пізніше радянського антагонізму. Унаслідок впливу цих особливостей та інших соціальних процесів серед західноукраїнського суспільства витворилася певна психологічна конструкція, яка суттєво позначилася на формуванні загальноукраїнської ментальності, була і залишається рушієм української національної ідеї.

Формування галицької ментальності відбувалося в умовах гострого українсько-польського протистояння впродовж ХІХ ст. У міжвоєнний період та напередодні Другої світової війни протиріччя лише посилювалися. Невдача галицьких українців у державотворчих змаганнях не означала польської перемоги над національною свідомістю; вона навіть посилила опір польській політичній, економічній і духовно-інтелектуальній експансії у Східній Галичині. Розбурхана революцією національна ідея охопила всі верстви українського суспільства. Українці прийняли польську владу як окупаційну й цієї думки змінювати не хотіли. Польська влада своєю чергою трактувала Східну Галичину загалом і Львів зокрема як невід’ємну частину Польщі, ігноруючи той факт, що чисельно українці переважали тут поляків у 2,5 рази. Це зумовлювало не тільки гострі

ідейно-політичні протиріччя, але й неодноразово виливалося в міжнаціональні сутички – побиття активістів, погроми громадських установ, редакцій газет, терористичні акти.

Значний вплив на формування української ментальності в 1930-х роках мав підпільний рух Організації українських націоналістів (ОУН). Спроби легальних українських партій налагодити стосунки з Польською державою на засадах надання українським територіям автономії успіху не мали. Ані польська громадськість, ані урядові кола не сприйняли українських ініціатив. Провал угодової політики підірвав авторитет легальних українських партій. Діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), найвпливовішої легальної української політичної сили, не відповідала сподіванням тогочасного суспільства. Натомість вплив ОУН, яка орієнтувалася на збройну боротьбу, зростав.

Тому на середину ХХ ст. найвпливовішим виявом української національної ідеї на західноукраїнських землях став інтегральний націоналізм, який ототожнював себе в першу чергу з молодим поколінням, носієм уже нової ментальності. Національна ідея привносилася у молодіжне середовище стараннями “старших” політиків і, зазнаючи певної трансформації, ставала основою нового галицького менталітету. Характерною рисою українського націоналізму в цей період був світоглядний конфлікт між “батьками” і “дітьми”, а також напруження у відносинах між представниками українського легального політикуму й націоналістичним середовищем. Якщо старше покоління українських політиків відчувало себе своєрідним акумулятором національної ідеї, то серед молоді поширювалися ідеї “провіденціалізму”, бажання реформувати в цей момент застарілу, як здавалося, концепцію національного руху. Однак суперництво між прихильниками “старого” й “нового” українського націоналізму не було антагоністичним, що могло унеможливити будь-яку співпрацю. Національна ідея стала важливим елементом галицької ментальності з притаманними їй поняттями активної національної свідомості, патріотизму й

самопожертви.

Особливого загострення українсько-польські відносини набули під час Другої світової війни. Швидке просування Червоної армії на захід у 1944 році вимагало від польського підпілля певних кроків назустріч українцям. Натомість українці отримали провокаційну “Відозву до українського народу”, де поляки заявляли про свої претензії на українські території, а самих українців звинувачували в колабораціонізмі й погрожували відплатою. Не бачачи у поляках союзників, а тільки ворогів, українці вдалися до зброї, що призвело до кривавого міжетнічного конфлікту. Взаємне поборювання продовжувалося декілька років, з чого скористалася радянська влада.

З утвердженням у 1944 році радянської влади у Львові значно посилювався тиск на всі прояви національної свідомості. Намагаючись по-своєму формувати ментальність галичан, нова влада взялася за книговидання і пресу. Книги, що становили невід’ємну частину читальної культури не одного покоління галичан, було оголошено націоналістичними й суспільно небезпечними. Усі україномовні періодичні видання, які виходили до 1939 року, були ліквідовані. Замість них з’явилися радянські газети, що відзначалися винятковим рівнем заідеологізованості. Видані до 1939 року книги вилучали з бібліотек і знищували, у кращому випадку – передавали у сховища з обмеженим доступом. Їх місце на полицях бібліотек займала радянська література з проросійським спрямуванням і марксистсько-ленінською методологією. Серед рекомендованих для студентів у Львівському педагогічному інституті підручників, наприклад, були збірник “Школьный учитель”, книги “Народная учительница” Н. Шкляра, “Мой клас” Виноградова і жодного підручника українською. Переслідувань зазнала національна Українська греко-католицька церква, проголошена радянською владою “розсадником” націоналізму.

Максимальної ідеологізації зазнала система освіти. Радянські ідеологічні стандарти, що їх утверджувала влада в Західній Україні, часто були незрозумілі й неприйнятні для

місцевого населення. У вищих навчальних закладах ввели обов'язковий курс марксизму-ленінізму. Залік з цього курсу змушували складати навіть викладачів старшого покоління. Проводили цілеспрямовані заміни звинувачених у націоналізмі викладачів-українців на лояльних до радянської влади росіян і вихідців зі Східної України. Доступ місцевого населення до вищої школи був обмежений. У викладацькому середовищі всіляко заохочували доноси на ідеологічно “неблагонадійних” колег.

Радянській владі, котра була налаштована на формування іншої ментальності, доводилося докладати значних зусиль, аби здобути прихильність західноукраїнського суспільства. Основним методом впливу на молодь стало протиставлення комуністичної ідеології націоналістичній. При цьому радянська влада робила спроби нав'язати населенню стереотип, згідно з яким націоналізм мав асоціюватися винятково з негативними епізодами української історії, тоді як комуністичний світогляд подавали як перспективну “ідеологію завтрашнього дня”.

Зважаючи на надшвидкі темпи радянзації, органи радянської влади в Галичині часто діяли грубо й прямолінійно. Відбувалося примусове створення комсомольських організацій, молоді люди мусили брати участь в агітаційних мітингах тощо. Тільки в липні 1946 року у Львові було прочитано близько 700 лекцій і доповідей для 21 592 осіб. Тематика лекцій була зорієнтована на пропаганду комуністичних досягнень, російської великодержавності й критику “буржуазного націоналізму”: “П'ятирічний план”, “Перемога радянських збройних сил”, “Ватикан і його реакційна політика”, “Полтавський бій” і т. п. Тематично доповіді поділялися на дві групи. Перша – пріоритетна, стосувалася переможних військових традицій Росії та СРСР. Друга була спрямована на формування позитивного іміджу радянської влади в церковній політиці на тлі економічного зростання. На початку 1948 року у Львові працювало 589 агітколективів, що налічували 7 074 агітатори. У Львівському обкомі Комуністичної партії діяв відділ пропаганди та

агітації.

У Західну Україну було скеровано велику кількість педагогів, підготованих за однотипними програмами, що, за задумом радянських лідерів, мало призвести до уніфікації освітньої системи. Не знаючи місцевих умов життя, приїжджі нерідко ставали провідниками малозрозумілої та неприйнятної для воєнного покоління західних українців ідеології. Засобами політико-ідеологічної уніфікації були централизоване забезпечення навчальними планами, програмами, методичною літературою, підручниками. Поступово було знищено традиційні регіональні особливості колишньої освітньої системи, що болісно відбилася на формуванні національної ментальності місцевого населення.

Як інструмент для боротьби з національною ідеєю радянська влада також використовувала комсомольські й партійні організації, профспілки, різноманітні громадські організації, участь у котрих, попри декларовану добровільність, була примусовою. Не прямим, але потужним засобом тиску на національно свідоме населення Західної України стала індустріалізація. Різке зростання у Львові промислового виробництва зумовило докорінні зміни в соціальній структурі населення, насамперед за рахунок міграції з території Радянського Союзу. Такими заходами радянська влада намагалася обмежити вплив місцевого населення, розбавити його іншою культурою, цим самим прискорити формування цілком іншого суспільства, і, відповідно, менталітету.

Однак розгорнуті владою заходи щодо викорінення домінуючих у галицькому суспільстві національних цінностей не мали успіху. Національний менталітет галичанина міцно вкоренився в свідомості, він формувався довгі роки у середовищі родинного оточення, народних традицій, тому був для штучно синтезованої радянської ідеології малодоступним. Важливим елементом стійкості національних настроїв було те, що українська національна культура сприймалася західноукраїнським суспільством як самодостатня, з погляду галичанина вона не

потребувала імплементації російсько-радянських культурних стандартів. Національна ментальність серед львівського суспільства була результатом виховання в національно-патріотичному дусі й формувалася з дитинства. Молоді люди як основні носії нової ментальності, з огляду на вік, були ідеалістами у прагненні створити українську державність. Усвідомлюючи небезпеки, які несла зі собою участь у національному русі, загрозу арешту, вони все ж продовжували активно протистояти комуністичному режиму. За оцінками багатьох молодих підпільників кінця 40-х початку 50-х років, ця діяльність стала зв'язною ланкою між збройною боротьбою ОУН та Української Повстанської Армії і рухом “шістдесятників”.

Україномовне середовище, глибокі народні традиції, що суттєво відрізняли Західну Україну від русифікованої Східної, сприяли залученню до національного руху не тільки етнічних українців, але й росіян. Унаслідок цього національна ідентичність серед приїжджих, які походили зі східних областей України, формувалася в умовах декількох лояльностей. Багато прибулих починали ідентифікувати себе одночасно з українською і російською культурними традиціями. Таке явище називається “ситуаційною” або ж “факультативною етнічністю”.

Утім, подекуди місцеве населення все ж ставало прихильником радянської влади. Поширенню прорадянських настроїв у галицькому суспільстві об'єктивно сприяли реалії щоденного життя. Радянська дійсність щоразу глибше проникала в суспільство. Багатьом імпонувала можливість, швидко зробити кар'єру, завдяки декларуванню своєї прихильності до радянського режиму й комуністичної ідеології.

З утвердженням радянської влади на Західній Україні єдиними легальними чинниками, які впливали на формування національного менталітету були концерти й вечори, присвячені пам'яті Тараса Шевченка. Вони відбувалися в школах, вищих навчальних закладах, на підприємствах тощо. На початках програми концертів готували самі учасники, хоча з

боку адмініст-рації проводився негласний контроль на предмет вилучення “націоналістичних номерів”. На таких вечорах мали переважати інтернаціональні мотиви, а половина репертуару виконуватися російською мовою. Але, незважаючи на це, пафос Т. Шевченка був присутній на всіх тих вечорах. Популярність Шевченківських вечорів змусила керівництво навчальних закладів активніше долучатися до їх організації і проведення. Намагаючись мінімізувати патріотичну атмосферу свята, викладачі виступали з лекціями про Т. Шевченка, де перекручували факти біографії поета, пояснювали його творчість впливом російських класиків.

Отже, вплив на формування українського менталітету впливала тривала історична традиція, численні національно-патріотичні організації, що діяли в міжвоєнний період, а також українські школи, гімназії, преса, художня література та Греко-католицька церква. Сутність національного менталітету для західноукраїнського суспільства визначала територіальна спільність, належність до однієї мовної спільноти, усвідомлене колективне прагнення вільного культурно-національного розвитку та здобуття державної незалежності. Формування галицького менталітету також відбувалося на тлі гострого конфлікту між українською, з одного боку, та польською і комуністичною ідеологіями, з іншого. Після остаточного встановлення у Західній Україні радянської влади відкрите декларування національного патріотизму, не кажучи про націоналістичні погляди, стало неможливим. Навіть незначні прояви національної свідомості жорстко переслідувалися. Проте радянська влада не могла повністю ігнорувати такого потужного чинника формування суспільних настроїв, як національний менталітет, спробувавши трансформувати його в націонал-комуністичну ідеологію. Але, як показали подальші події, галицький менталітет, мав достатній запас міцності, ставши в майбутньому стрижнем українського національного відродження.

Питання для контролю

1. Дайте визначення терміна ментальність.
2. Які дослідники займалися і займаються вивченням ментальності?
3. Які фактори впливають на формування ментальності?
4. Що таке “радянська” ментальність?
5. Які ви знаєте особливості та ознаки української ментальності?

Список літератури

1. *Бойко О. Д.* Історія України : навч. посібник. / О. Д. Бойко. – К., 2006.
2. *Гаврилюк О.* Політика радянізації в західному регіоні України наприкінці Другої світової війни / О. Гаврилюк // Міжнародний Науковий Конгрес. Українська історична наука на порозі XXI століття. – Чернівці, 2001. – Т. 2.
3. *Дашкевич Я.* Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів / Я. Дашкевич // Михайло Грушевський і українська історична наука : Збірник матеріалів конференції. – Львів, 1999. – С. 226–266.
4. *Зашкільняк Л.* Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів, 2002.
5. Інтерв'ю з Богданом Христиничем, 1929 року народження, записане у Львові 19 грудня 2003 року.
6. Інтерв'ю з Іваном Денисюком, 1924 року народження, записане у Львові 1 лютого 2004 року.
7. Інтерв'ю з Ігорем Терпиляком, 1928 року народження, записане у Львові 27 квітня 2002 року.
8. Інтерв'ю з Омеляном Нестайком, 1930 року народження, записане у Львові 27 квітня 2002 року.
9. *Ищук О.* Ідеологічно-виховна діяльність ОУН(б) серед молоді (1944–1954 рр.) / Ищук О. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Київ, 2003. – № 1 (20).
10. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму / Г. Касьянов. – К., 1999.
11. *Киричук Ю.* Український національний рух 40-50-х років XX століття : ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

12. *Костомаров М.* Дві руські народності. / М. Костомаров. Твори : В 2-х т. – Т.2. – К., 1967.
13. *Красівський О.* Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: проблеми взаємовідносин. / О. Красівський. – К., 1998.
14. *Макарчук В.* Доба суспільно-політичних полярностей і напруги / В. Макарчук, С. Макарчук // Львів. Історичні нариси / Упоряд. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів, 1996. С. 389–409.
15. *Савчук Б.* Вступ до етнології / Борис Савчук, Володимир Кафарський. – Івано-Франківськ, 2003.
16. *Скрипник Г. А.* Національна ментальність та традиційні світоглядні уявлення. Книга 1 / Г. А. Скрипник. Історія Української культури : у 5 т., Українська культура XIX століття. – К., 2008. – Т. 4. – С. 241–298.
17. *Христинич Б.* На шляхах до волі. Підпільна організація “Об'єднання” (1956–1959). Б. Христинич – Львів, 2004.
18. *Ярош Б. О.* Сторінки політичної історії західноукраїнських земель (30–50-ті рр. XX ст.). Б. О. Ярош. – Луцьк, 1999.
19. *Яцун Б.* Взаємовідносини церкви і націоналістичного руху в Галичині в міжвоєнний період : ідеологічний та політичний аспекти / Б. Яцун // Наукові зошити історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. – Львів, 2003. – Вип. 5–6. – С. 238–253.

ЦЕРКВА ЯК ОСВІТНЬО-КУЛЬТУРНИЙ ОСЕРЕДОК КРАЮ

Як напрям історичного краєзнавства історія діяльності церкви охоплює декілька чинників наукової роботи. У цьому випадку об'єктом краєзнавчого дослідження є не тільки церква як суспільно-релігійна організація, але і як окремий собор, а також життя його парафії, історичні події навколо нього, його споруда як пам'ятка архітектури чи історична пам'ятка, діяльність визначних осіб, пов'язаних із ним, тощо.

У кожному регіоні України ставлення суспільства до церкви обумовлено історичними традиціями, умовами, в яких їй доводилося діяти, її взаєминами з офіційною владою та ін. Галицьке суспільство допустило церкву у всіх її конфесіях і вираженнях до найважливіших аспектів свого суспільно-політичного, духовного, освітнього, культурного та повсякденного життя.

Український національний рух і церква були головними ідеологічними та організаційними чинниками в українському суспільно-політичному житті у Галичині протягом довгого періоду історії.

Ідеологічні засади націоналізму, лібералізму, соціалізму, консерватизму, разом із соціальною доктриною церкви становили основу для розвитку різних суспільно-політичних течій у межах національного руху.

Представники українського національного руху підкреслювали необхідність підтримки українськими Греко-католицькою й Православною церквами національних прагнень українського народу, відданості духовенства національним інтересам, незалежності українських церков від чужонаціональних сил.

Визначальним чинником у стосунках церкви й українського національного руху в Галичині був високий ступінь взаємозв'язку і навіть взаємозалежності між ними, зумовле-

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

ний тим, що обидва ті рухи, релігійний і національний, були традиційними та природними виразниками життєвої постави й ідентичності галицьких українців. Релігійно-конфесійна і національна приналежність були головними, необхідними та загалом взаємнесуперечними складовими індивідуальної та колективної ідентичності переважної більшості галицьких українців. Красномовним свідченням цьому є той факт, що значна частина провідних діячів національного руху належала до родин греко-католицьких священиків, зокрема такі провідники ОУН у Галичині, як Степан Охримович, Степан Ленкавський, Степан Бандера та ін. Крім того, значна частина греко-католицького духовенства стала провідними діячами і членами українських громадських і політичних організацій.

Усе це примушує краєзнавця досліджувати історію церкви через призму загального розвитку краю, користуючись надзвичайно широким спектром джерел та літератури.

В умовах відсутності національної держави проблема збереження українських форм релігійності набула принциповості. Церква як інституція духовно-релігійна, а водночас і етнонаціональна, використовуючи особливі, притаманні лише церкві, засоби впливу на особистість та спільноту, виконувала суспільнотворчу функцію – виховувала національнота громадсько-активну особистість. Досягнення церкви у сфері інтелектуального інтегрування й збагачення сприяло забезпеченню її провідної ролі майже у всіх аспектах загальносуспільного та загальнокультурного поступу української нації. Саме духовна еліта стала носієм ідей першої хвилі національного відродження України в першій половині XIX століття. І в подальшому церква відігравала значну роль у національному збереженні, відродженні та в боротьбі за національну українську державу. Варто згадати митрополитів Андрея Шептицького та Йосипа Сліпого, о. Августина Волошина, сотні священиків та ієрархів Церкви, які поклали життя в боротьбі за Україну та українську церкву. З цього випливає важливість персоніфікації краєзнавчого дослідження церк-

ви, оскільки це допоможе вивчити досить важливий ареал її діяльності.

Краєзнавець повинен розуміти, що для Галичини та її церкви важливим є також і вивчення усіх аспектів виживання церкви у чужому духовному просторі.

Як відомо, Українська греко-католицька церква стала першим об'єктом наступу комуністичної влади із самого початку вторгнення радянських військ до Західної України (1939 року). Після Львівського псевдособору 1946 року. УГКЦ опинилася поза законом і змушена була перейти на нелегальне становище, продовжуючи працювати у катакомбах. Підпільна церква була могутнім осередком національного спротиву, підтримувала дух і віру українців, готувала кадри для подальшої боротьби за незалежність, успішно протидіяла радянській системі нищення націй, берегла духовну силу та священничий потенціал для майбутнього.

Під таким кутом зору учений-краєзнавець повинен охопити у своєму дослідженні не тільки способи виживання церковних структур у підпіллі, але і методи радянської влади, застосовані проти церкви. Це дасть змогу всесторонньо зрозуміти вагомість підпільного періоду в житті УГКЦ та вивчити умови існування церков, монастирів, окремих церковних осередків, священників та мирян у кожному конкретному населеному пункті.

З погляду краєзнавства стосунки церкви та радянської влади мають наукову вагомість у тому сенсі, що їх дослідження показує активність населення як цілого краю, так і кожного міста чи села у відстоюванні своїх духовно-релігійних цінностей.

Загалом, вивчення моделі відносин церква–держава є також важливим для краєзнавства, особливо у тому випадку, коли науковець екстраполює цю модель на кожний конкретний випадок відносин чи на кожний окремий населений пункт.

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Крім того, історія церкви в Галичині відзначається важливими періодами спадів та піднесення у своєму розвитку, що мають також і краєзнавче значення. Наприклад, знаємо, що багато історичних будівель у місті Львові пов'язані не тільки з історією церкви, але і з життям різних її діячів, що мали суттєвий вплив на галицьке суспільство у періоди церковного піднесення. Вплив цей був такий великий, що церква у нашому краї набула якості націєтворчого чинника.

Яскравим підтвердженням цього є період діяльності УГКЦ на чолі з одним із найвизначніших авторитетів ХХ ст. – митрополитом А. Шептицьким. Діяльність А. Шептицького була спрямована на зміцнення авторитету УГКЦ серед власного народу та повну інтеграцію церкви в саму суть суспільного існування краю. Ця мета досягалася через активну участь духовенства в українському громадському житті, надання духовної та матеріальної допомоги національним установам, організаціям та діячам.

Важливим для краєзнавства є також початковий період незалежності України, коли церква, з одного боку, розпочала процес повернення своєї ролі інтегруючого чинника розвитку суспільства, а з іншого, стала шукати нових шляхів проникнення у національне буття галичан.

Отже, вивчаючи перший із аспектів нашого об'єкта дослідження, тобто церкву як суспільно-релігійну організацію, краєзнавець має будувати свою роботу, керуючись такими пунктами:

1. Безпосередній історичний розвиток церкви у масштабі як усього краю, так і окремого населеного пункту.
2. Вплив церкви на національний розвиток краю, що охоплює її інтеграцію у суспільно-політичне, духовне, освітнє, культурне та повсякденне життя, знову ж таки у відповідному масштабуванні.
3. Взаємодію чи взаємовідносини церкви та політичних організацій чи політичних діячів і вплив цих відносин

на розвиток краю, на розвиток самих персоналій, на розвиток українського національного відродження.

4. Вплив церкви на формування національної ідентичності жителів краю, що також передбачає вивчення моделей “національно-релігійна ідентифікація” та “національно-релігійна самоідентифікація”.
5. Місцеве культурно-національне вираження церкви та його вплив на національний розвиток краю.
6. Ідеологічне формування краю та місце церкви у ньому.
7. Роль періодів церковного піднесення у суспільно-політичному, духовному, освітньому, культурному та повсякденному розвитку як краю, так і міста чи села.
8. Роль церковних персоналій у житті населеного пункту зокрема та всього краю загалом. При цьому, персоналізація краєзнавчого дослідження не повинна призводити до перетворення історичної особи у єдиний об’єкт дослідження, оскільки це загрожує переходом у інший напрям краєзнавства, а це своєю чергою відсуне краєзнавче вивчення історії церкви на задній план. Водночас, згадана персоналізація, виконана у контексті історії церкви та історії окремого населеного пункту, зробить краєзнавче дослідження повним та всестороннім.
9. Відносини церкви та держави, церкви та світської влади, що особливо важливо для Галичини, оскільки у більшості випадків державна влада тут була чужою і не сприймала належно ролі української церкви у розвитку суспільства.

Що ж стосується другого аспекту краєзнавчого дослідження церкви як духовного осередку краю, тобто вивчення життя церкви як окремого собору, то дослідникові варто знати, що церква в окремо взятому селі чи місті – це установа, яка протягом багатьох періодів історії забезпечу-

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

вала не тільки духовні потреби населення, але й була центром освіти, культури, єднання та інколи і політичного життя. Отож, краєзнавець, досліджуючи церкву повинен вивчати її як:

1. Центр духовного життя населеного пункту.
2. Центр культурного життя населеного пункту.
3. Історичну пам’ятку.
4. Пам’ятку архітектури.
5. Вмістилище важливих історичних джерел, як-от церковні книги та парафіяльні документи.
6. Центр діяльності парафії.
7. В окремих випадках як центр видавничої діяльності.
8. Місце концентрації мистецьких цінностей.

Крім того, дослідник-краєзнавець не повинен забувати, що для історії Галичини зокрема і України загалом важливе значення мають монастирі, які своєю чергою були і є місцями зосередження культурно-духовного життя населення і попередньо викладені пункти можуть бути застосовані й до них.

Ще одним предметом дослідження краєзнавця мають стати церковні установи та організації, які часто мали місцеве вираження, але у більшості випадків набували загальнонаціонального значення. Серед таких установ варто виділити церковні братства, парафіяльні школи, молодіжні організації, лічниці тощо.

Загалом, дослідження церкви займає важливе значення у комплексі краєзнавчих досліджень і повинно виконуватися відповідно до загальних вимог, методів та принципів історичного краєзнавства.

Питання для контролю

1. Розкрийте культурно-національну роль церкви в ідеологічному розвитку краю.

2. Які напрями діяльності церкви є важливими для краєзнавчого дослідження?
3. Розкрийте важливість сакральних пам'яток культури для краєзнавчого дослідження.
4. Всебічно розкрийте роль митрополита Андрея Шептицького у збереженні історико-культурних пам'яток Галичини.
5. Проаналізуйте стосунки церкви і держави в українському суспільстві. Яким чином вони впливали на дослідження та збереження історичних пам'яток того чи іншого краю.

Список літератури

1. *Гараджа В.І.* Релігія як предмет соціологічного аналізу / В. І. Гараджа // Релігія і суспільство. – Москва, 1994.
2. *Голубенко І.* Греко-католицька церква і національно-визвольний рух в західно-українських землях (30–40 рр. ХХ ст.) / І. Голубенко // Церква і соціальні проблеми. – Львів, 1993. – С. 288–298.
3. *Горгота О.* Роль Греко-Католицької Церкви у національній ідентифікації України в умовах глобалізації / О. Горгота // Бандерівець. – 18 березня 2010 р.
4. *Губаржевський І.* Основи українського православ'я / І. Губаржевський. – Чикаго, 1970
5. Історія релігій в Україні. – Львів : Логос, 1998.
6. *Калінін Ю. А.* Релігієзнавство : підручник / Ю. А. Калінін, Є. А. Харьковшенко. – К., 1998
7. *Колодний А.* Релігійні процеси в Україні : реалії сьогодення / А. Колодний // Релігія і Церква в контексті реалій сьогодення. – К., 1995.
8. *Колодний А. М.* Проблеми і перспективи християнства ХХІ століття / А. М. Колодний // Християнство : контекст світової історії і культури : Науковий збірник конференції. – К., 2000.
9. Релігієзнавчий словник / За ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996.

10. *Химка І.* Греко-Католицька Церква і українське суспільство в австрійській Галичині / І. Химка. – Кембрідж, 1986.
11. *Химка І. П.* Греко-Католицька Церква і українське національне відродження у Галичині 1772–1918 / І. П. Химка // Ковчег. – Львів, 1993. – С. 73–108.
12. *Чекмишев О.* Українська церква : історія, проблеми, перспективи / О. Чекмишев // Спостерігач. – 1995. – №14.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО

Цілеспрямовані та системні дослідження пам'яток історії та культури на території України проводять уже понад три століття. Однак власне термін “пам'яткознавство” був уведений до наукового обігу порівняно нещодавно – лише в середині 80-х років ХХ ст. Відтоді відбувається постійний процес його поглибленої теоретичної розробки, спрямований на збагачення внутрішнього змісту, пошук оптимальних визначень тих об'єктивних процесів і явищ, які він відображає. Усвідомлення необхідності збереження об'єктів історико-культурної спадщини покликало до життя новий напрям суспільної діяльності, змістом якого стала охорона пам'яток історії та культури. Необхідність розкриття взаємозв'язків та комплексності об'єктів історико-культурної спадщини, забезпечення їх тривалого матеріального існування в навколишньому природному та антропогенному середовищі справили вирішальний вплив на формування пам'яткознавства як окремої міждисциплінарної галузі наукових досліджень, що сформувала для багатьох існуючих дисциплін єдиний об'єкт та дослідну мету із залученням як гуманітарних, так і технічних (прикладних) наукових дисциплін.

Уперше термін “пам'яткознавство” з'явився на сторінках часопису “Пам'ятки України” в 1985 р. і фігурував як рубрика, присвячена історії охорони пам'яток в Україні.

У травні 1991 року розпочав діяльність Центр пам'яткознавства НАН України та Українського товариства охорони пам'яток і культури (УТОПІК), що стало фактичним визнанням терміна “пам'яткознавство” не лише на теоретичному, а й на практичному рівнях. Наступного року вийшов друком перший випуск праць Центру, в якому була опублікована стаття С. Заремби “Пам'яткознавство України: історія і сучасність”, де поміж інших питань розвитку пам'яткознавчих студій

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

автор зробив спробу дати визначення пам'яткознавства. На його думку, пам'яткознавство – наукова галузь, що вивчає пам'ятки історії та культури, засади їх реставрації, консервації, зберігання в історико-природному середовищі та в окремих сховищах (музеях, архівах, бібліотеках, приватних колекціях).

Водночас інший автор – О. Дулов трактує пам'яткознавство як “теоретичну” основу практичної діяльності і вважає його завданням нагромадження, аналіз, узагальнення знань про пам'ятки та про роботу з ними. У цьому зв'язку запропоновано поділ пам'яткознавства на загальне та спеціальне. Спеціальне пам'яткознавство при цьому розглядає питання, пов'язані з окремими типами пам'яток, а також з їх реставрацією. Відповідно, автор виокремив п'ять головних напрямів пам'яткознавства – вивчення пам'яток історії, археології, містобудування та архітектури, монументального мистецтва, а також реставраційну справу.

Незважаючи на різні підходи щодо трактування терміна “пам'яткознавство”, його об'єктом як наукової дисципліни можна вважати пам'ятки історії та культури, що розуміються як успадковані людством від попередніх поколінь автентичні об'єкти історико-культурної спадщини, котрі незалежно від стану їх збереження є носіями широкого спектру суспільно-значущих цінностей.

Предметом пам'яткознавства є всебічне дослідження, охорона, збереження і популяризація пам'яток історії і культури як складової частини національної та всесвітньої культурної спадщини. Зокрема це:

- теоретичні та практичні проблеми, пов'язані з виявленням, вивченням, реєстрацією, науковою класифікацією, оптимізацією обліку об'єктів історико-культурної спадщини;
- розробка методологічних і організаційно-правових засад охорони пам'яток, методик проведення конкретних пам'яткоохоронних заходів;

- комплексне збереження історико-культурного середовища;
- проведення консервації та реставрації окремих споруд, ансамблів і комплексів, а також предметів старовини і мистецтва, що становлять музейний, архівний та бібліотечний фонди України;
- інформаційна політика, спрямована на популяризацію пам'яток історії та культури серед широких верств населення;
- ефективне господарське та культурно-освітнє використання пам'яток з метою їх органічної інтеграції в сучасні сфери функціонування людського суспільства;
- історія становлення та розвитку пам'яткоохоронної справи в Україні та інших країнах світу.

Пам'яткознавство тісно пов'язане з розвитком історичної науки, археології, теорії та історії архітектури, мистецтвознавства, краєзнавства, музеєзнавства, архівознавства, бібліотекознавства, джерелознавства та інших допоміжних історичних дисциплін, реставраційної справи, інформатики і туризму. Особливості фізичного існування нерухомих та рухомих пам'яток визначають наявність специфічних підходів до їх вивчення та умов охорони і збереження, що обумовлює наявність у пам'яткознавстві широкого спектру наукових напрямів та застосування різноманітних методів дослідження. Взаємодіючи між собою та пам'яткознавством, конкретні наукові дисципліни реалізують лише більшу або меншу частину своїх пізнавальних можливостей і не вичерпують усіх завдань, які стоять перед ними як перед окремими науками. Тому ми не можемо говорити про “поглинання” пам'яткознавством певних наукових дисциплін чи напрямів. Пам'яткознавство узагальнює ту частину колосального обсягу інформації, якою оперують усі галузі і яку становлять різноманітні дані про реальні, об'єктивно існуючі предмети історико-культурної спадщини.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Суспільні явища та процеси, як і діяльність кожної людини, проходять не в абстрактному часі та просторі, а мають чіткі хронологічні межі, відбувались і відбуваються на конкретній території – у краї, області, районі, місцевості, населеному пункті тощо. Відповідно, предмети матеріальної та духовної культури суспільства також створюються й існують у певний час, у специфічній формі та у конкретному місці. Особливості географічних умов, економічного й соціального розвитку, історичного оточення, своєрідність культури, традицій, ідеології, суспільної психології, зрештою – індивідуальності конкретних виробників – це далеко не повний перелік тих чинників, що активно впливають на формування пам'яток і отримують у них своє відображення. Тож пізнавальна цінність пам'яток історії та культури визначається тим, що вони не лише вбирають у себе основні риси і тенденції окремих історичних епох і періодів, а й втілюють ту різноманітність історичного процесу в локальних регіонах, що складалася під впливом значної кількості різних чинників та обставин. Пам'ятки, отже, виступають своєрідним документом історії. Попри те, пам'ятки історії та культури за своїм змістом наближаються до історичного факту. Вже саме їх існування відбиває подію чи ланку подій, що відбулись унаслідок різноманітної суспільної діяльності людей. Сукупність пам'яток створює можливість їх теоретичного узагальнення, висновків про перебіг розвитку культурно-історичного процесу. Речові археологічні пам'ятки реконструюють історичний процес загалом і в різних його проявах, об'єктивно відображають минуле. Вони мають важливе значення для дослідження дописемного періоду розвитку окремих регіонів, що становить більшу частину історії існування людства. Особливу цінність пам'ятки археології мають для дослідження розвитку виробництва, удосконалення знарядь праці, технології їх виготовлення і засобів користування, побутових умов життя людини. Пам'ятки документальні охоплюють надзвичайно широкий спектр відомостей про соціальне і духовне життя суспільства.

Відтак, варто відзначити, що формування пам'яткознавства як окремої наукової дисципліни пов'язане зі специфікою його предмета, яким є не лише окрема пам'ятка історії та культури чи певний вид пам'яток як цілісність, а й питання охорони історико-культурної спадщини загалом, включно з проблемами обліку пам'яток (виявлення, наукове вивчення, класифікація, реєстрація), захисту, збереження, належного утримання, відповідного використання, консервації, реставрації, реабілітації та музеєфікації об'єктів культурної спадщини.

Історичні пам'ятки є наслідком людської діяльності. Однак тут постає питання визначення їх значущості у контексті культурних цінностей, що становлять своєрідний "матеріал культури" і можуть бути різного роду. Вони є у вигляді предметно-речових, знакових систем (література, живопис, музика), що мають культурну вагомість. Освоюючи навколишній світ, людина оцінює його суб'єктивно, крізь призму власної свідомості. Для кожного покоління людей ці цінності існують об'єктивно, водночас вони повинні бути обов'язково зафіксовані та оцінені. Неможливо називати культурною цінністю ті феномени, щодо яких у цьому суспільстві немає уявлень про їх існування, зміст та значення. І лише те, що введено в реальну людську діяльність, у практику і оцінено в її процесі, є культурною цінністю. Отже, вибудовується природний логічний ряд: явище – суспільна оцінка – суспільна цінність. Саме таким способом відбувається соціалізація пам'яток історії та культури на суспільному рівні.

Комплексно оцінюючи пізнавальне, історичне, художньо-естетичне, виховне значення як окремих об'єктів, так і їх певних груп, пам'яткознавство не лише відкриває та виокремлює їх як власне пам'ятки історії та культури, а й вирішує увесь комплекс питань, пов'язаних з їх адаптацією в існуюче соціально-культурне середовище, включно з завданнями охорони та збереження, оптимального використання усього наявного в них потенціалу.

Терміни "пам'ятка" і "пам'ятник" є термінологічним підґрунтям пам'яткознавства. Їх зміст у процесі формування понятійного апарату пам'яткознавчих досліджень зазнавав неодноразових змін. Головні розбіжності полягали в діаметрально протилежному тлумаченні контексту цих термінів, які, згідно з однією концепцією, чітко розмежовувалися між собою, згідно з другою – повністю ототожнювалися.

Упродовж 1986–1988 років на сторінках інформаційно-методичного бюлетеня Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури "Пам'ятники України" відбулася широка дискусія з питань термінології, у якій взяли участь як провідні фахівці республіки в галузі історії, історичної лексикографії та мовознавства, так і краєзнавча громадськість. Серед іншого йшлося і про те, чи назва бюлетеня передає зміст пам'яткоохоронної праці. Наприкінці 1986 року на сторінках бюлетеня була опублікована стаття С. Кота "Пам'ятка" чи "пам'ятник", у якій на підставі широкого кола історичних та мовознавчих даних аргументувалася доцільність використання саме терміна "пам'ятка історії та культури" як базового, що своїм змістом охоплював би і термін "пам'ятник" у значенні найвизначніших архітектурно-монументальних споруд, зведених на честь (пам'ять) подій чи осіб. Ця публікація викликала бурхливу дискусію фахівців, у процесі якої визначилися два полярні погляди. Відповідно до одного, треба було надалі користуватися терміном "пам'ятник історії та культури". Аргументація її авторів ґрунтувалася на усталених у попередні десятиліття мовній та літературній традиціях, як результат – автора пропозицій до змін термінології звинуватили у намаганнях "здійснити примусову українізацію на зразок 20-х років". З іншого боку, пропозиції С. Кота щодо чіткого розмежування у науковій та юридичній термінології термінів "пам'ятка" і "пам'ятник", надання терміну "пам'ятка" властивостей родового (тобто ширшого, загальнішого та універсального) значення підтримали у своїх публікаціях такі авторитетні науковці, як Д. Гринчишин, Я. Дашкевич,

В. Русанівський та декілька інших учасників дискусії. Саме таке розуміння терміна “пам’ятник” стосується скульптурних чи архітектурних споруд, встановлених з метою увічнення певної події чи на честь історичної особи, надгробків. Термін “пам’ятка” є значно ширшим і використовується для узагальнюючого визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне, художнє чи інше значення (“пам’ятки історії та культури”, “пам’ятка археології”, “пам’ятка історії”, “архітектурна пам’ятка”, “пам’ятка монументального мистецтва” тощо). До пам’яток історії та культури належать і монументальні пам’ятники, які відповідають цим вимогам.

На сучасний момент як результат наукових дискусій остаточно визначилася змістова наповненість термінів “пам’ятник” і “пам’ятка”. Скульптурні та архітектурні споруди, встановлені з метою увічнення певної події, на честь історичної особи, а також надгробки – усе це пам’ятники. Термін “пам’ятка” – значно ширший, вживається як узагальнюючий для визначення предметів матеріальної та духовної культури, що мають наукове, історичне або художнє значення. Водночас він охоплює своїм змістом і монументальні пам’ятники, що відповідають цим критеріям.

Терміни “пам’ятка”, “пам’ятка історії та культури” сьогодні є загально визначеними в науковій літературі, зафіксованими в чинному законодавстві України про охорону та збереження історико-культурної спадщини. Традиційно під пам’ятками історії та культури розуміють споруди, пам’ятні місця і предмети, пов’язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори монументальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність.

Пам’ятки історії та культури є продуктом певних процесів матеріального і духовного виробництва, усієї сукупності суспільних відносин. Як факт культури, вони є результатом дії трьох складових: людей, котрі їх створили; засобів, які при

цьому були використані; ідей, якими ці люди керувалися. Проте для визначення об’єкта щодо його належності до пам’ятки історії та культури дуже важливими є певні критерії. З цього погляду суттєвим є момент оцінки предмета, що розмиває межі між власне пам’ятками та іншими матеріальними об’єктами, що становлять практично безконечне розмаїття культурної спадщини, усіх витворів людської цивілізації.

Сам по собі факт появи певної архітектурної споруди чи твору мистецтва, перебіг історичних подій ще не є підставою для зарахування їх до складу пам’яток історії та культури. Продукт будь-якої діяльності людини проходить випробування з огляду на його суспільну значущість. Коли створена матеріальна чи духовна цінність набуває значення для всіх і для кожного, коли вона може бути співставлена з іншими загальнозначущими цінностями – тільки тоді вона стає “фактом культури”.

Сприйняття історико-культурної спадщини відбувається на двох рівнях суспільної свідомості – буденному й тео-ретичному.

Перший характеризується стихійним формуванням ставлення до цінностей минулого. Головна роль тут належить традиції, тобто переданню від одного до іншого покоління шляхом безпосереднього контакту готових, закріплених досвідом зразків поведінки та мислення. При цьому ставлення до історичної та культурної спадщини значною мірою обумовлене традиційними для певної спільноти естетичними уявленнями. Водночас традиція може безпосередньо втілюватися в матеріальних формах – предметах виробництва, творах мистецтва, пам’ятках матеріальної культури.

Саме традиції сприяють тому, що від покоління до покоління передається шанобливе ставлення до культових споруд, місць поховань, пам’ятних місць історичних битв, визначальних для долі народу. Таким способом зберігалися і старовинні народні орнаменти, прийоми будівництва житла і монументальних архітектурних споруд, форми пам’ятних знаків тощо.

Але саме по собі традиційне ставлення до цінностей, набутих поколіннями, ще не визначає їх як пам'ятки. Воно не розкриває їх внутрішнього змісту, історичного, наукового, художнього чи іншого значення, охоплює надто вузьке коло об'єктів. Враховуючи існуючу суперечність між традицією та суспільним прогресом, вона об'єктивно не може захистити предмети культурної спадщини від впливу нових ціннісних уявлень, зберегти їх у первісному вигляді. Традиційне ставлення до певного об'єкта не може застерегти від проявів утилітарності та споживацтва щодо нього, відвертого вандалізму. До того ж традиція здебільшого виявляється у вузьколокальному контексті і не сягає розуміння загальнолюдських цінностей.

На принципово іншій якісній підставі відбувається сприйняття історико-культурної спадщини на рівні теоретичної свідомості, основою якої є наукові знання. Наукові дослідження сприяють пізнанню об'єктивного змісту і значення тих чи тих предметів старовини та мистецтва, дають підґрунтя для висновків щодо історично-прогресивного внеску діяльності окремих осіб у скарбницю культурних надбань чи в загальний розвиток суспільства. При цьому відбувається найдостовірніша в межах кожного історичного періоду інтерпретація явищ культури та історії минулого, цілісного сприйняття культури минулих епох. Визнання матеріальних решток минулого і творів мистецтва пам'ятками залежить від рівня розвитку історичної свідомості, яка має тенденції до змін та коливань у часі. При цьому пам'ятки можуть як набувати, так і втрачати надане їм значення.

Як засвідчує історичний досвід, на рівні практичної реалізації оцінних критеріїв визначення пам'яток історії та культури значною мірою пов'язане з пріоритетами зовнішньої та внутрішньої політики держави, втіленням прагнень та уявлень різних соціальних груп суспільства. Критерії відбору пам'яток історії та культури визначає і опосередковує низка чинників, сукупність яких деякі дослідники визначають як "соціальне замовлення", що є своєрідним замовленням суспільства щодо кон-

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

ституювання пам'яток та їх збереження, скорегованим з урахуванням історичних і культурних традицій, пріоритетів державного та місцевого значення, і визначення на цій основі місця конкретної історико-культурної пам'ятки в минулій та сучасній культурі. Особливо важливою є поглиблена увага не лише до "вершин" минулих культур, а й до їх "рядових" проявів.

Дискусії щодо практичних питань визначення пам'яток історії та культури окреслили кілька підходів до його розв'язання.

Найпоширенішим є "хронологічний" або віковий принцип визначення пам'яток, згідно з яким до охоронних реєстрів вносяться лише ті об'єкти, створення яких чи перебіг пов'язаних з ними подій відокремлені від сьогодення певним часовим відрізком. Наприклад, до об'єктів історико-культурної спадщини у різних країнах відносять предмети старовини та мистецтва, вік яких становить понад 30 років (Мікронезія), 40 років (Кувейт), 50 років (Індонезія), 100 років (Ємен), 200 років (Ірак). Як відомо, конвенція ЮНЕСКО у 1970 році до старожитностей відносить усі предмети віком понад 100 років.

Досвід застосування "хронологічних" критеріїв має усталену традицію на теренах України. Зокрема, на територіях, які входили до складу Російської імперії у другій половині XVIII ст., були повністю позначені пріоритетами античні цінності Північного Причорномор'я, які вважали фактично єдиними вартими уваги предметами старовини. Упродовж XIX ст. до пам'яток відносили об'єкти віком не менше 150 років. У 20-х роках XX ст. до реєстрів пам'яток історії та культури вносили будинки, споруджені до 1800 року включно. На сьогодні до об'єктів, які кваліфікують як пам'ятки, відносять майже всю забудову XIX – початку XX ст. Хронологічний критерій є домінуючим і щодо інших видів пам'яток. Однак система конкретних датувань досі законодавчо не визначена в практичній діяльності щодо охорони культурної спадщини України. Наприклад, у Польщі офіційною хронологічною межею пам'яток визначено 1956 рік. "Хронологічний" під-

хід до визначення пам'яток у практичному сенсі є найбільш об'єктивним та доступним. Встановлення часової межі, поза якою в ретроспекції всі об'єкти, незалежно від інших умов, набувають значення пам'яток, дає змогу провести їх найпростішу базову селекцію. Водночас визначення хронологічної межі є проблемою локальною, яка має враховувати особливості історичного розвитку країн та народів.

Незважаючи на поширеність практичного застосування, "хронологічний" критерій має і суттєві вади. Зокрема, різні види пам'яток потребують окремого розгляду їх вікового цензу, який не може бути однаковим. Винятково "хронологічне" відокремлення пам'яток від інших об'єктів виглядає штучним і не враховує таких чинників, як значення історичної події чи діяльності певної особи, естетичні якості мистецького витвору або архітектурної споруди тощо. Крім того, "кандидат на пам'ятки" може просто не зберегтися до досягнення ним вікового цензу.

Окрім "хронологічного" підходу, існує концепція "художньо-естетичного" визначення критеріїв пам'яток. Законодавство деяких країн до культурних цінностей відносить твори мистецтва та архітектури сучасних авторів (Гондурас, Індія, Мексика). При цьому застосовують спеціальні критерії для їх відбору, до яких насамперед належить суспільний інтерес до творчості митця як новаторської, такої, що здобула визнання через отримання високих нагород та відзнак і навіть через ринковий попит.

Однак подібні підходи поки що не знайшли підтримки та розвитку в Україні. Домінуючою є теза про те, що, крім врахування суто художніх якостей, для творів монументально-декоративного та монументального мистецтва (як і архітектури) має застосовуватися віковий ценз – зокрема 30 років, оскільки вони мають витримати всебічну перевірку часом, аби при їх оцінюванні unikнути тиску кон'юнктури.

Варто відзначити, що критерії поцінування об'єктів культурної спадщини за їх художньо-естетичними якостями в

жодному разі не можуть бути універсальними. Їх неможливо застосувати до пам'яток історії та археології як окремих видів об'єктів культурної спадщини, що мають тільки їм притаманні особливості матеріального існування. До того ж, орієнтація лише на "високі естетичні якості" залишає поза увагою більш скромні витвори, які набувають з часом значної історичної та культурної цінності.

Орім історико-мистецького критерію визначення пам'яток історії та культури, виділяють правовий, якому з формального погляду можна відвести вирішальну роль у визначенні критеріїв поцінування пам'яток. Для правового визнання пам'яток історії та культури потрібне обов'язкове внесення об'єкта до державних реєстрів або рішення місцевих органів влади про його збереження. Відтак, державні реєстри пам'яток історії легітимізують їх статус і засвідчують правовий захист з боку держави. Як приклад можна навести факт виявлення та внесення до тому Зводу пам'яток міста Києва сотень важливих об'єктів архітектури, мистецтва, особливо історії, які перебували поза полем зору пам'яткоохоронних органів і не були включені до жодних реєстрів пам'яток. Але в цьому випадку суспільна оцінка цих об'єктів відіграла вирішальну роль у їх неформальному, але фактичному конституюванні.

Розглядаючи проблему критеріїв визначення пам'яток історії та культури, варто зважати на те, що кожен їх окремий вид має певні особливості предметного існування і тому потребує специфічних оцінних характеристик.

Отже, можна ствердити, що майже жоден із поданих варіантів критеріїв визначення пам'яток історії та культури з-поміж навколишнього матеріального, природного та культурного середовища, не є універсальним щодо усієї їх різноманітності. Відтак, враховуючи специфічні особливості кожного виду пам'яток (археології, історії, містобудування та архітектури, монументального мистецтва), доцільно застосувати комплексний підхід, сполучаючи різні критерії відбору пам'яток – віковий (хронологічний), художньо-естетичний, історичний у

контексті значення події чи особи в історії народу та держави тощо – до кожного окремого об'єкта.

Широке трактування критеріїв визначення пам'яток потребує конкретизації при спробах їх практичного застосування. У лютому 1994 року Комітет всесвітньої спадщини ЮНЕСКО затвердив нову редакцію “Напрямних орієнтирів втілення в життя конвенції про захист всесвітньої культурної спадщини”. Як безумовну вимогу, що застосовується до всіх без винятку об'єктів, комітет визначив їх відповідність критерію автентичності. Інші критерії “кожного здобутку” визначають, керуючись засадами, за якими об'єкт має:

- репрезентувати шедевр творчого генія людини;
- упродовж певного періоду часу чи у певному культурному ареалі мати значний вплив на розвиток архітектури, монументального мистецтва, розпланування міст чи створення ландшафтів;
- бути унікальним або, принаймні, винятковим свідченням цивілізації чи культурної традиції, що зникла;
- бути видатним зразком якогось типу будівлі, архітектурного ансамблю або ландшафту, що ілюструє один чи кілька значних періодів історії людства;
- представляти видатний зразок людського поселення або традиційного заселення території, репрезентативних для культури (чи культур), особливо якщо вони стають вразливими під впливом безповоротних змін;
- бути безпосередньо або в якийсь матеріальний спосіб пов'язаним із подіями або існуючими традиціями, ідеями, віруваннями чи художніми та літературними творами, що мають виняткову загальнолюдську цінність (ця вимога застосовується за виняткових обставин або одночасно з іншими критеріями).

Критерій автентичності охоплює своїм змістом такі складові, як задум, матеріали, виконання та середовище, у випадку культурного ландшафту – первісний характер або “відмітні” (особливі) компоненти. Комітет допускає можливості відтво-

рення об'єкта, припустимі тільки в разі, коли воно обґрунтоване повною та детальною документацією оригіналу і ні в якому разі не є гіпотетичним.

Орім того, сформульовано додаткові вимоги до критеріїв визначення таких нерухомих пам'яток, як міські ансамблі та культурні ландшафти.

Ці рекомендації вже відображені в українському законодавстві та фактичній діяльності з охорони пам'яток. У новому законі України “Про охорону культурної спадщини”, крім історичного, мистецького, наукового значення, об'єкт культурної спадщини, який розглядається як пам'ятка історії та культури, має відповідати критерію автентичності.

Упродовж 1999 року були затверджені Державні реєстри національного культурного надбання в частинах пам'яток історії, монументального мистецтва, археології та пам'яток містобудування й архітектури. Розроблене Міністерством культури та мистецтв України “Положення про засади та критерії визначення виняткової цінності пам'яток історії, монументального мистецтва та археології, діяльності тимчасових експертних рад Міністерства культури України щодо включення нерухомих об'єктів до Державного реєстру національного культурного надбання” передбачає такі критерії до конкретних об'єктів:

- автентичність з погляду задуму, матеріалу, виконавця, утримання;
- унікальність (високі художні якості або єдине свідчення зниклої чи зникаючої культури);
- репрезентативність (типовий взірць зниклої чи зникаючої культури, мистецтва, свідчення про історичні події, ідеї та видатних діячів певного хронологічного періоду в межах певного історико-культурного регіону);
- належність до функціональної групи пам'яток (городище – поселення – могильник; пам'ятне місце – пам'ятник – музей).

Єдиного принципу для оцінювання ступеня відповідності певного об'єкта цьому статусу бути не може – особливості

кожного виду та кожної групи пам'яток висувають потребу їх комплексної оцінки відповідно до змісту та форми матеріального існування. Однією з вирішальних передумов визнання об'єктів навколишнього штучного і природного середовища є їх автентичність як матеріального свідчення певних етапів історичного та культурного розвитку нації.

Охорона і збереження історико-культурної спадщини в Україні має давні традиції. З часів Київської Русі відомі зібрання історичних реліквій, рукописних книг, картин, видатні архітектурні споруди. Значний внесок у дослідження і збереження київських старожитностей зробив визначний церковний і культурний діяч, київський митрополит Петро Могила. Завдяки його діяльності був відбудований Софійський собор, храм Спаса на Берестові, відновлена церква Св. Василя (Трьохсвятительська церква), Михайлівська церква у Видубицькому монастирі. У 1635 році на руїнах Десятинної церкви розпочалися розкопки, під час яких знайдено саркофаг князя Володимира. Останки київського князя перенесли до Успенського собору Києво-Печерської лаври. За життя митрополита відбудова Десятинної церкви не була закінчена, але він заповів на відновлення храму одну тисячу золотих. За дев'ять днів до смерті П. Могила підписав заповіт, у якому просив поховати його в Успенському соборі Києво-Печерської лаври: "І все моє майно, що дісталось від батьків, і все, що буде діставатися від прибутків, одержаних з доручених мені святих місць, з маєтків, для цього призначених, віддавати частково на відновлення зруйнованих храмів Божих, від яких залишалися жалюгідні руйновища...".

Багато зробив для розвитку української культури, у тім числі охорони і реставрації пам'яток, гетьман України Іван Мазепа. У 1687–1706 роках за його участю або ж його коштом в Україні побудовано чи реставровано не менше 20 великих споруд. І хоча під час реставраційних робіт порушували первісні стилістичні особливості архітектурних пам'яток, проведені заходи зберегли для нащадків визначні пам'ятки: Со-

фійський, Михайлівський Золотоверхий, Видубицький, Кирилівський монастирі, а також головний храм Києво-Печерської лаври – церкву Успіння Богородиці.

Значну роль у збереженні й відбудові історико-культурної спадщини України відіграв київський митрополит Рафаїл Заборовський. Завдяки його діяльності у 30–40-ві роки XVIII ст. реконструйовано старий академічний корпус Києво-Могилянської академії на території Братського монастиря, оновлено дзвіницю, будинок митрополита, мури на території Софійського монастиря. На замовлення Р. Заборовського і гетьмана Данила Апостола збудовано Преображенську церкву в селі Великі Сорочинці на Полтавщині – одну з найвидатніших пам'яток монументальної мурованої архітектури й українського монументального мистецтва XVIII ст., у ній був родинний склеп гетьмана Д. Апостола.

Під час перебування України в складі Російської імперії охороною пам'яток займалися загальноімперські органи влади. У Російській імперії охорона пам'яток охоплювала як рухомі (в архівах, бібліотеках, музеях), так і нерухомі об'єкти. У країні не існувало спеціального керівного органу з охорони культурної спадщини. Цим опікувалися Міністерство внутрішніх справ, Імператорська археологічна комісія Міністерства імператорського двору, Найсвятіший Синод, а в регіонах – губернські статистичні комітети, вчені архівні комісії, церковно-історичні товариства. Наприклад, на Поділлі про збереження пам'яток дбали Подільський губернський статистичний та Подільський єпархіальний історико-статистичний комітети. Чимале значення мала діяльність таких громадських діячів, як М. Грейм, В. Гульдман, В. Побуг-Гурський, О. Прусевич, Ю. Сіцінський та ін. Тут було видано друком книги М. Симашкевича "Указатель историко-археологических достопримечательностей Подолии" (1884), В. Гульдмана "Памятники старины в Подолии: Материалы для составления археологической карты Подольской губернии" (1901), Н. Дорохольського "Старинные иконостасы в наших сельских храмах" (1904),

Ю. Сіцінського “Исчезающий тип деревянных церквей Подолии” (1904), “Археологическая карта Подолии” (1901), “Опись предметов старины. Музей Подольского церковного историко-археологического общества” (1909–1911).

На західноукраїнських землях вивчення та збереження національних пам'яток історії та культури патрунувала Греко-католицька церква. Особлива заслуга у збереженні та популяризації пам'яток минулого належала визначним представникам духовної еліти – Івану Могильницькому, Івану Лаврівському, єп. Михайлові Левицькому, єп. Михайлові Снігурському та ін. Однак тільки у 30-х роках ХІХ ст. у Галичині відбувся справжній прорив у просвітянсько-культурницькій сфері, зумовлений, передусім, активною діяльністю трьох молодих семінаристів: Маркіяна Шашкевича, Якова Головацького та Івана Вагилевича, які проголосили програму культурного українства. Найбільш значний внесок у пам'яткоохоронну справу зробив Іван Вагилевич, який відкрив і описав низку об'єктів із ранньосередньовічною наскельною забудовою в Українських Карпатах – Урич, Бубнище, Розгірче, Синевидсько Вижне. Декілька важливих пам'яткоохоронних проблем порушив у своїх працях чернець і крилошанин греко-католицької митрополичої Капітули у Львові о. Антін Петрушевич, за ініціативою якого при Народному домі у Львові в 1873 році був заснований Музей старожитностей. Завдяки старанням А. Петрушевича наприкінці ХІХ ст. музей володів однією з найбагатших колекцій рукописів, стародруків, ікон, археологічних знахідок.

У двох останніх десятиліттях ХІХ ст. активну пам'яткоохоронну роботу розвинув Ставропігійський інститут. З приходом у 1901 році на митрополичий престол Андрея Шептицького Греко-католицька церква активно долучає до справи збереження національної спадщини. У листі-розпорядженні Митрополит звернув увагу на потребу збереження пам'яток минулого, зокрема іконопису, та створення церковних і єпархіальних архівів, щоб передавати до музею старі церковні книги, акти, ікони, ризи, про які “ніхто не дбав”. Йшлося про

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Археологічний музей, відкритий 1901 року у Львівській Духовній семінарії. Двома роками згодом на засіданні центральної комісії пам'яток мистецтва та історії тодішній головний консерватор (охоронець) пам'яток Олександр Колесса вніс пропозицію “утворити центральний музей для василіянських старожитностей”. Це питання було вирішене 1905 року, коли Митрополит передав до заснованого ним Церковного музею свою збірку старовинних речей: тридцять ікон ХV–ХVІІ ст., 200 стародруків та рукописи ХV–ХVІІІ ст. У Церковному музеї Митрополит запровадив систематичний опис набутого матеріалу у семи відділах: 1) стародруки, 2) рукописи слов'янські, 3) архів, 4) ікони, 5) етнографія, 6) археологія, 7) підручна бібліотека.

У 1908 році для функціонування Церковного музею Митрополит Андрей заснував кураторію, до якої увійшли відомі науковці, чільне духовенство: о. офіціал А. Білецький, о. прелат І. Чапельський, Т. Соловій, професори Кирило Студинський, Іван Левинський та ін. Станом на останній рік свого існування у Церковному музеї було: 1 372 друковані книги, 533 слов'янські рукописи, 1 903 іншомовні рукописи, 635 друкованих іншомовних книг, 699 рукописів з Галичини, 555 актів і грамот, 585 ікон, 875 образів, 353 літургійні матеріали, 779 етнографічних предметів, 128 археологічних знахідок, 164 різьблені вироби, 61 церковне начиння, 182 християнські металеві пам'ятки. Стараннями Митрополита в Церковному музеї започатковано портретну галерею духовенства УГКЦ, експонати до якої надходили від самого Митрополита, Митрополичої консисторії, а також храмів, монастирів, зокрема василіянських, зі Студіону та від окремих осіб. Напередодні Першої світової війни значна частина цих матеріалів стала основою колекційних збірок Національного музею.

Суттєві зміни в охороні пам'яток відбулися в роки існування Української державності 1917–1920, коли була започаткована державна система охорони пам'яток. Перші реальні кроки до утворення загальнонаціонального пам'яткоохоронного центру в Україні зроблені у квітні 1917 року, коли розпочалося

формування Центрального комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва в Україні.

Уже 28 квітня 1917 року у Вінниці виникло Подільське товариство охорони культурно-історичних пам'яток. Одним із головних його завдань було утворення музею, де зберігалися б рухомі пам'ятки старовини та мистецтва. “Творити Музей треба якомога скоріше, бо теперки стільки гине нашої старовини, як ніколи ще цього не було”, – вважали члени товариства. Серед них були Ю. Александрович, О. Бабенко, М. Білінський, В. Ващенко (голова), І. Шипович та І. Шульц. Вони збиралися “організувати поїздки по губернії переважно у ті місцевості, де у поміщиків були всім відомі бібліотеки, картинні галереї і другі усякі наукові збірки,.. оглянути наші сільські церкви”, де “теж багато усякої старовини, котра гине даром”, і збирати етнографічні речі.

Висунуту товариством ідею створення музею підтримали Подільське губернське, Кам'янець-Подільське і Ольгопільське повітові земства, органи самоврядування міста Вінниці, декілька кооперативних організацій та учительських з'їздів губернії. Влітку 1917 року, одночасно з відповідними пам'яткоохоронними заходами розпочався збір експонатів для музею.

Українська влада намагалася брати посильну участь у пам'яткоохоронних діях. Завдяки підтримці відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва, створеному у складі Генерального секретарства справ освітніх уряду УНР, В. Вронський у листопаді 1917 року зумів вивезти в безпечне місце колекцію О. Чарновського, що зберігалася в селі Ташлику Гайсинського повіту (тепер село Веселівка Теплицького р-ну). На початку 1918 року В. Стерло-Орлічки вивіз із розгромленого вже маєтку в селі Нараївці Гайсинського повіту (тепер Гайсинського району) 740 томів старовинної бібліотеки Меленевських. А в кінці грудня 1917 року Подільський губернський комісар УНР Г. Степура надіслав до Києва картину відомого російського і польського художника, дійсного члена Петербурзької академії мистецтв Г. І. Семирадського “Танець серед мечів” (тепер у

Третяковській галереї), яку разом з іншими предметами мистецтва С. Стемповський вивіз з маєтку графа Орловського в селі Курилівці Літинського повіту (тепер Хмільницького району) у П'ятничани (тепер у межах міста Вінниці), а згодом у Київ.

Урядовці також намагалися фінансово допомогти активістам пам'яткоохоронного руху. Наприклад, 20 червня 1918 року М. П. Василенко, міністр народної освіти, звернувся до Ради Міністрів з доповідною запискою, в якій, висловивши занепокоєння станом охорони пам'яток в Україні, просив уряд асигнувати 100 тис. крб на невідкладні пам'яткоохоронні заходи, зокрема, і на фінансову підтримку вінницького музею. Рада Міністрів прийняла відповідне рішення 24 вересня 1918 року. Проте на підтримку музеїв було спрямовано лише 25 тис. крб.

Місцеві пам'яткоохоронці у 1918 році доклали чимало зусиль до збереження історичних та архітектурних пам'яток подільського краю. Наприклад, навесні – влітку 1918 року значну увагу активісти приділили організації охорони Старого замку у Кам'янці-Подільському.

Для координації пам'яткоохоронної справи у 1918 році був створений відділ для місцевих музеїв та пам'яткоохоронних комітетів і товариств. Він став своєрідним науково-методичним та організаційно-координаційним центром. Відділ не мав права в адміністративному порядку залучати, наприклад, музеї, які перебували на утриманні місцевих органів самоврядування чи товариств, до виконання своїх програм. До того ж ні музеї, ні товариства самі не мали адміністративного впливу на тих, хто нехтував охороною пам'яток. Отже, життя вимагало створення на місцях спеціальних пам'яткоохоронних органів, наділених адміністративними повноваженнями і підпорядкованих безпосередньо відділу охорони пам'яток. Першим кроком у цьому напрямі стало розроблене у відділі восени 1918 року положення про місцевих комісарів з охорони пам'яток.

Певні надії покладали й на старі громадські наукові товариства, що мали деякий досвід діяльності в цій галузі. У січні 1919 року міністр народної освіти УНР І. Огієнко просив уряд надати фінансову допомогу таким товариствам: Подільському церковному історико-археологічному товариству та Подільському товариству природодослідників.

Постійні військові дії на території УНР не лише перешкоджали організації пам'яткоохоронної діяльності державних структур, але й зумовили масове знищення історичних пам'яток. Хвиля погромів поміщицьких маєтків 1917–1918 років, масова міграція населення, тривалі військові дії призвели до того, що багато пам'яток культурної спадщини залишилися на межі загибелі. Наприкінці літа 1919 року, коли уряд Директорії УНР більш-менш стало осів у Кам'янці-Подільському, було відновлено систематичні заходи української влади щодо рятування культурної спадщини. Для охорони націоналізованих пам'яток історії та мистецтва 14 серпня 1919 року подільський губернський комісар Курilenko видав наказ про створення при повітових і міських управах комісій з обліку культурно-історичних пам'яток, які підпорядковувалися архівно-музейному відділу Подільської народної управи. Комісії повинні були реєструвати пам'ятки і не могли повертати націоналізовані речі нікому без особливого розпорядження. У серпні 1919 року запрацював відділ охорони пам'яток Головного управління мистецтв та національної культури. Брак фахівців змусив звернутися по допомогу до Військового міністерства та Міністерства внутрішніх справ. Керівництво відділу сподівалося, що військові частини, а також місцеве самоврядування зуміють організувати охорону культурних цінностей, особливо на територіях, де під більшовицькою владою провели їх націоналізацію. Сподівання ці виявилися ілюзорними. Тривала масова загибель пам'яток унаслідок військових дій, розграбувань військовими, селянами, численними бандами. Уряд запропонував губернським і повітовим комісарам

освіти самим тимчасово взяти під охорону пам'ятки старовини й мистецтва.

За умов військового часу найскладнішою була проблема збереження бібліотек, архівів, мистецьких збірок. Науковою базою цієї діяльності тепер став Кам'янець-Подільський державний український університет. При Головному управлінні мистецтв та національної культури УНР у вересні було створено Комісію охорони пам'яток старовини і мистецтва, до складу якої входили Й. Пеленський, І. Кревецький, А. Середа, М. Обідний, П. Клименко (голова). Комісія мала свій друкований орган “Українська старовина”, присвячений питанням архівної, бібліотечної, музейної справи в Україні. На шпальтах його єдиного випуску було опубліковано статті “З мартирології української старовини” О. Благодіра, “Архівна справа на Україні”, “Українська мистецька старовина та її національний зміст” П. Клименка, “Українська національна бібліотека в Києві” Л. Биковського, “Українська старовина та українська новочасна творчість” О. Назарука, “Пам'ятки фортифікаційної штуки на Поділлі” О. Прусевича.

Після 16 листопада 1919 року, коли Кам'янець-Подільський залишив уряд УНР, Комісія припинила свою діяльність. Її члени, які залишилися в Кам'янці (переважно вчені з Кам'янець-Подільського державного українського університету), заснували Подільське товариство охорони пам'яток старовини і мистецтва на чолі з П. Клименком, згодом Ю. Сіцинським. Вони серед іншого домоглися асигнування 300 тис. крб для охорони Кам'янецької фортеці та упорядкування в ній військового архіву, склали перелік маєтків, де до революційних подій зберігали найцінніші зібрання, підготували статут про губернські вчені комісії для охорони і дослідження старовини та культури і положення про ці комісії. Але активна діяльність товариства тривала лише до 1920 року й була припинена польською військовою адміністрацією, що прибула до Кам'янця-Подільського.

Наприкінці року, з відновленням радянської влади, відновився процес націоналізації приватних збірок. Тепер охороною культурної спадщини опікувався Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини, створений у лютому 1919 року. У серпні 1920 року було затверджено його статут. У губерніях та повітах створювалися місцеві комітети охорони пам'яток.

Значний внесок у дослідження пам'яток історії та культури зробили підрозділи ВУАН, численні наукові товариства, Комісія краєзнавства, згодом перетворена в Український комітет краєзнавства. Вони робили спільні спроби щодо збереження архітектурної та історичної спадщини України. У середині 1920-х років в Україні розгорнули велику роботу, що мала на меті виявлення, реставрацію та дослідження пам'яток, почали впроваджувати охоронну документацію на нерухомі пам'ятки. Усі пам'ятки було внесено до державного реєстру і класифіковано як пам'ятки загальнореспубліканського або місцевого значення.

Поряд із становленням пам'яткоохоронної роботи і доволі активною діяльністю громадськості з перших років існування радянської влади намітилася тенденція до нищення національної історико-культурної спадщини. Під загрозою передусім опинилися пам'ятки культової архітектури. Під час проведення “антирелігійних кампаній” нищили твори видатних зодчих, народних майстрів. Упродовж року (жовтень 1929 – жовтень 1930 років) в Україні було закрито 533 культові споруди.

В умовах тоталітарної системи доля національної культурної спадщини мала чимало трагічних сторінок, хоч її охорона в правовому аспекті декларувалася позитивно. Під виглядом реконструкції Києва, незважаючи на протести наукової громадськості, було зруйновано велику кількість старовинних пам'яток часів Київської Русі, доби Середньовіччя, монументи і пам'ятні знаки на честь українських наукових і культурних діячів. Серед них Михайлівський Золотоверхий, Межигірський монастирі, церква Успіння Богородиці Пирогощі, Богоявленська церква та ін.

Величезних втрат завдала Друга світова війна. Під час німецької окупації в Україні було зруйновано і пошкоджено близько 2 тис. пам'яток архітектури, з яких 347 були втрачені повністю, пограбовано 151 музей, знищено 18 млн архівних справ, 51 млн книг.

Після закінчення війни розпочалося облікування, обстеження, складання ґрунтовних актів і опрацювання проєктів реставрації та відбудови, консервації пам'яток. У 1944–1945 роках було прийнято низку правових актів, спрямованих на виявлення, науковий опис і постановку пам'яток на державний облік. На початку 50-х років до державних реєстрів внесено 47 тис. пам'яток історії, археології, мистецтва. 90% усіх пам'яток були пов'язані з воєнними подіями в роки Другої світової війни. При збільшенні частки пам'яток воєнної історії періоду Другої світової війни та історико-революційних пам'яток помітним було значне скорочення пам'яток стародавньої і середньовічної історії України. Поряд із виявленням, обліком, відбудовою і реставрацією пам'яток, проведенням заходів щодо їх охорони в перші повоєнні роки система охорони пам'яток історії та культури зазнає ідеологічного тиску з боку офіційної влади, що не могло не позначитися на концептуальних підходах до визначення критеріїв поцінування пам'яток, їх виявлення і обліку. Чергова антирелігійна кампанія, масові репресії проти митців, архітекторів, учених, які стали жертвами звинувачень в “українському буржуазному націоналізмі” завдали непоправної шкоди історико-культурній спадщині. У 1961–1963 роках було знято з державного обліку понад 749 витворів старовинного мистецтва, переважно культових споруд XVI–XVII ст.

Значні зміни в пам'яткоохоронній сфері відбулися в 60-ті роки ХХ ст., пов'язані зі створенням у 1966 році Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури на чолі з академіком П. Троньком. Докладаючи значних зусиль щодо охорони пам'яток, товариство приділяло багато уваги розробці теоретичних питань у пам'яткознавстві, концептуальних засад

у пам'яткоохоронній сфері. Уже в Статуті УТОПІК був чітко зафіксований поділ пам'яток за видами – історичні, археологічні, пам'ятки архітектури, історії техніки і військової справи, мистецтва, етнографічні, письменства. У Законі Української РСР “Про охорону і використання пам'яток історії та культури”, прийнятому в 1978 році, пам'ятки історії та культури поділяли на п'ять видів: історії, археології, архітектури та містобудування, монументального мистецтва і документальні. Однак, як засвідчила практика, цей закон виявився теоретично неспроможним і практично недієздатним. З часу здобуття Україною незалежності виникла гостра потреба у новому законодавстві. За роки незалежності Верховна Рада прийняла Закон України “Про охорону культурної спадщини” від 08.06.2000 року, Закон України “Про тимчасову заборону приватизації пам'яток культурної спадщини” від 01.02.2005 року. Для активізації роботи з підготовки Зводу пам'яток був прийнятий Указ Президента України від 11 грудня 2000 року “Про забезпечення і підготовку випуску багатотомного енциклопедичного видання “Звід пам'яток історії та культури України”. У 1999 році вийшла перша частина 1-ї книги тому “Звід пам'яток історії та культури України. Київ”, яка містить близько 700 статей, понад 1 300 чорно-білих і кольорових ілюстрацій, 15 карт. У 2004 році побачила світ друга частина 1-ї книги тому Зводу по Києву. Завершується праця над третьою частиною. Підготовка Зводу пам'яток історії та культури України, Державного реєстру національного культурного надбання українського народу своєю метою мають зафіксувати, зберегти, повернути до охорони національного історико-культурного надбання увагу державних структур і широкої громадськості.

У сучасних умовах важливим чинником збереження пам'яток є відповідне фінансування на їхню охорону. Відсутність державного фінансування призвела до згорання реставраційних робіт на пам'ятках архітектури і містобудування, проведення охоронних археологічних досліджень, що своєю чергою веде до ліквідації реставраційних осередків, науко-

вих пам'яткоохоронних установ. Питання охорони культурної спадщини України є надзвичайно актуальним. Загрозлива ситуація останнім часом складається з пам'ятками археології, що пов'язано з активізацією процесу роздержавлення і приватизації земельного фонду України.

З проблемами охорони і збереження пам'яток тісно пов'язана справа відновлення втрачених пам'яток, без яких важко уявити історико-культурний потенціал країни. Біля витоків відновлювальних робіт – Всеукраїнський Фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини і м

О. Гончара, створений Указом президента України від 12 червня 1996 року Зусиллями Фонду визначено масштабну програму з відтворення 56 пам'яток X–XIX ст. майже в усіх регіонах України. У Києві поряд із Михайлівським Золотоверхим і Успенським собором Києво-Печерської лаври передбачено відтворити Богоявленський собор Братського монастиря, будинок Київського магістрату. У Севастополі відбудовано Володимирський собор на території Херсонесу, у Полтаві – Успенський собор, у Кременчуці – також Успенський собор, у Феодосії – мечеть Селіма. Проведено величезні за масштабами роботи у давній гетьманській столиці Батурині. Тут відновлено палац гетьмана Кирила Розумовського. Справді подвижницьку діяльність упродовж багатьох років веде відомий український мистецтвознавець Борис Возницький. Завдяки його невтомним організаторським здібностям проводиться реконструкція Золочівського, Жовківського, Підгорецького замків.

Незважаючи на певні успіхи у пам'яткоохоронній сфері, для державних органів влади та громадськості й надалі залишається актуальною проблема збереження історико-культурної спадщини України. Від цього значною мірою залежить формування національної свідомості, відповідальності суспільства за спадщину, яку воно отримало від минулих поколінь.

Питання для контролю

1. У чому специфіка вивчення історичних пам'яток?
2. Проаналізуйте співвідношення термінів “пам'ятка” і “пам'ятник”.
3. Розкрийте суть критеріїв визначення пам'яток історії.
4. У чому полягають відмінності у сфері пам'яткоохоронної діяльності в Україні радянського періоду і на сучасному етапі?

Список літератури

1. *Бандрівський М. С.* Пам'яткоохоронна діяльність Церкви в контексті національно-культурного руху в Галичині (кінець XIX–XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / М. С. Бандрівський. – Львів, 2001.
2. Пам'яткознавчі студії в Україні : теорія і практика. – К., 2007.
3. Закон України “Про охорону культурної спадщини” // Пам'ятки України. – 2000. – №1 .
4. Пам'ятки історії та культури України : Каталог-довідник. – К., 2005.

ЕКОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Важливим засобом формування екологічної спрямованості особистості на сучасному етапі є краєзнавча екологія.

Краєзнавча екологія несе на собі не лише наукове, а й суспільне навантаження, позаяк покликана формувати у населення високу культуру у ставленні до довкілля.

Серйозна екологічна криза, що охопила нашу планету, внесла суттєві корективи у взаємини людини з природою, спонукала її до переосмислення усіх досягнень світової цивілізації. Приблизно з 60-х років минулого століття, коли перед людством уперше гостро постала проблема знищення усього живого як результат промислової діяльності, почала формуватися нова наука – екологія, а як наслідок цього з'явилося поняття екологічна культура. Всесвітня Організація Охорони Здоров'яще у 80-ті роки XX ст. визначила, що здоров'я людини на 20% залежить від її спадковості, на 20% від стану довкілля (екології), на 50% від способу життя і лише на 10% від рівня розвитку медицини. Зовсім інші події можуть розгорнутися внаслідок непомірного техногенного навантаження на навколишнє середовище. Уже станом на 2005 рік вплив екології на здоров'я людей в окремих регіонах нашої країни наблизився до 40%. Відтак, унаслідок глобальної екологічної кризи вкрай необхідно з'ясувати, які взаємини людини та природи можна вважати гармонійними, як людська діяльність впливає на довкілля, чому екологічна культура й екологічне виховання набули особливої актуальності. Екологічна відповідальність безпосередньо пов'язана з екологічним вихованням і з такими особистісними якостями, як самоконтроль, уміння спрогнозувати найближчі і віддалені наслідки власних дій щодо природи. Формування екологічної культури особистості не може замикатися на загальних абстрактних теоретичних положеннях, а повинне базуватися на практичних знаннях з основних

розділів екології, особливо екології рідного краю – знання про його природу (місцеві природні умови, їх специфіку, флору і фауну, місцеві природні об'єкти, що перебувають під охороною), пам'ятки культури та мистецтва місцевого і державного значення.

Однією з центральних ланок регіональної системи екологічної освіти мають стати навчальні курси, що тематично об'єднуються у напрям “екологічне краєзнавство”. Спираючись на ретроспективний аналіз, вони дають змогу:

- відтворити образ природи краю у минулому до освоєння його людиною;
- розкрити етапи та методи господарського освоєння території, що своєю чергою сприяє усвідомленню населенням сучасних екологічних проблем, процесів і явищ у конкретному регіоні, дає можливість їх прогнозування.

Екологічне краєзнавство – це інтегрована система фундаментальних знань про наукове обґрунтування екологічних явищ конкретної місцевості, яка об'єднує поняття “рідний край”, розглядає їх у світлі вчення про біосферу не лише на краєзнавчому, але й на державному рівні; розробляє для впровадження спеціальні заходи з метою регулювання і пом'якшення негативного впливу наслідків людської діяльності на довкілля.

Суть і зміст еколого-краєзнавчої роботи становить взаємопов'язаний і комплексний розвиток туризму, екології та краєзнавства, під час якого виявляються причини і наслідки всієї сукупності впливу людської діяльності, зосередженої на певній території, і таким способом дається, комплексна генетична картина життя краю в екологічному та соціально-економічному аспектах.

Складові структури екологічного краєзнавства:

- природоохоронна історія рідного краю; понятійний апарат;
- радіоекологія – вивчає нагромадження та міграцію в біосфері радіоактивних нуклідів, викликане забруд-

ненням навколишнього середовища радіоактивними речовинами внаслідок випробувань ядерної зброї, відходів атомної промисловості та аварій на АЕС;

- природні ресурси: атмосферне повітря, літосфера, гідросфера, рослинний світ, тваринний світ;
- природно-заповідні території краю – території, виділені з метою збереження у природному стані типових або унікальних природних комплексів з усією сукупністю інших компонентів, вивчення природного перебігу процесів і явищ, що відбуваються в них, та розробки наукових основ охорони природи;
- екотуризм – природничо-зорієнтований туризм, який охоплює програми екологічної освіти, цілеспрямовані подорожі у природні території з метою глибокого пізнання та розуміння місцевої культури і природного середовища, що не порушує цілісності екосистеми. Екотуризм не повинен перевищувати його рекреаційні можливості;
- екологія та охорона здоров'я – зв'язок внутрішнього середовища людини з навколишнім середовищем;
- екологічне законодавство – нормативно-правові акти, які визначають засади правового регулювання охорони довкілля краю;
- екологічна освіта та виховання – формування у населення свідомого та відповідального ставлення до довкілля.

Екологічне краєзнавство все активніше входить у сучасний навчальний процес у середній та вищій школі. Його завданням є підготовка майбутнього вчителя до екологічного виховання учнів загальноосвітньої школи, а відтак залучення їх до всебічного вивчення своєї місцевості, національних і регіональних аспектів у дослідженні сучасних проблем екології й охорони природи.

Краєзнавчий принцип у формуванні екологічної культури населення має бути покладений в основу навчально-

педагогічної, наукової та громадської діяльності шкіл, вищих навчальних закладів, краєзнавчих товариств. Оскільки основи екологічної культури закладаються ще у шкільному віці, то у педагогічній діяльності вчителів краєзнавчий принцип посідає чільне місце.

Екологічний світогляд школярів найефективніше формується під час позакласної роботи. Одним із дієвих засобів залучення молоді до шанобливого ставлення до природи, історії та культури свого краю є туристично-краєзнавча діяльність. Краєзнавство в сукупності з туристичними мандрівками, екскурсіями є перспективним напрямом історико-краєзнавчих досліджень, який може охоплювати людей різних вікових груп. Не дивно, що особливий виховний ефект воно справляє на школярів та студентів. Їх знайомство з реальним життям конкретної території дає матеріал для обговорення найрізноманітніших ситуацій, що склалися у природному середовищі, зокрема людської поведінки, наслідки якої не завжди є позитивними для довкілля. Це створює передумови для набуття ними досвіду прийняття екологічних рішень, формування ціннісних установок і підходів уже під час перших контактів з природним середовищем (приміром, ставлення до рослинного і тваринного світу під час екскурсії на природу – до парку, лісу, на річку тощо). Уже в цьому випадку школярі на практиці засвоюють зв'язок між людською діяльністю і природою, помічають безпосередній її вплив на появу екологічних проблем, набувають елементарних навиків з охорони довкілля, що власне і сприяє формуванню у них екологічної культури.

Зміст екологічної освіти складний і багатогранний, його не можливо засвоїти лише на теоретичних шкільних курсах та позакласній роботі. Запорукою успіху виконання цього завдання є і постать педагога, який має демонструвати особистий високий екологічний професіоналізм, тобто володіти сукупністю знань, досвіду, ідеалів і цінностей для передання молодому поколінню найсуттєвіших елементів екологічної культурної спадщини людської цивілізації та якісної реалізації

їх діяльності у захисті, покращенні стану довкілля, вміння передбачати перебіг і наслідки екологічних подій, у критичних ситуаціях діяти професійно. Очевидно, що підготовка таких фахівців покладена на вищі навчальні заклади. Модель професійної підготовки майбутнього вчителя до екологічної підготовки учнів має охоплювати такі компоненти:

- накопичення теоретичних екологічних знань, які надають можливість перевести абстрактні знання у практику;
- формування екологічного мислення, що передбачає сприйняття певних екологічних світоглядних принципів (моральні та етичні норми поведінки в природі);
- виховання екологічної свідомості (усвідомлення пріоритету природних благ над створеними людьми матеріальними благами, економне ставлення до природних ресурсів, добровільне підпорядкування особистих інтересів загальнонаціональним);
- формування екологічного світогляду та екологічного професіоналізму вчителя.

Нормативні та спеціальні навчальні курси доцільно ввести до програм вищих навчальних закладів України. Прикладом може слугувати Уманський педагогічний університет, де, крім вивчення конкретних локальних екологічних процесів і явищ, проблем, пов'язаних із загальними основами охорони, збереження, відтворення природних та людських ресурсів, читається спецкурс “Екологічне краєзнавство”. Зміст тематичного плану спецкурсу поділяється на дві взаємопов'язані частини. Перша спрямована на посилення взаємодії навчальних дисциплін “Основи загальної екології”, “Народознавство”, “Краєзнавство і туризм”, “Валеологія”, концентрує увагу студентів на пізнанні екологічних проблем своєї місцевості, основних джерел забруднення довкілля, нераціонального використання природних ресурсів, охорони природи рідного краю, характеризує можливі шляхи поліпшення навколишнього природного середовища та покращення стану здоров'я населення. Друга частина забезпечує вироблення вмінь і навичок використову-

вати отримані знання, що допомагає залучити студентів до практичної діяльності з покращення стану довкілля у процесі лабораторно-практичних занять, польової й педагогічної практик, туристично-краєзнавчої роботи, активізації знань студентів еколого-краєзнавчого характеру під час самостійного дослідження конкретної місцевості.

Важливе значення у процесі підготовки майбутніх учителів до краєзнавчої роботи є залучення студентів педагогічних вищих навчальних закладів до туристсько-краєзнавчої діяльності. Це сприяє підвищенню рівня їхніх екологічних знань, формуванню природоохоронних умінь, ціннісних орієнтацій та переконань щодо збереження природи, що взагалі вплине на підвищення рівня сформованості їхньої екологічної культури і, відповідно, в майбутньому всієї учнівської молоді. Наявність екологічної культури у студента реалізує екологічні переконання в активну природоохоронну діяльність, допомагає майбутньому вчителю усвідомити власний виховний потенціал і можливості його застосування щодо вирішення соціально-педагогічних аспектів екологічних проблем серед учнівської молоді.

Найбільш вдалим серед шляхів підвищення рівнів сформованості екологічної культури студентів є туристсько-краєзнавча діяльність з її широкими можливостями залучення студентів до природоохоронної діяльності та безпосереднього їх спілкування з природним середовищем, що забезпечить готовність майбутніх учителів до ефективного розвитку дитячого екологічного туризму. Успіх екологічного виховання дітей залежить від сформованості екологічної культури педагога, його стурбованості за стан довкілля, а не від наявності в педагогічному процесі уніфікованих інструкцій чи порадишників. Для прикладу можна навести Херсонський державний педагогічний університет. Туристсько-краєзнавча діяльність у системі навчальних дисциплін цього вишу займає особливе місце щодо можливості успішного формування екологічної культури у майбутніх учителів. Поряд із теоретичними циклами навчальних дисциплін,

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

практичними заняттями та педагогічними або виробничими практиками тут викладають спецкурс “Туристсько-краєзнавча робота в школі та професійно-технічному училищі”. Пропоновані студентам навчальні дисципліни мають забезпечити реалізацію декількох аспектів навчання і виховання: на аудиторних заняттях є можливість для теоретичного обґрунтування та необхідного забезпечення розуміння студентами головних тенденцій розвитку суспільства у сучасних умовах, усвідомлення свого місця у системі “людина – природа – суспільство” та вимог до діяльності людини як елемента цієї структури, і зокрема до особистості учителя; під час туристського походу студентів безпосередньо залучають до посиленої природоохоронної діяльності. Крім того, для них це є школою набуття практичних навичок спілкування з навколишнім середовищем у своєму колективі під безпосереднім наглядом і корегуванням з боку викладача-педагога. На думку багатьох учених, саме відчуження офіційної освіти від реального життя людей і є головною причиною глобальної кризи сучасного людства.

Питання для контролю

1. Які чинники впливають на актуалізацію розробок проблем, пов'язаних із екологічним краєзнавством?
2. Місце та роль екотуризму в дослідженні краю.
3. Виділіть найважливіші складові екологічної освіти.

Список літератури

1. Васюта О. А. Проблеми екологічної стратегії України в контексті глобального розвитку / О. А. Васюта. – Тернопіль, 2001. – С. 311–338.
2. Киселев Н. Н. Мироззрение и екологія / Н. Н. Киселев. – К., 1990. – С. 117–160.
3. Крисаченко В. С. Екологічна культура / В. С. Крисаченко. – К., 1996. – С. 47–55.
4. Національна доповідь про стан навколишнього природного

- середовища в Україні в 2001 році. – К., 2003. – С. 158–161.
5. Соціальна екологія : Навч. посіб. / За ред. А. П. Царика. – Тернопіль, 2002. – С. 166–172.
 6. Журнал “Экология и жизнь”. – Режим доступу : <http://www.ecolife.ru/index.shtml/>.
 7. Экология : образование и воспитание учащихся. – Режим доступу : <http://gcon.pstu.ac.ru/pedsovet/programm/ced1-12-2.htm/>.
 8. Гуманитарная экология и экологическая этика сайт Киевского эколого-культурного центра. – Режим доступу : <http://www.ecoethics.ru/>.

МУЗЕЄЗНАВСТВО

Важливу роль у розвитку українського краєзнавства відіграють музеї, де зосереджено понад 11 млн. пам'яток матеріальної і духовної культури українців та інших народів нашої Батьківщини. Згідно з Законом України “Про музеї та музейну справу” від 29 червня 1995 року, музей – це “культурно-освітній та науково-дослідний заклад, призначений для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної і духовної культури, прилучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини”. Вивченням музею та музейної сфери займається така наукова дисципліна, як музеєзнавство (за уніфікованою міжнародною термінологією – музеологія). Проте, на думку сучасних музеологів, предмет дослідження музеології не обмежується такою інституцією як музей, а охоплює передумови, причини та мотиви колекціонування людиною об'єктів матеріальної та духовної культури, зразків флори та фауни. Тому більшість сучасних дослідників-музеєзнавців вважають, що музеєзнавство (музеологія) – наукова дисципліна, яка вивчає специфічне музейне ставлення людини до дійсності і породжений ним феномен музею, процеси збереження та передання соціальної інформації через музейні об'єкти, а також розвиток музейної справи і напрями музейної діяльності.

Музеєзнавство, як і будь-яка наукова дисципліна, має свій об'єкт та предмет. Об'єкт дослідження – сукупність реальностей, на які спрямовані пізнавальні зусилля науки, може бути подібним або навіть збігатися в різних науках. Об'єкт музеєзнавства – це музей, музейна справа як суспільне явище. Цей об'єкт можуть вивчати, і до певної міри вивчають такі науки, як історія, зокрема історія культури, мистецтвознавство, соціологія і т. д.

На відміну від об'єкту, предмет будь-якої науки є специфічним, характерним лише для неї. Він не дається в готовому вигляді, а окреслюється лише у процесі теоретичних пошуків. У музеєзнавстві існує декілька підходів до визначення його предмета, проте на сучасному етапі розвитку теоретичної музеології більшість дослідників схиляються у визначенні предмета музеєзнавства до підходу, який запропонував чеський науковець З. Странський. На його думку, предметом музеєзнавства є специфічне ставлення людини до дійсності, яке об'єктивується в історії у різних формах і яке є виразом та складовою частиною систем пам'яті.

Передумовою виникнення музеології був розвиток збирання та колекціонування старожитностей. Як вважають дослідники-музеєзнавці, збирання предметів, що мали сакральне, престижне або емоційне значення сягає своїм корінням у глибоку давнину. Російська дослідниця Т. Юренєва посилається на знахідки археологів в Африці та на островах Океанії, тобто залишки колекцій предметів релігійного культу ще з епохи неоліту. Відомо, що з початку II тис. до н. е. в містах Межиріччя писарі збирали і зберігали літературні та наукові тексти, написані клинописом на глиняних табличках. Так виникали приватні та царські бібліотеки, найвідоміша з яких належала асирійському царю Ашурбаніпалу (669–635/27 років до н. е.), який заснував в асирійській столиці Ніневії найбільшу на Близькому Сході бібліотеку, що нараховувала більше 30 тис. клинописних табличок. Відомо також, що вавилонський цар Набонід (556–539 років до н. е.) збирав старожитності, займався розкопками і навіть відновив частину міста, так званого “Ура халдейського”.

Подібне накопичення предметів старожитностей відбувалося в скарбницях палаців світських володарів та храмів у Стародавніх Китаї, Індії, Єгипті. Проте найвагомий внесок у розвиток музейництва, як і в інші галузі світової культури, зробили античні греки та римляни. В античній Греції місцем зберігання предметів, вилучених з навколишнього середови-

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

ща, були скарбниці храмів. Там зберігали дива природи та дари богам. Часто роль таких скарбниць виконували храми, присвячені музам (звідси – мусейони – музеї). Речі, які люди приносили богам у дарунок, у подяку за здобуту перемогу, в надії на зцілення або задоволення прохання, становили перші колекції античного світу.

Сучасні дослідники з'ясували, що в античній Греції була вироблена чітка система зберігання священних дарів. Відповідальним за храмову скарбницю був верховний жрець. Усі об'єкти після надходження реєстрували і переносили до скарбниці. При цьому реєстр був доволі детальний. У ньому вказували назву предмета, матеріал, з якого він виготовлений, вагу, особливі ознаки, збереженість, ім'я бога, якому призначався, привід і дату присвячення, ім'я, етнічну належність того, хто дарував.

Попри певні паростки музейної діяльності, колекціонування в Давній Греції відбувалося доволі стихійно, було сакральним, а сформовані колекції вирізнялися неоднорідним складом і вважалися загальним набутком громадян того чи іншого полісу. Першість у заснуванні приватного колекціонування належить давнім римлянам. Унаслідок успішних завоювницьких походів до “вічного міста” широким потоком хлинули не лише військові трофеї, дорогоцінні метали, але й твори мистецтва. Проте консервативне римське суспільство не відразу навчилося цінувати давньогрецьке мистецтво. На думку дослідників, кардинальні зміни у давньоримських цінностях відбулися після 212 року до н. е., коли після завоювання та пограбування багатого на художні цінності міста Сіракузи римський консул і полководець Марк Клавдій Марцел захоплені там скульптури і картини відправив до Риму та продемонстрував перед його мешканцями. Упродовж наступних століть захоплені культурні цінності переможні римські полководці передавали в храми і портики, прикрашали ними громадські місця. Проте значна частина художніх трофеїв осідала в приватних колекціях тріумфаторів, що заклало

підвалини під формування приватного колекціонування. На думку сучасних музеєзнавців, про приватне колекціонування в Римі як сформоване явище можна говорити починаючи з I ст. до н. е. Відомими колекціонерами були диктатор Риму та завойовник Афін Корнелій Сула, його пасинок Марк Скарв, Помпей Великий, Юлій Цезар та ін. Окрім приватних збірок, у Стародавньому Римі існували і храмові колекції, зокрема в храмах Щастя, Згоди, Миру.

В античній Греції та Римі застосовувалися найпростіші способи консервації місцевих пам'яток культури. Відомо, що в умовах сухого клімату на афінському Акрополі для збереження статуй біля них розташовували резервуари з водою (статуя Афін Парфенос). В умовах римського болотистого повітря для збереження статуй зі слонової кістки використовували оливкову олію. Інколи оливкову олію застосовували для запобігання корозії виробів з міді та бронзи, проте частіше з цією метою послуговувалися рідкою смолою.

Отже, в античний час не було сформовано такої інституції, як музей, проте закладено підвалини цілеспрямованого колекціонування, апробовано різні принципи експонування предметів, зроблено спроби винайти ефективні шляхи зберігання та реставрування предметів. За словами Т. Юрєнєвої: «Античність не створила такої особливої інституції, як музей, зате вона позначила його контури».

Занепад античної цивілізації та формування нових суспільних відносин у Європі, де провідну роль відігравала християнська церква, кардинально вплинули на колекціонування. За словами австрійського музеолога Ф. Вайдахера «із занепадом античного світу та зі зростаючим впливом християнства античні предмети втратили на деякий час своє значення. Їхнє місце посіли свідчення християнського минулого, зібрані у церквах та монастирях». У Середньовіччі важливими центрами колекціонування місцевих старожитностей стають християнські храми та монастирі. Християнська церква, яка в перші століття свого існування активно виступала проти античного

спадку, вважаючи його таким, що суперечить християнським ідеалам, згодом переходить до збереження не лише предметів християнського культу, але й деяких давніх цінностей і навіть творів античного мистецтва. Можна погодитися з думкою польського музеєзнавця З. Жигульського щодо важливої ролі християнських монастирів у збереженні творів античних авторів, які переписували монахи-копіїсти і разом зі священними текстами використовували для навчання молодших поколінь.

Одночасно з церквою важливими центрами колекціонування цінностей, творів мистецтва були помістя аристократії і замки могутніх середньовічних володарів, зокрема франкського короля, згодом імператора Карла Великого, візантійського імператора Костянтина Багрянородного та ін. У пізньому Середньовіччі відроджується приватне колекціонування. До сучасних дослідників дійшли відомості про мешканця Риму Ніколо Кресценті, англійського єпископа Генрі Вінчестерського, відомого мандрівника Марко Поло й інших осіб, які збирали у приватних колекціях античні пам'ятки і предмети матеріальної та духовної культури різних регіонів.

Кардинальні зміни у сферу колекціонування принесла епоха Відродження, у системі цінностей якої на перший план вийшли ідеї гуманізму. Прихильники цієї ідеї – гуманісти – спрямували свої пізнавальні зусилля на вивчення людини, її природи та духовного світу. З'явився цілий комплекс гуманітарних наук – історія, етика, філософія, поетика, педагогіка. Наслідком активної пізнавальної діяльності людей епохи Відродження став бурхливий розвиток колекціонування, яке стало цілеспрямованим. У центрі уваги колекціонерів цього часу перебувала антична спадщина, яку вважали першоджерелом знань. Намагаючись відновити втрачені в середні віки зв'язки з культурними традиціями античності, гуманісти шукали і збирали будь-які матеріальні свідчення про греко-римську цивілізацію – рукописи, монети, скульптуру, фрагменти архітектури, геми, домашнє начиння...

Одним із перших власників колекції античних монет та медалей був родоначальник гуманістичного руху в Італії Франческо Петрарка. Гуманіст Поджо Брачоліні колекціонував, окрім античних монет та скульптур, епіграфічні пам'ятки. Болонський художник Франческо Скварчоне під час навчання учнів використовував зразки своєї колекції античних бюстів, рельєфів, архітектурних фрагментів. Колекціонерська пристрасть захопила не лише гуманістів, але й значну частину італійських можновладців. Завдяки своїм колекціям відомими стали герцогські роди д'Есте у Феррарі, Гонзаґа у Мантуї, Медичі у Флоренції. Колекціонування античного та тогочасного мистецтва захопило і духовну знать, зокрема і римських пап. Папи Павло II, Сикст IV, Юлій II згуртували великі збірки античного та сучасного їм мистецтва і заклали основу відомих на весь світ Ватиканських колекцій. З Північної Італії Відродження поширилося на всю Західну Європу, і разом з ним туди прийшло колекціонування та швидко захопило багатьох представників заможних верств. Відомими колекціонерами були Габсбурги – Максиміліан I, Карл V, Рудольф II, французький король Франциск I, англійський король Карл I та інші правителі й вельможі. Бурхливий розвиток колекціонування впродовж XV–XVI ст. зумовив виникнення такої інституції, як музей. На думку сучасних музеологів, у XVI ст. закладено основні характеристики музейної установи: музейні збірки формують згідно з певною концепцією, а експозиції вибудовують з урахуванням сприйняття відвідувачів.

Незважаючи на появу головних рис музейної інституції у XVI ст., ера публічних музеїв, колекції яких доступні для перегляду широким колам громадськості, настає лише у XVIII ст. Діячі епохи Просвітництва обґрунтували та поширили серед освічених верств європейських суспільств концепцію музею, доступного всім людям незалежно від соціального походження та майнового стану. Під впливом цієї ідеї та потужного демократичного руху в Європі у другій половині XVIII – першій половині XIX ст. для широкого кола громадськості відкрилися

приватні збірки монархів та вельмож, які з часом переросли у музеї сучасного типу. Одними з перших таких музеїв були Британський музей (1759), Лувр (1793), Прадо (1819) та ін.

XIX ст. – період інтенсивного розвитку краєзнавчого руху, формування нових наукових дисциплін. Цей процес наклав свій відбиток і на музейну сферу. Попри існування ідеї універсального музею, який у своїх експозиціях охоплює всі галузі науки, все більшого розмаху набуває процес диференціації музеїв відповідно до змісту їхніх фондів і домінуючих у них профільних наук. Виникають історичні, етнографічні, краєзнавчі, художні, промислові та інші види музеїв. Важливий вплив на еволюцію музейної справи у тогочасній Європі мали ідеї романтизму. Саме під їхньою егідою формується уявлення про нації, їхню культурну самобутність, а значить і потребу зберегти матеріальні та духовні прояви цієї самобутності. Виникає ідея утворення національних музеїв, які б зафіксували важливі моменти в історичному розвитку тієї чи іншої національної спільноти.

Виникнення музеїв сучасного типу у європейських країнах та США зумовило об'єднання музейних працівників спочатку у національні музейні асоціації, а згодом і міжнародні музейні організації. Перші національні об'єднання музейних працівників з'являються у Великобританії (1889), США (1906), Німеччині (1917), а згодом в інших країнах. Бурхливий розвиток музейної справи у світі став поштовхом до створення першої міжнародної музейної організації – Міжнародної музейної служби (ІМО – International Museums Office). Це відбулося у 1925 році при Міжнародному інституті інтелектуального співробітництва, який належав до структури Комітету з інтелектуальних зв'язків Ліги Націй. Серед завдань організації було: налагодження контактів між музеями світу, проведення міжнародних музейних форумів, вироблення єдиних каталожних стандартів. За ініціативою ІМО у 1927 році розпочалося видання першого міжнародного музейного часопису “Mouseion” (виходив до 1946 року), на шпальтах якого висвітлювали зде-

більшого діяльність історичних та художніх музеїв. Під егідою ІМО проводили і міжнародні конференції, зокрема 1934 року в Мадриді, де розглядали практичні питання музейної роботи.

Друга половина ХХ ст. у розвитку музейної справи займає особливе місце. У цей період поглиблюється професіоналізація музейної роботи й інтенсивно розвивається міжнародне співробітництво у цій царині. Формується нова мережа міжнародних музейних організацій, які активно впливають на еволюцію музейної справи у світі: Відділ музеїв (тепер – Відділення культурної спадщини) заснований 1946 року в структурі Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (ЮНЕСКО), Міжнародна рада музеїв (ICOM – International Council of Museums), Міжнародний комітет з підготовки персоналу (ICTOP – International Committee for the Training of Personnel), Міжнародний Комітет з музеології (International Committee for Museology – ICOFOM) та низка інших. У цей період розгортаються дискусії щодо призначення і ролі музеїв у сучасному світі (ідеологія обштинного музею, концепція екомuzeю) та, як наслідок цих дискусій – виникнення нових напрямів у самій музеології (“нова музеологія”). У процесі дискусій та практичної роботи з підготовки музейних працівників відбулося становлення музеології як наукової та навчальної дисципліни.

Розвиток музейної справи на українських землях відбувався за тими ж закономірностями, що і в Європі. З формуванням Київської держави й активізацією відносин з сусідніми країнами колекціонерство охоплює князів, дружинників, бояр. Галина Мезенцева наводить відомий факт, що після взяття Херсонеса Володимир Великий привіз звідти і встановив на міському майдані у Києві бронзові скульптури для загального огляду. Важливими центрами збереження культурних пам'яток, документів, книг у Київській Русі та Галицько-Волинській державі були храми та монастирі, зокрема Десятинна церква, Софійський собор, Києво-Печерська лавра і т. д.

У наступні століття осередками накопичення культурних пам'яток на українських землях продовжують залишатися монастирі та храми, князівські та шляхетські маєтки, садиби козацької старшини. Великі зібрання старожитностей нагромаджувалися при українських братствах, Острозькій академії та Києво-Могилянській колегії. Важливими центрами зосередження культурних пам'яток на українських землях у XVI–XVIII ст. стають міста. Заможні міщани за прикладом князів та аристократії також долучаються до колекціонування. Польський дослідник Кароль Бадецький з цього приводу писав, що серед львівського патриціату ідея колекціонерства зародилася ще від доби Відродження. Багато львівських міщан навчалася у Європі і привозили звідти не лише знання, але й певні культурні цінності, найчастіше книги (з права, теології, філософії, історії). Саме ці книгозбірні стають тими осередками, навколо яких згромаджуються дипломи, акти, рукописи, історичні хроніки з життя міста. Одночасно з книгами та рукописами львівські патриції колекціонували картини, графіку, килими, гобелени. Свідченням поширення колекціонування серед заможних львів'ян, на думку К. Бадецького, є численні посмертні інвентарі, збережені у Львівських архівах, де подано опис цих колекцій. На жаль, зубожіння міщан, війни і пограбування міста Львова (зокрема у 1704 році шведськими військами) зумовили втрату значної кількості колекцій, зібраних попередніми поколіннями.

Попри значне поширення колекціонування в попередні століття, музей як інституція з усіма властивими йому функціями постає на українських землях лише на початку ХІХ ст. на Півдні сучасної України. Це пов'язують з освоєнням цієї території у вказаний період, будівництвом нових міст і початком активного дослідження археологами античних міст Північного Причорномор'я. Серед перших музеїв дослідники називають Миколаївський музей (1806 рік), Феодосійський музей старо-

житностей (1811 рік), Одеський міський музей старожитностей (1825 рік) та ін. У цих музеях нагромаджувалися культурні пам'ятки регіону за всі попередні історичні епохи.

Значний імпульс розвитку музейництва на території України надали університети та створені при них музеї. Із заснуванням Харківського університету Василь Каразин домігся створення при ньому Археологічного, Зоологічного, Мінералогічного музеїв та Музею образотворчих мистецтв. Із заснуванням Київського університету, за ініціативою його першого ректора Михайла Максимовича, при цьому навчальному закладі створено Археологічний, Нумізматичний, Зоологічний музеї, а також Музей старожитностей та Музей образотворчих мистецтв. Вони відіграли неоціненну роль у збереженні предметів матеріальної та духовної культури населення цих регіонів і стали зародком багатьох пізніших музеїв.

Відомим центром збереження української старовини став Музей старожитностей Катеринославської губернії, заснований у 1849 році. Значний внесок у його розвиток зробив відомий український дослідник козацтва, директор цього музею Дмитро Яворницький. Особливо цінною частиною його фондів є пам'ятки запорозького козацтва.

Провідним центром розвитку музейництва на західноукраїнських землях було місто Львів. Вже у першій половині XIX ст. польські аристократи створюють культурно-освітні установи, які були одночасно бібліотеками, архівами і музеями. Одним із перших заснував 1817 року граф Максиміліан Оссолінський "Народний заклад ім. Оссолінських". Подібні заклади заснували граф Віктор Баворовський (1857 року), граф Юзеф Дідушицький (1857 року).

У другій половині XIX ст. – на початку XX ст. активізується музейна діяльність на західноукраїнських землях: у Чернівцях створюють Музей любителів природи та старовини, заснують музеї при Товаристві "Просвіта" у Тернополі (1876 року), Коломиї та Станіславові (1877 року), Золочеві (1878 року) та інших галицьких містах і містечках. Проте і на-

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

далі провідним музейним центром краю залишався Львів. Тут відкрито Міський промисловий музей (1874 року), Музей Ставропільського інституту (1887 року), Етнографічний музей Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка (1895 року), Історичний музей (1893 року). У 1905 році за ініціативою та фінансовою підтримкою митрополита Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького створено Церковний музей, який після розширення фондів у грудні 1909 року перейменовано у Національний музей митрополита Андрея, графа на Шептичах Шептицького. Директором цього музею був відомий український науковець, музеєзнавець Іларіон Свенціцький. 13 грудня 1913 року урочистим актом митрополит Андрей передав музей у дар українському народу, і його експозиції були відкриті для відвідувачів.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. музейна справа розвивається і на інших українських землях. У Херсоні створено Музей старожитностей (1890 року) та Археологічний музей (1893 року), у Чернігові – Музей Архівної комісії (1897 року) та Музей українських старожитностей В. В. Тарновського (1902 року), у Києві – Міський музей старовини та мистецтв (1899 року) та ін. Серед відомих приватних українських колекціонерів були Василь Тарновський, Богдан та Варвара Ханенки та ін. Загалом, за даними М. Рутинського та О. Стецюк, до 1917 року в Україні діяло 35 музеїв, які належали різним відомствам, установам та приватним особам.

Важливі зміни у розвитку українського музеєзнавства відбувалися під час національно-визвольних змагань українського народу в 1917–1921 роках. У цей період, за словами української дослідниці Р. Маньковської, з особливою силою загострилися почуття національної самосвідомості, прагнення відродити культуру свого народу. Вже 12 травня 1917 року діячі Центральної Ради створили Центральний комітет охорони пам'яток старовини і мистецтва України (ЦКОПСМУ). До його складу ввійшли відомі представники Центральної Ради: М. Грушевський, М. Василенко, Д. Дорошенко, С. Єфремов та

ін., а також відомі музеєзнавці: М. Біляшівський, Д. Щербаківський, В. Щербаківський, Д. Яворницький, В. Модзалевський та ін. Зусиллями діячів цього комітету активізовано процес створення нових музеїв на місцях, де зберігалися старожитності, які накопичили краєзнавці, а також при Генеральному секретаріаті створено відділ музеїв та охорони пам'яток старовини і мистецтва та підготовано методичну програму розбудови музейної справи в регіонах. Завдяки невтомній праці українських музеєзнавців було збережено основну частину національного надбання, незважаючи на воєнні лихоліття.

У період Української Держави П. Скоропадського діяльність українських музеїв спрямовувала і координувала секція музеїв (голова – М. Біляшівський) відділу охорони пам'яток старовини і мистецтва. Було також створено інститут місцевих комісарів з охорони пам'яток, які очолили роботу, спрямовану на збереження та популяризацію пам'яток на місцях.

Р. Маньковська повідомляє, що в період діяльності Центральної Ради почала втілюватися в життя ідея створення Українського національного музею. Цей процес особливо пожвавився в часи Директорії, коли Міністерство народної освіти УНР очолив відомий громадський та культурний діяч І. Огієнко. Він усіма засобами, у тому числі й фінансовими, допомагав розбудові українських державних культурно-освітніх установ. За його урядування було розроблено детальний статут Українського національного музею, визначено головні завдання, шляхи і методи їх реалізації, принципи управління, джерела фінансування. На жаль, через нестабільну суспільно-політичну та військову ситуацію більшість із запланованих заходів не вдалося реалізувати.

На подальший розвиток українського музейництва кардинально вплинуло встановлення в Україні радянської влади. Головними напрямками музейної політики більшовиків було перетворення музеїв у заклади, котрі сприяють вихованню мас у відповідному до настанов комуністичної партії ідеологічному дусі і знищенню будь-яких осередків інакodomства. З цією

метою проводили масову націоналізацію культурних пам'яток, які перебували у приватних колекціях. Це робили під гаслами повернення матеріальних і духовних цінностей трудящим.

Уже в листопаді 1917 року більшовики створили Всеросійську колегію у справах музеїв і охорони пам'яток мистецтва та старовини, яка мала впроваджувати у життя радянську політику в пам'яткоохоронній сфері. У вересні–жовтні 1918 року Рада Народних Комісарів (Раднарком) РРФСР видала декрети про заборону вивезення історичних та мистецьких пам'яток за кордон і про реєстрацію, облік та охорону пам'яток мистецтва та старовини, що перебувають у приватній власності осіб, товариств і установ. Ці декрети стали правовим підґрунтям більшовицької політики у музейній сфері. Про масштаби одержавлення приватних колекцій свідчать дані, які навила Г. Мезенцева: лише впродовж 1919–1921 років тільки з Зимового палацу вилучено і передано в музеї 22 тисячі мистецьких виробів з фарфору, фаянсу, міді та 75 тисяч інших предметів, ще до 30 тисяч музейних одиниць було вилучено під час націоналізації палаців Юсупових, Строганових, Шувалових, Шереметьєвих та ін. Цей процес охопив усю територію колишньої Російської імперії, на якій встановили владу більшовики. Результатом його було пограбування цінних приватних колекцій, унаслідок чого втрачено багато унікальних речей. Поділяючи мистецтво за класовою ознакою, більшовицькі функціонери “ідеологічно шкідливі” музейні предмети таємно від суспільства розпродавали західним колекціонерам. За словами Т. Юренєвої, цей процес розпочався з 1921 року, а свого піку досягнув у 1930 році.

Для реалізації більшовицької музейної політики в Україні у 1919 році при Народному комісаріаті освіти більшовицького уряду було створено Всеукраїнський комітет охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОПІС). Цей комітет мав широкі повноваження у пам'яткоохоронній сфері на українських землях, він, зокрема, розпоряджався культурними пам'ятками, вилученими в процесі націоналізації приватних колекцій.

Політика більшовиків у музейній сфері мала і позитивний бік. Процеси масового одержавлення приватних колекцій, кроки на підтримку збереження культурного спадку зумовили формування великої кількості нових музеїв, поширення краєзнавчого руху у перше повоєнне десятиріччя. За підрахунками Г. Мезенцевої, чисельність музеїв в Україні впродовж 1920-х років порівняно з дореволюційним періодом збільшилася втричі, і в цей же період виникло і діяло понад 200 краєзнавчих організацій. Потреба у налагодженні роботи нових музеїв та підготовки музейних кадрів змусила звернути увагу науковців на розробку теоретичних питань музеєзнавства. У цей час в Україні розгорнули активну діяльність такі відомі музеєзнавці, як М. Біляшівський, Ф. Шміт, Д. Щербаківський, Д. Яворницький та ін.

Проте активність широких верств населення щодо вивчення свого минулого без урахування необхідної ідеологічної складової не задовольняла більшовиків. Тому з 1923 року створюється мережа історико-революційних музеїв, метою яких було “революційне виховання молоді”. Подальша ідеологізація музейної справи на українських землях посилилася після Першого музейного з'їзду, який відбувся 1930 року в Москві, та республіканської наради працівників музеїв, яка зібралася незадовго після цього з'їзду і була присвячена темі “Соціалістичне будівництво та музейна справа на Україні”. За словами Г. Мезенцевої, нарада поставила перед музеями завдання спрямувати всю свою роботу на пропаганду соціалістичних перетворень, мобілізацію трудящих на боротьбу за виконання планів соціалістичного будівництва. На практиці це вилилося у перетворення музейних експозицій в одноманітні комплекси написів, лозунгів, ілюстрацій, недооцінку значення оригіналів.

Після включення західноукраїнських земель до складу УРСР ідеологічні підходи до музейної справи були перенесені і на новоприєднані терени. Західноукраїнська музейна мережа пристосовувалася до створеної в УРСР. Ідеологічно неугодні

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

музеї ліквідовували (Музей історії визвольних змагань України), інші об'єднували і на їхньому місці створювали нові музейні установи (наприклад, у травні 1940 року об'єднано Історичний музей міста Львова та Національний музей імені короля Яна III в єдину установу – Львівський історичний музей). Загалом за підрахунками дослідників у 1939–1941 роках на західноукраїнських землях створено 22 музеї різного профілю і з УРСР скеровано 230 музейних фахівців.

Упродовж 1920–1930-х років музейна мережа в УРСР значно розширилася і напередодні радянсько-німецької війни 1941–1945 років нараховувала 151 державний музей.

Під час радянсько-німецької війни 1941–1945 років музейні установи України зазнали великих втрат унаслідок непередуманої евакуації та пограбування нацистами.

З вигнанням німецьких військ з українських земель почалася відбудова музейної мережі. За даними дослідників, на січень 1950 року відновили роботу 137 державних музеїв, у яких було зібрано понад 1,5 млн пам'яток. Музеї продовжували виконувати важливу ідеологічну функцію. Зразу по закінченні війни державні і партійні органи стали вимагати від музейних працівників створення експозицій історії Вітчизняної війни, засновують нові військово-історичні музеї, цілком присвячені питанням радянсько-німецької війни 1941–1945 років (музей “Оборона Одеси”, “Пам'ятник-музей звільнення Києва від фашистських загарбників” і т. д.).

Музейна мережа в УРСР продовжувала розвиватися. Виникали нові історичні, краєзнавчі, художні, літературно-меморіальні музеї. За даними І. Т. Буланого, у 1975 році в Україні нараховувалося 142 державні музеї та 2,5 тис. музеїв на громадських засадах. На січень 1983 року, за даними цього ж автора, чисельність державних музеїв зросла до 157, а громадських – до понад 6 тис.

Розвиток музейної мережі в Україні продовжився в другій половині 1980 – початку 1990-х років, проте він відбувався у відмінних суспільно-політичних умовах, ніж у по-

передні десятиліття. Перебудова, а згодом і становлення Української незалежної держави дали змогу вперше в історії українського музейництва об'єктивно висвітлити боротьбу українського народу за свою державність, історію українських політичних партій, культурно-просвітніх та наукових організацій. Усе це призвело до скорочення радянських ідеологічних музеїв і виникнення зовсім нових за духом закладів. Ці процеси докорінно вплинули на формування сучасної музейної мережі в Україні. Основа її закладена на зламі 1980 – початку 1990-х років, коли, за даними українських дослідників М. Рутинського і О. Стецюк, кількість музеїв в Україні зросла з 174 до 314 установ. На 2008 рік, за даними цих дослідників, на обліку Міністерства культури та туризму перебувало понад 500 державних музейних установ, а якщо сюди долучити усі муніципальні, селищні, сільські, громадські, приватні, шкільні та інші музейні заклади, то їхня загальна кількість зростає до майже 8 тис. установ.

Враховуючи значну різноманітність музеїв, їхню роботу потрібно координувати, скеровувати та контролювати, а для цього треба виділити споріднені групи музеїв. Тому в музеєзнавстві розроблено кілька підходів до класифікації музеїв, в основу яких покладено різні критерії.

Поширеним підходом є класифікація музеїв за їхнім профілем. Профіль музею визначається змістом його фондів і зв'язком з тією чи іншою галуззю науки, мистецтва або виробництва. Наприклад, музеї історичного профілю пов'язані з системою історичних наук, музейні предмети, які зберігаються в їхніх фондах, дають можливість частково відтворити історичні події на певній території у певний хронологічний період.

Існують музеї, фонди і діяльність яких пов'язані з декількома науковими дисциплінами або галузями знань. Їх називають музеями комплексного профілю. Найпоширенішими з них є краєзнавчі музеї, які, як мінімум, поєднують історичну

і природничо-наукову спеціалізації, адже їхні збірки документують не лише історію, але й природу краю. До музеїв комплексного профілю належать музеї-ансамблі, створені на основі пам'яток архітектури, їх інтер'єрів, навколишньої території та споруд.

У Законі України “Про музеї та музейну справу” від 29 червня 1995 року зафіксовано таку класифікацію музеїв за профілем: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо. Закон також передбачає, що на основі ансамблів, комплексів пам'яток та окремих пам'яток природи, історії, культури та територій, що становлять особливу історичну, наукову і культурну цінність, можуть створюватися історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, музеї просто неба, меморіальні музеї-садиби.

Окрім профільної класифікації, у музеєзнавстві використовується також типологічна класифікація. Тобто музеї поділяють на типи відповідно до їхнього суспільного призначення та мети діяльності на науково-освітні, науково-дослідні, навчальні.

Науково-освітні (масові, або публічні) – призначені для широких мас населення (Львівський історичний музей, Львівська галерея мистецтв тощо).

Науково-дослідні, або академічні – призначені для спеціалістів. Створюються при академіях наук, науково-дослідних інститутах, мають вузькоспеціальний характер (Центральний науково-природознавчий музей НАН України, Львівський природознавчий музей НАН України).

Навчальні – призначені для учнів та студентів. Створюються при школах, спеціальних та вищих навчальних закладах з освітньою метою (Зоологічний музей при Київському університеті, Мінералогічний і Геологічний музеї Львівського університету імені Івана Франка).

Окрім типології музеїв за суспільним призначенням, існують і інші, зокрема поділ музеїв на типи за способом виконан-

ня ними функції документування. При цьому музеї поділяють на музеї колекційного типу і музеї ансамблевого типу.

Музеї колекційного типу працюють за традиційною системою збирання речових, писемних та художніх матеріалів, які відповідають їхньому профілю. Функцію документування вони виконують шляхом комплектування і збереження фонду музейних предметів.

Діяльність музеїв ансамблевого типу полягає у вивченні пам'яток архітектури з їхнім інтер'єром, прилеглою територією, природним середовищем. Функцію документування вони виконують шляхом збереження або відтворення ансамблю нерухомих пам'яток і властивого їм оточення (музей під відкритим небом, палац-музей тощо).

Особливу типологічну групу творять меморіальні музеї, створені з метою увічнити пам'ять про видатних людей або події. Необхідним компонентом меморіальності вважається достовірність місця: меморіальний будинок, де збережена і відтворена на документальному підґрунті меморіальна обстановка, в якій мешкала людина або відбувалася подія. Профіль меморіального музею залежить від змісту події або сфери діяльності людини, якій він присвячений.

Критерієм класифікації музеїв може бути адміністративно-територіальна ознака – поділ на республіканські, обласні і районні, а також за належністю (юридичним становищем) – на державні, громадські та приватні.

Державні музеї є власністю держави і фінансуються з державного бюджету. Здебільшого вони підпорядковуються Міністерству культури та туризму. Частина державних музеїв діє при установах та організаціях, які належать до різних галузей, тому такі музеї називаються відомчими. Вони підпорядковуються не Міністерству культури та туризму, а тому міністерству, яке керує організацією, при якій вони створені і відповідно, фінансуються.

Громадські музеї створюють за ініціативою громадськості. Фінансують громадські музеї ті установи, при яких вони створені.

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Приватні музеї – музеї, створені на основі приватних збірок, які доступні для вивчення та ознайомлення широким колам відвідувачів.

Важливим питанням, яке неодноразово порушували в музеєзнавстві, є суспільне призначення музеїв. Нині вітчизняні та зарубіжні дослідники виділяють дві головні функції музеїв у суспільстві: функція документування і функція навчання та виховання.

Функція документування передбачає цілеспрямоване відображення в музейних збірках через музейні предмети різних фактів, подій, процесів і явищ, що відбувалися в природі та суспільстві. Суть музейного документування полягає в тому, що музей виявляє та відбирає об'єкти природи і створені людиною предмети, які можуть бути достовірним (автентичним) відображенням реальності того чи іншого краю.

Функція навчання та виховання ґрунтується на інформаційних та експресивних властивостях музейних предметів. Вона зумовлена пізнавальними та культурними запитами суспільства і реалізується в різних формах експозиційної і культурно-освітньої роботи музеїв.

Деякі дослідники виділяють також функцію організації вільного часу. Ця функція обумовлена суспільними потребами в культурних формах проведення вільного часу, емоційній розрядці, і є похідною від функції навчання та виховання, оскільки відвідування музею у вільний час пов'язане з мотивами культурно-пізнавального плану.

З вищезгаданих профільних груп музеїв провідне значення для краєзнавства мають краєзнавчі музеї. Вони збирають, зберігають, досліджують та експонують матеріали, що містять інформацію про флору і фауну певного краю, історію та культуру його мешканців. На думку дослідників, характерною особливістю краєзнавчих музеїв є те, що вони експонують матеріальні пам'ятки та свідoctва, зібрані на певній, відносно невеликій території, і репрезентують її краєзнавчу спадщину, а також те, що експозиції таких музеїв можуть бути доволі

різноманітними за змістом і поєднувати особливості музейних установ різного профілю (історичного, меморіального, природничо-наукового та ін.).

Краєзнавчі музеї проводять значну науково-дослідну та освітньо-виховну роботу. Науково-дослідна робота полягає у вивченні колекцій, збиранні матеріалу внаслідок археологічних розкопок та науково-дослідних експедицій, архівно-пошукової діяльності. Результати досліджень публікують у науковій та науково-популярній літературі, місцевій пресі.

Важливою функцією краєзнавчих музеїв є освітньо-виховна. Вона реалізується шляхом проведення екскурсій, читання лекцій, залучення молоді до краєзнавчо-пошукової роботи, у процесі якої відбувається спілкування з учасниками або очевидцями минулих подій. Важливим завданням краєзнавчих музеїв є популяризація історії рідного краю на сторінках місцевих засобів масової інформації.

У більшості районних центрів Львівщини діють краєзнавчі музеї. Найактивнішими серед них є музей “Верховина” у Стрию, заснований 1932 року, що містить речі як етнографічного плану, так і архівні документи, фотографії, нумізматичні матеріали; музей “Бойківщина” у Самборі, заснований ще 1928 року, відновлений у незалежній Україні, містить понад 30 тис. експонатів. Краєзнавчі музеї також діють у Яворові, Судовій Вишні, Дрогобичі, Бродах та інших містах, де зберігають цінний матеріал з історії свого краю.

Більшість краєзнавчих музеїв та музеїв інших профілів в Україні є громадськими. До громадських належать усі види і типи музеїв, які створені та існують при громадських організаціях, підприємствах, установах, навчальних закладах. І. Т. Буланій та І. Г. Явтушенко пов'язують виникнення цього типу музеїв з інтенсивним розвитком краєзнавчого руху в Україні у 1920-х роках. Проте особливого розмаху розширення мережі громадських музеїв набуло у 1960-х роках після того, як перший секретар ЦК КПРС М. С. Хрущов у своєму виступі на січневому (1961 року) пленумі ЦК КПРС розкритикував

зростання витрат, спрямованих на розвиток музейних закладів у СРСР. Цей виступ став початком кампанії зі скорочення мережі державних музеїв у Радянському Союзі. Під час цієї кампанії низку державних музеїв було переведено на громадські засади.

Розширення мережі громадських музеїв зумовило необхідність вироблення чіткої системи їхньої організації та координації діяльності. Наприкінці 1960-х років така система в Україні вже функціонувала і складалася з трьох ступенів: (1) у межах району діяльність громадських музеїв координували і скеровували районні відділи культури, районні державні та народні базові музеї; (2) в області – обласне управління культури, обласні методичні відділи в складі трьох (або й більше) наукових працівників; (3) на рівні республіки за організацію та координацію роботи громадських музеїв, надання їм методичної та практичної допомоги відповідав науково-методичний відділ Міністерства культури УРСР.

У Львівській області за організацію та координацію роботи громадських музеїв, надання їм методичної та практичної допомоги відповідає створений 1967 року у Львівському історичному музеї (ЛІМ) методичний відділ народних музеїв (нині – Науково-методичний відділ музейного будівництва, завідувач – Л. Перейма). Цей відділ координує діяльність, спрямовану на розширення мережі громадських музеїв Львівщини; вивчає експозиційну, науково-дослідну, науково-освітню та інші форми роботи музеїв; розглядає і рецензує тематико-експозиційні плани народних музеїв і музейних кімнат; надає допомогу музейним закладам у побудові експозицій. На цей час Науково-методичний відділ музейного будівництва ЛІМу є єдиною установою області, де зібрано наукову документацію та інформацію про громадські музеї краю.

Упродовж 1960-х років інтенсивно розвивалася мережа громадських музеїв, і вже на 1971 рік, за підрахунками І. Т. Буланого та І. Г. Явтушенка, в Україні нараховувалося 2 278 закладів такого типу, а в 1979 році їх чисельність зрос-

ла до 3 тис. музейних установ. У 1970–1980-х роках інтенсивно розвивалася мережа музеїв на громадських засадах і на Львівщині. За даними Л. Перейми, 1972 року в нашому краї налічувалося 67 громадських музеїв та музейних кімнат, 1975 року їхня чисельність зросла до 94, 1980 року – до 224, а 1985 року – до 494.

Суспільно-політичні зміни наприкінці 1980-х – початку 1990-х років, розпад СРСР та становлення Української незалежної держави кардинально вплинули на мережу громадських музеїв України та Львівщини зокрема. Падіння марксистсько-ленінської ідеології і зникнення ідеологічного тиску на заклади культури зумовили переоформлення і перепрофілювання вже існуючих музейних установ. За даними Л. Перейми, у Львівській області 1990 року було розформовано або перепрофілювано близько 200 громадських музеїв, експозиції яких були історично спотворені та антинаукові. Це стосувалося “музеїв Жовтневої революції”, “наукового атеїзму” і т. д.

Зміна ідеологічних орієнтирів зумовила скорочення чисельності громадських музеїв по всій території України, проте в другій половині 1990-х початку 2000-х років мережа громадських музеїв знову розпочала інтенсивно зростати. За даними Л. Перейми, станом на 2007 рік в Україні діяло понад 4 тис. громадських музеїв, з них у Львівській області тільки в мережі Управління культури та туризму Львівської облдержадміністрації системи Міністерства культури і туризму України зареєстровано 118 музеїв та музейних кімнат на громадських засадах.

Громадські музеї розвивалися у тісному зв'язку з краєзнавчим рухом. Саме місцеві краєзнавці під час археологічних розкопок, архівно-пошукової роботи та роботи з населенням накопичували матеріали з історії рідного краю, побуту та звичаїв його мешканців, які осідали в місцевих музеях. Важливий внесок українські музейно-краєзнавчі групи зробили під час написання 26-томної “Історії міст і сіл Української РСР” (1962–1974). Загалом авторський колектив, який брав участь

у написанні цього видання, нараховував близько 10 тис. осіб і використовував матеріали, зібрані та накопичені у громадських музеях. Хоча цей процес був двостороннім, саме в процесі роботи над історією того чи іншого населеного пункту дослідники виявляли раніше невідомі матеріали, на базі яких згодом виникали нові громадські музеї. Так І. Т. Буланій та І. Г. Явтушенко наводять приклад, що лише на Львівщині у процесі підготовки тому, присвяченого Львівській області, виникло близько 60 музеїв на громадських засадах.

З огляду на інтенсивний розвиток громадських музеїв, з 1967 року колегія Міністерства культури УРСР за поданням обласних управлінь культури почала присвоювати найкращим з них почесне звання “Народний музей”. А вже у 1978 році Міністерство культури СРСР затвердило нове “Типове положення про музей, що працює на громадських засадах”. У цьому положенні чітко обумовлювався порядок присвоєння музеям на громадських засадах почесного звання “Народний музей”. Відтак, почесне звання могли отримати музеї на громадських засадах, які працювали не менше трьох років, досягли високого організаційного рівня у науково-освітній та культурно-виховній роботі, при відвідуванні не менше 5 тис. осіб і 70 проведених екскурсій на рік. Серед інших вимог – наявність у фондах музею не менше 500 оригінальних пам'яток історії та культури, ведення облікової документації (інвентарна книга, завірена державним музеєм, акти прийому та видачі і т. д.), окремого приміщення з експозиційною площею не менше 70 м² й експозиції, що відповідає сучасним науковим та естетичним вимогам. Уже у 1970-х роках 15 громадським музеям Львівщини було присвоєно звання “Народний музей”. На 2007 рік у Львівській області цього звання удостоєнні 17 громадських музеїв, зокрема Музей історії Академії ветеринарної медицини ім. С. Гжицького (тепер Національний університет ветеринарної медицини та біотехнології ім. С. Гжицького), Музей метрології та вимі-

рювальної техніки, Музей визвольної боротьби ОУН і УПА в с. Кавську Стрийського району; Етнографічний музей “Бойківщина” в місті Турка та ін.

У сучасній музеєзнавчій літературі виділяють такі профільні групи громадських музеїв: історичні, краєзнавчі, літературні, художні, природничо-наукові, техніко-економічні, сільськогосподарські, музичні, театральні та ін. За профілями музеї на громадських засадах Львівської області (згідно з двотомним довідником “Громадські музеї Львівщини”) поділяють на: 1) музеї історичного профілю (історії – 19, історико-краєзнавчі – 32; етнографії – 16, археологічні – 1); 2) музеї краєзнавчого профілю – 4; 3) мистецькі – 12; 4) літературні – 8; 5) літературно-мистецькі – 3; 6) меморіальні – 7; 7) технічні – 7; 8) природничі – 4; 9) медичні – 3; 10) релігійні – 2. У фондах цих музеїв зберігають понад 250 тис. одиниць збереження.

Передумовою створення громадського музею є наявність зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі музейних колекцій, які можуть бути покладені в основу побудови експозиції, групи людей, здатних вести роботу музею на громадських засадах, а також приміщення та оснащення, яке забезпечує збереження музейних колекцій і умови для їх показу. Ще однією важливою передумовою утворення та функціонування музею такого типу є наявність організації, підприємства чи закладу, що готові та можуть забезпечити його постійне фінансування на необхідному рівні.

Відповідно до профілю громадський музей планомірно комплектує, облікує, зберігає та вивчає предмети матеріальної та духовної культури, що мають історичну, наукову, художню та іншу цінність. У процесі надходження експонати облікують в інвентарній книзі, яку ведуть за зразком державного музею. У випадку наявності у фондах громадських музеїв унікальних пам'яток їх також реєструють у відповідному за профілем державному музеї. Якщо громадський музей припиняє свою діяльність, то пам'ятки історії та культури, що входять до Музейного фонду України передають у розпорядження того держав-

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

ного музею, де вони є на обліку. Також у випадку неналежних умов зберігання пам'ятки історії та культури, яким загрожує знищення чи псування, можуть бути вилучені з громадського музею згідно з чинним законодавством.

Громадські музеї проводять різноманітну за формами роботу: оглядові та тематичні екскурсії, лекції, бесіди, літературні та мистецькі вечори, зустрічі з видатними діячами культури і відомими краянами. Також практикують пересувні виставки, конференції і конкурси, презентації краєзнавчої літератури. Усе це дало змогу, за інформацією Л. Перейми, залучити до громадських музеїв Львівщини у 2004 році 120 тис. відвідувачів, а в 2007 році – 220 тисяч.

Громадські музеї відіграють дуже важливу роль у збереженні пам'яток історії та культури і вихованні підростаючих поколінь. При цьому у своїй діяльності вони тісно пов'язані з краєзнавством, оскільки їхні фонди поповнюються здебільшого внаслідок невтомної праці дослідників-краєзнавців.

Питання до контролю

1. Поясніть специфіку об'єкту та предмета музеєзнавства. У чому полягає їх зв'язок з історичним краєзнавством?
2. Проаналізуйте головні етапи становлення музейництва в Україні та світі, спробуйте виділити спільні та відмінні моменти.
3. Яких заходів для збереження матеріальної та духовної спадщини вживали українські уряди, що діяли на українських землях у 1917–1930-х роках ХХ ст. Зробіть їх порівняльну характеристику.
4. Проаналізуйте основні підходи до класифікації музеїв.
5. Яким, на вашу думку, є внесок громадських музеїв у розвиток історичного краєзнавства в Україні?

Список літератури

1. *Бондар М.* Нариси музейної справи / Микола Бондар, Галина Мезенцева, Лазар Славін. – Київ : Видавництво Київського університету, 1959. – 190 с.

2. Буланый І. Громадські музеї України: Історія, досвід, проблеми / І. Буланый, І. Явтушенко. – Київ : Мистецтво, 1979. – 197 с.
3. Вайдакер Ф. Загальна музеологія : посібник / Перекл. з нім. В. Лозинський, О. Лянґ, Х. Назаркевич / Фрідріх Вайдакер. – Львів : Літопис, 2005. – 629 с.
4. Гайда Л. Музеєзнавство в закладах освіти : навч.-метод. посіб / Лариса Гайда. – Кіровоград : КОППО, 2006. – 106 с.
5. Основи музеєзнавства, маркетингу та рекламно-інформаційної діяльності музеїв / Павло Горішевський, Марія Ковалів, Вік-тор Мельник, Світлана Оришко. – Івано-Франківськ : Плай, 2005. – 63 с.
6. Громадські музеї Львівщини : довідник : у 2 томах / Авт.-упоряд: Люся Перейма, Яніна Огоновська, Мирослава Зобків, Галина Івановська. – Львів : Проман, 2007. – Т. 1. – 243 с.
7. Закон України “Про музеї та музейну справу”// Відомості Верховної Ради. – 1995. – №25.
8. Закон України “Про охорону культурної спадщини”// Відомості Верховної Ради. – 2000. – №39.
9. Заремба С. Українське пам’яткознавство: історія, теорія, сучасність / Сергій Заремба. – К. : Логос, 1995. – 448 с.
10. Маньковська Р. Музейництво в Україні: питання теорії та практики (1917 – червень 1941) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук (07.00.01) / Руслана Маньковська : НАН України, Інститут історії України. – К. : [б. и.], 1997. – 21 с.
11. Мезенцева Г. Музеєзнавство (на матеріалах музеїв УРСР) / Галина Мезенцева. – Київ : Вища школа, 1980. – 120 с.
12. Музееведение. Музеи исторического профиля : учебное пособие для вузов по специальности “История” / Под. ред. К. Левыкина, В. Хербста. – М. : Высшая школа, 1988. – 431 с.
13. Музеология как научная дисциплина: учебно-метод. пособие / Автор-составитель Александр Майоров. – СПб. : Изд. Исторического факультета Санкт-Петербургского университета, 2005. – 48 с.
14. Рутинський М. Музеєзнавство : навч. посібник / Михайло Рутинський, Оксана Стецюк. – К. : Знання, 2008. – 428 с.
15. Свенціцький І. Про музеї та музейництво. Нариси і замітки / Іларіон Свенціцький. – Львів, 1920. – 80 с.
16. Степанова О. В музеях світу / Олена Степанова. – К. : Артанія Нова, 2004. – 72 с.

17. Шляхтина Л. Основы музейного дела: Теория и практика. Учебное пособие / Л. Шляхтина. – М. : Высшая школа, 2009. – 184 с.
18. Юренева Т. Музееведение : учебник для высшей школы / Тамара Юренева. – М. : Академический Проект, 2004. – 560 с.
19. Якубовський В. Музеєзнавство : навчальний посібник-практикум / Василь Якубовський. – Кам’янець-Подільський : ПП Мошак М. І., 2006. – 272 с.

ГЕНЕАЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ КРАЄЗНАВСТВІ

Генеалогія – це спеціальна історична дисципліна, яка вивчає історію окремих родів, родин, встановлює факти спорідненості між особами та родами, роль окремих родів у суспільному, соціально-економічному та культурному житті суспільства. Назва дисципліни походить від грецького слова “генеалогія” (γενεαλογία), що дослівно означає “родослівна” (“γένος” – рід, “λόγος” – слово, рахунок). Об’єктом дослідження генеалогії є окремі роди, родини. Предметом дослідження є відносини спорідненості між індивідами та родами. Завдання генеалогії можна трактувати як дуже вузько, так і максимально широко: від простого встановлення факту спорідненості або її відсутності між окремими особами та родами, так і до усталення окремих фактів біографій осіб, історії сімей та родів, дослідження історії роду загалом, внеску його представників у життя суспільства, вивчення умов формування і розвитку цілих соціальних груп шляхом детального аналізу історії окремих осіб та сімей.

Керуючись таким подвійним трактуванням завдань генеалогії та конкретної мети генеалогічного дослідження, виділяють окремо приватну генеалогію, що займається вивченням окремих сімей, родів та збором біографічних відомостей про їх представників, і генеалогію загальноісторичну (інша назва – комплексна), яка досліджує не один рід, а певну кількість, сукупність родів, що належать до певної соціальної групи або пов’язані територіальною спільністю за місцем походження чи проживання. У процесі такого дослідження завдяки порівняльному генеалогічному аналізу можна виявити умови та закономірності формування і розвитку певних соціальних груп. Значної популярності в останні десятиліття набуває тісно пов’язана з генеалогією просопографія, яку

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

трактують як метод дослідження колективної біографії так званого “анонімного” суспільства (просопографія, з грецької “πρόσωπον” – особа та “γράφω” – пишу), що допомагає укласти портрет певної соціальної групи шляхом вивчення біографій усіх її членів у певну епоху.

Можливості проведення генеалогічних пошуків значною мірою залежать і від того, до якого стану та суспільного прошарку належав рід. Сама генеалогія довгий час головним об’єктом своїх досліджень визначала правлячі (імператорські, королівські, у нас – князівські), аристократичні та дворянські роди. Генеалогія (як європейська, так і українська) пройшла у своєму розвитку складний та довгий шлях від суто практичної дисципліни до галузі наукового знання. Перші генеалогічні записи на українських землях можемо віднести до часів творення давньоруських літописів, автори яких не могли оминати увагою походження та родоводи правлячої тоді династії Рюриковичів, ретельно фіксували біографічні відомості, пов’язані із життям князів та в окремих випадках боярства. Це було зумовлено як необхідністю глорифікації окремих представників правлячої верхівки, що часто супроводжувалось і згадуванням діянь славних предків, так і потребою пояснення прав тих чи інших персонажів на зайняття князівського престолу у світлі запроваджених у давньоруській державі систем успадкування трону – спочатку “літвіці” (передбачала зміну князів за старшинством: від старшого до молодшого брата в одному поколінні, а далі до найстаршого племінника), а після Любецького з’їзду 1097 року “отчини” (право синів посідати князівські престолы по своїх батьках).

Практичне зацікавлення генеалогією для представників боярських, а пізніше шляхетських та дворянських родів в епоху пізнього Середньовіччя та ранньомодерного часу пояснювалось і тією надзвичайно важливою роллю, яку відіграло походження людини у той час. Це було пов’язано з комплексом причин, однією з головних серед яких, очевидно, була чітка соціальна стратифікація тогочасного суспільства із

мінімальними можливостями перетину меж між соціальними станами (так звана “соціальна мобільність”). Однак не менш важливими були і діючі у той час системи передачі майна та влади, власності та титулів у феодальному суспільстві (чи то від батька до старшого сина, як це практикувалось у країнах Західної Європи, чи від батька до всіх його дітей або нащадків), намагання привілейованих груп населення обмежити доступ до своїх лав представників інших станів, потреба час від часу доводити власне шляхетське походження. Усе це вимагало чіткого знання власних родинних зв'язків. Найкращими тогочасними знавцями генеалогії були герольди, що першими і приступили до укладення рукописних геральдично-генеалогічних довідників (гербівників). У деяких західноєвропейських країнах (Англія, Франція) у подальшому держава взяла на себе обов'язок утримання таких службовців, що вели належні роботи уже від імені офіційної влади. У Московській державі існування такого інституту, як місництво (заміщення тих чи інших посад та урядів у суворій відповідності до місця свого роду в ієрархії князівських та боярських родів), теж потребувало від служилих родів ведення детальних записів про всіх родичів та збереження відповідних документів. У XV ст. ці записи почали оформляти у спеціальні книги, а близько 1555 р. дяки І. Циплятев та О. Адашев родові розписи звели в книгу “Государів родословець”, більша частина матеріалів з якого увійшла пізніше у так звану “Бархатну книгу” (назва походить від оксамитової/бархатної, малинової обкладинки). Записи про призначення на військову та цивільну службу у Московській державі великокнязівські дяки заносили у книги, які отримали назву “розрядних”. З середини XVI ст. був організований спеціальний Розрядний приказ, що видав військовими призначеннями. Після скасування місництва з 1682 року при приказі функціонувала Палата родословних справ. 1711 року при сенатській канцелярії відкрили Розрядний стол, якому доручено вести список служилої верстви – дворянства, а 1722 року – спеціальну Герольдмейстерську

палату (у 1848 році перетворена на Департамент Герольдії). Серед матеріалів, що залишились у результаті діяльності згаданих органів влади, є і значний пласт джерельних відомостей щодо щаблів кар'єри та родинних зв'язків українського дворянства XVIII – початку XX ст. Натомість у Речі Посполитій, у зв'язку з відсутністю в ній розвинутої геральдичної служби, укладення подібних довідників взяли на себе приватні особи. Значну увагу практичній генеалогії приділяли як при дворах українських князів та магнатів, так і представники шляхти. На сторінках гербівників Бартоша Папроцького, Шимона Окозького, Каспра Несецького, Адама Бонецького та інших міститься інформація і про представників багатьох давніх українських (руських) родів, котрі були долучені до лав польської і литовської шляхти після приєднання українських земель до складу цих держав.

Інтерес до вивчення власних родинних зв'язків у середовищі українського дворянства-шляхти суттєво посилювався з середини XVIII ст. У більшості випадків він був викликаний необхідністю довести шляхетність власного походження, щоб бути вписаним до дворянського стану Австрійської чи Російської імперій. Жалувана грамота Катерини II російському дворянству передбачала запровадження у зв'язку з необхідністю вдосконалити систему обліку російського дворянського корпусу губернських родовідних книг, “дабы доставить каждому благородному дворянскому роду тем наипаче спосobie продолжать свое достоинство и название наследственно, в поколение, непрерывно, непоколебимо и невредимо от отца к сыну, внуку, правнуку и законному потомству, пока богу угодно продлитъ им наследие”. Право бути вписаним до губернської родовідної книги стало невід'ємним дворянським привілеєм. До неї вписували в алфавітному порядку всіх дворян, які володіли в губернії нерухомим майном. Однак для внесення до них, окрім відповідного прохання на ім'я губернського предводителя, свідоцтва повітового предводителя та власного сімейного списку потрібно було пред'явити і документальні докази сво-

го походження. Створені після указу Катерини II спеціальні комісії для розгляду відповідних подань отримали величезну кількість генеалогій, які подали представники місцевих родів. Необхідність доведення благородного походження призвело, за визначенням В. Кривошеї, до “поголовного генеалогічного лікнепу”. Зацікавлення частини українського дворянства власною генеалогією зберігалось і протягом кінця XVIII–XIX ст., оскільки саме тоді їй доводилося вести боротьбу з імперською Герольдією за подальше визнання власних дворянських прав. Зокрема на Правобережній Україні після польського повстання 1830–1831 років працювала спеціально створена Центральна Ревізійна Комісія у місті Києві для ревізії дій дворянських депутатських зібрань Київської, Подільської і Волинської губерній. Частина матеріалів, отриману як цією Комісією, так і комісіями, створеними на виконання указу 1785 року, зберігали в архівних фондах губернських інституцій, а зараз вони перебувають на збереженні у державних архівах України та поза межами країни. Ці відомості можуть слугувати підґрунтям для проведення необхідних генеалогічних пошуків.

Як наукова дисципліна українська генеалогія виникла у XIX ст. Тоді з'явилися роботи М. Максимовича (“Письма о князях Острожских к графине А. Д. Блаудовой” (Київ, 1866), “Обозрение городовых полков и сотен” (“Бубновская сотня”)), Г. Милорадовича (“Родословная книга Черниговского дворянства” (СПб., 1901), “Списки черниговских дворян 1783 г.” (Чернигов, 1890)), О. Лазаревського (“Очерк старейших дворянских родов в Черниговской губернии” (1868), “Очерки малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв.”, “Люди старой Малороссии” (1880, 1882), “Описание Старой Малороссии”. Т. I–III. (К., 1888–1900)). Ці дослідження відзначаються залученням значного масиву джерел та справді науковим підходом при їх розгляді. Істотний вплив на розвиток родознавчих студій в Україні у XIX – на початку XX ст. мала публікація матеріалів фамільних архівів багатих старшинських і шляхетських родів Гетьманщини. Справж-

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

ньою енциклопедією до історії козацько-старшинських та дворянських родів колишньої Гетьманщини, першим українським родовідним довідником став “Малоросійський родословник” В. Модзалевського, у чотирьох томах якого (був доведений до букви “С”, деякі матеріали 5 тому видані вже у 90-х роках) подано 234 родовідні розписи дворянських фамілій регіону. До 30-х років XX ст. належить спроба укладення аналогічного, загальноукраїнського довідника під назвою “Золота книга українського лицарства” Миколи Голубця (світ побачив лише перший зошит (Львів, 1939), який охоплював коротку історичну частину та гербівник з гаслами від “Абданку” до “Бірбашів”). За задумом автора, книга мала стати першим підручником з історії українського лицарства як суспільного стану та генеалогічно-геральдичним словником українського боярства, шляхти, козацької старшини, церковних і державних ієрархів. Однак, як бачимо, головним об'єктом згаданої вище генеалогічної літератури і надалі залишаються представники привілейованих верств суспільства.

Подібні спроби були перервані на тривалий період у підрадянській Україні, де займатись історико-родовідними студіями стало не лише не престижно, але й небезпечно, оскільки генеалогію оголошено “ідеологічно ворожою” та такою, що виконувала соціальні замовлення панівних класів. Значення генеалогії знизилось і через неправильне розуміння її можливостей та завдань у процесі історичного дослідження. У радянський час світ змогли побачити лише поодинокі генеалогічні праці, переважно присвячені часам Київської Русі чи трудовим, робітничим династіям, хоча згодом лунали думки про важливість застосування генеалогічних досліджень різноманітних прошарків соціалістичного суспільства. Лише початок “перебудови” в УРСР ознаменував зростання зацікавленнь генеалогією відомих українських родин як серед учених, так і нефакхівців. За часів незалежності відповідні розвідки все частіше стали з'являтися на сторінках історичних

та літературних часописів, засновано низку товариств, котрі у своїх програмних документах декларували розвиток генеалогії (Українське геральдичне товариство; Центр генеалогії і біографіки; Українсько-польське генеалогічне бюро; Українське генеалогічне товариство). В останні два десятиліття було видано і доволі багато праць з історії та генеалогії правлячих династій та князівських родин (Л. Войтович, О. Однороженко, В. Собчук, О. Целуйко), української шляхти (Н. Яковенко, І. Кривошея, І. Смуток, І. Мицько, М. Довбищенко, С. Лисенко, Є. Чернецький, І. Ворончук), козацької старшини (В. Кривошея, В. Томазов, Я. Дашкевич, І. Ситий, О. Алфьоров).

З'явилися і новаторські праці Ю. Легуна, об'єктом дослідження якого стали джерела до генеалогії селян Правобережної України. Ця перша робота такого роду заклала наукові основи для подібних студій. У ній дослідник спробував класифікувати корпус джерельного матеріалу, який можна використати у разі відтворення генеалогії та родинної історії українського селянства зазначеного регіону, зробив важливі висновки щодо наукової вартості окремих груп відповідних джерел.

Останні десятиліття характеризуються появою так званої “масової генеалогії”, коли генеалогією займаються не лише дослідники-професіонали, а надзвичайно велика кількість аматорів, які зазвичай вивчають власні родоводи. В останній чверті ХХ ст. починають активно запроваджувати комп'ютерні методи генеалогічних досліджень. Масове поширення персональних комп'ютерів викликало появу спеціальних генеалогічних програм, розрахованих на звичайного користувача, тобто надійних та достатньо простих у вжитку. Піонером серед подібних програм дослідники називають програму PAF (Personal Ancestral File), створену для обробки та використання записів, зібраних центрами мормонської церкви “Ісуса Христа і всіх Святих наших днів”. Пізніше з'явилося декілька інших подібних програм (наприклад, “Ages”, “ANCESTRA”, “Ancestral Quest”, “DYNAS Tree”, “Family Origins”), котрі передбачають збереження відповідних генеалогічних даних, можливість їх

взаємопов'язання та графічного демонстрування. З появою всесвітньої мережі Інтернет значно спрощено доступ широкому колу користувачів як до відповідної літератури, так і до певних груп джерельного матеріалу. Розробники програм передбачили можливість розміщення інформації на персональних сайтах, генеруючи відповідні веб-сторінки чи даючи змогу долучити інформацію користувача у всесвітні бази даних. Величезну кількість генеалогічних сайтів (як професійних, так і аматорських) можна поділити на кілька груп. По-перше, це сайти окремих професійних дослідників чи генеалогічних (родовідних) товариств. Зазвичай, на цих сторінках вміщено їх матеріали та напрацювання, інколи практичні поради для початківців, перелік пропонованих генеалогічних послуг та їх розцінки. Наступну групу становлять сайти, присвячені певним територіальним чи національним генеалогіям (наприклад, походженню і родовам українців, котрі проживають у Канаді). Остання група – сайти, персонально присвячені окремим родам чи сім'ям. Інтернет надає також можливість охочим попрацювати у певних базах даних, зокрема провадити пошук однофамільців у базах даних багатьох генеалогічних сайтів. Активно розвивається кооперація дослідників з різних країн: започатковано практику проведення міжнародних конгресів генеалогів, створено відповідні інституції, розпочато вихід часописів.

Де і коли у процесі проведення краєзнавчих досліджень істориків потрібні будуть знання з генеалогії? Родоводи (висхідні, які простежують предків певної особи, та низхідні, котрі вивчають нащадків пробанта) можна знайти на сторінках багатьох стародруків, писемних пам'яток, адже вони часто використовувалися під час укладення шлюбних угод, для підтвердження майнових та інших претензій. Оформлені вони у формі класичних генеалогічних дерев, таблиць, розписів (останні становлять полінійні записи, у котрих кожному членові роду присвоюють свій порядковий номер). Без знання принципів їх побудови та структури, необхідної

генеалогічної термінології (рід, філіація, кровна спорідненість, свояцтво, династія), станової титулатури неможливе як правильне відчитання такого роду пам'яток, так і, відповідно, побудова самим краєзнавцем родоводів під час генеалогічних пошуків. При цьому варто пам'ятати і про існування певних генеалогічних правил. Зокрема правило генеалогічного обрахунку передбачає, що на одне століття припадає три покоління по чоловічій лінії і чотири по жіночій, тобто середня різниця у віці між батьком і дитиною становить 30–35 років, між матір'ю і дитиною – 25–30 років. Відповідно до цього правила, можна вирахувати незаповнені лакуни у родоводі та приблизно підрахувати кількість поколінь роду у певний період. Правило генеалогічної редукції говорить про те, що кількість реальних предків людини завжди менша від математично обчисленої. Для прикладу, скориставшись правилом генеалогічного обрахунку спробуємо підрахувати кількість предків для особи, народженої 2000 року. Згідно з підрахунком, у неї у 1700 році було 1024 предків, у 1100 – 1 073 741 824, у 950 – 34 359 738 368 осіб. Інакше кажучи, кількість предків однієї особи через тисячу років перевищує не лише кількість людей, які проживали у той час, але й за усю історію людства. Пояснюється це так: підрахунок не враховує можливостей того, що у шлюб вступають далекі родичі, а тому одна і та ж особа у родоводах може фігурувати в кількох місцях. Як встановили дослідники, у висхідному родоводі французького короля Людовіка Святого (1214–1270 роки) 500 разів згадано Карла Великого (742–814 роки), а у родоводі іспанського короля Альфонса XII 14 разів згадано французького короля Людовіка XIV.

Знання основ генеалогії може допомогти дослідникові перед початком генеалогічних пошуків визначити коло осіб, інформацію щодо яких потрібно буде зібрати. Це може бути певний рід, кілька його поколінь або окрема його гілка. У такому випадку коло досліджуваних осіб легко визначити. Під час дослідження певної групи родів (згадувана комплексна генеалогія) можливі два шляхи. Перший полягає у цілісному

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

вивченні усіх родів, що належать до досліджуваної соціальної групи, і вимагає застосування математичних засобів. Другий (О. Аксьонов назвав методом відбору, соціального розшарування або диференціації) передбачає попередній відбір та обмеження кола досліджуваних родів за якимись ознаками, відбір тих із них, які були історично провідними у межах певного регіону, та на підставі їх вивчення визначення головних тенденцій і у розвитку стану загалом. Отримані у результаті генеалогічних пошуків факти та інформація можуть бути упорядковані у генеалогічному досьє, котре є своєрідним банком оригінальних документів та виписок з них. Усі ці матеріали можуть бути класифіковані та систематизовані у генеалогічне досьє за певною системою, після чого дослідник має змогу швидко отримати необхідні дані та всебічно охарактеризувати означену особу. У процесі оброблення даних щодо великої кількості людей застосовується метод генеалогічного словника (гербівника). Такий словник побудований за алфавітом, тобто інформація про окремі роди розміщена у порядку відповідних літер. Аналогічно укладено алфавітний каталог членів одного роду. Переважно ця інформація звужується до коротких біографічних довідок, уніфікованих за певною системою.

Дослідження того чи іншого регіону неможливе без вивчення історії родів, котрі тут проживали. Заснування багатьох населених пунктів так чи інакше пов'язане з особами, які отримали відповідний локаційний привілей (це здебільшого представники магнатських та багатих шляхетських родів), виступали з ініціативою створення певного поселення – міста чи села, інколи давали їм назву на свою честь. Для прикладу, засновниками міста Жовква, що на Львівщині, була родина Жолкевських. До того ж у власності шляхти у XIV–XIX ст. перебувала переважна більшість населених пунктів, виняток становили лише міста і села, що належали державі та церкві. Тільки на території Волинської губернії у приватних руках було п'ять повітових міст (Дубно, Заслав, Острог, Рівне,

Старокостянтинів) та близько 120 містечок. Власник провадив загальне управління містом чи селом, призначав органи влади у ньому, надавав локаційні документи, що детально розписували права і обов'язки мешканців, виступав донатором будівництва храмів чи адміністративних споруд тощо. До того ж за часів існування кріпосного права шляхтич/дворянин був повновласним господарем своїх підданих, міг продавати їх з землею або без неї, визначав їхню економічну діяльність, чинив над ними суд. Зрозуміло, що вивчення історії таких міст чи сіл неможливе без ознайомлення з їхніми власниками, хитросплетінням їхніх родинних зв'язків. Через успадкування, укладення шлюбу багато населених пунктів не раз міняло своїх господарів протягом століть.

Очевидно, не менший інтерес для дослідника-краєзнавця становить й історія тих місцевих родів, представники котрих відзначилися на суспільно-політичній, господарсько-економічній чи культурній нивах. Вивчення родоводів козацької старшини, українських купців та промисловців, діячів українського національно-визвольного руху, письменників, композиторів, митців тощо допоможе краще зрозуміти їх внесок у розвиток краю, виявити умови формування тих чи інших соціальних явищ, побачити за ними людину в усіх проявах її суспільного життя.

Знання з генеалогії потрібні і для роботи зі специфічними генеалогічними джерелами. Дослідник повинен постійно пам'ятати, що саме генеалогія – це одна з тих галузей історичного дослідження, яка потребує якнайбільшої обережності у роботі з відповідними джерелами (з їх детальнішою класифікацією можна ознайомитися на сторінках відповідних підручників та довідкових видань). Це пов'язано з предметом дослідження – сім'єю, родинними зв'язками, тобто тими сторонами людського життя, які переважно є найбільш інформаційно захищені від сторонніх. Відповідно, необхідно надавати перевагу письмовим джерелам перед усними – людська пам'ять не є надійним механізмом збереження і відтворення інформації. До того ж така усна інформація, отримана від інтерв'юера, з

тих чи інших причин може бути свідомо або й несвідомо спотворена. У разі використання писемних джерел варто надавати перевагу актовому і документальному матеріалу перед суто генеалогічним (наприклад, родинними хроніками чи мемуарами, гербівниками) чи наративним (літописами, хроніками, мемуарами, щоденниками тощо). Генеалогічні джерела є доволі специфічними, часто комплікативними, можуть ґрунтуватися на неперевірених даних, а інколи і взагалі на чутках та легендах. Під час їх укладання могли бути свідомо завуальовані якісь факти біографії, а натомість вміщені інші. Це пов'язано з особами укладачів таких праць, якими могли бути або представники цієї родини, або люди, які перебували на утриманні тих осіб, чиї родоводи вони відтворювали. Тому такі праці нерідко перетворювалися з історичних у панегіричні.

У процесі генеалогічного дослідження історик може стикатися з великою кількістю фальсифікатів, які інколи позірно мають вигляд автентичних документів. Поява таких фальсифікатів зумовлена багатьма причинами (як то особистими амбіціями, боротьбою за спадщину, домаганням певних преференцій і привілеїв тощо) і значною мірою утруднює роботу дослідника. Лише спроб представників деяких шляхетських родів довести свою належність до князівської верстви дослідники нараховують десятками як у Польсько-Литовській, так і в Московській державах. Очевидно, ще більшою була кількість тих, хто без достатніх на те причин відносив себе до шляхти. Лише польський генеалог Валеріан Трепка у XVII ст. нарахував близько 2,5 тис. таких випадків. Не менш оригінальними були і представники української козацької старшини, котрі, намагаючись довести давність і шляхетність свого роду, виводили себе від венеційських графів, молдавських господарів, татарських мурз, німецької шляхти тощо. У першій половині XIX ст. на Правобережній Україні існували цілі "фабрики документів", які створювали й продавали документи (родоводи, грамоти, виписки з судових книг тощо) кандидатам на дворянство.

Не менш важливою є роль генеалогії під час встановлення фактів біографії (народження, одруження, смерті, родинних зв'язків) тих чи інших осіб, пов'язаних із краєм. Ідеться як про первинний пошук згаданої інформації, так і розуміння дослідником пов'язаних з цими фактами правових чи позаправових реалій, наприклад, про існування у світському та церковному праві обмежень щодо укладення шлюбу (шлюбний вік, котрий був різним у різні часи, заборони, пов'язані із наявністю близьких родинних зв'язків між шлюбними партнерами, нетолерування суспільством у певні епохи міжстанових шлюбів тощо).

Питання для контролю

1. Вкажіть різницю між приватною та загальноісторичною (комплексною) генеалогією. З чим, на Вашу думку, пов'язаний такий поділ?
2. На вашу думку, при дослідженні представників яких станів генеалогія може дати найкращі результати? Обґрунтуйте своє твердження.
3. Назвіть відомих Вам авторів польських геральдично-генеалогічних довідників (гербівників). Яку інформацію у процесі проведення краєзнавчих досліджень ми можемо отримати з таких праць?
4. Вкажіть, що являли собою губернські родовідні книги та яку інформацію можна з них почерпнути?
5. Вкажіть, що являють собою генеалогічні досьє та коли, на вашу думку, їх доцільно укладати.
6. Перерахуйте випадки, коли при проведенні краєзнавчих досліджень історико-генеалогічні знання будуть потрібні.

Список літератури

1. *Войтович Л.* Княжа доба на Русі: Портрети еліти / Л. Войтович. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2006. – 784 с.
2. *Войтович Л.* Правлячі династії Європи : генеалогічно-хронологічний довідник / Л. Войтович, О. Целуйко. – Біла Церква : Вид. О. В. Пшонківський, 2008. – 464 с.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

3. *Войтович Л.* Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 2. Генеалогія : навч. посібник / Л. Войтович, О. Целуйко. – Львів, 2008. – 118 с.
4. *Ворончук І.* Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела) : наук.-метод. вид. / І. Ворончук. – К. : Вища школа, 2009. – 511 с.
5. *Дмитриева О.* Генеалогія / О. Дмитриева // Введение в специальные исторические дисциплины : учеб. пособие. – М., 1990. – С. 6–34.
6. *Кобрин В.* Генеалогія и системы социального этикета / В. Кобрин // Вспомогательные исторические дисциплины: учеб. пособие для студентов высш. учебн. заведений; под. ред. Г. Леонтьевой. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – С. 328–363.
7. *Кривошея В.* Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К. : Стило, 2002. – 396 с.
8. *Кром М.* Историческая генеалогія / М. Кром // Специальные исторические дисциплины : учеб. пособие; сост. М. Кром. – 2-е издание, исправленное. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. – С. 368–397.
9. *Легун Ю.* Генеалогія селян Подільської губернії: Джерела / Ю. Легун. – Вінниця : О. Власюк, 2005. – 516 с.
10. *Модзалевский В.* Малороссийский родословник. Т. 1–4 / В. Модзалевский. – К., 1908–1914.
11. *Петриченко М.* Компьютер в генеалогических исследованиях / М. Петриченко. – М. : РОИА, 2004. – 368 с.
12. *Служинська З.* Генеалогія. Частина 2 / З. Служинська. – Львів : Наукове товариство ім. Шевченка у Львові, 2003. – 254 с.
13. *Томазов В.* Генеалогія козацько-старшинських родів: історіографія та джерела (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. Томазов. – К. : Стило, 2006. – 284 с.
14. *Dworzaczek Wł.* Genealogia. Tom I / Wł. Dworzaczek. – Warszawa : PWN, 1959. – 183 s.
15. *Prinke R.* Poradnik genealoga amatora / R. Prinke. – Warszawa : Wydawnictwo Polonia, 1992. – 211 s.
16. *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii / J. Szymański. – Warszawa : Wydawn. Nauk. PWN, 2002. – 762 s.

БІБЛІОТЕЧНЕ ТА БІБЛІОЛОГІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

Для краєзнавства в цілому важливе місце посідають рукописні й друковані матеріали. З винаходом Гутенберга, що стало, за визначенням Івана Франка, найвидатнішим успіхом людства (до віртуальних технологій), друкована продукція має особливий вплив на розвиток освіти та національної свідомості. Студії над книговидаванням, розвитком видавничої справи, дослідження книгознавчих та джерелознавчих аспектів видавничої продукції є важливою складовою не тільки розвитку національного руху, але й краєзнавства.

За твердженням одного з видатних теоретиків книгознавства (бібліології) М. Мак-Люена, друковане слово створило “публіку”, характерною рисою якої можна назвати її поглиблену самосвідомість із акцентом на візуалізацію стосовно як індивідуума, так і групи людей.

Складовою частиною краєзнавства як комплексної науки є **бібліотечне*** та **бібліологічне**** краєзнавство.

Бібліотечне краєзнавство (за визначенням Н. Кушнарєнко) – це діяльність регіональних і місцевих універсальних та

* Термін *бібліотечне краєзнавство* в українську гуманітарну науку впровадила професор Харківської державної академії культури Наталя Кушнарєнко заступила також на посаду проректора з наукової роботи та завідувача кафедри книгознавства та фондознавства. Вона – автор першого в українській гуманітарній науці підручника “Бібліотечне краєзнавство” (Київ, 2007), що побачив світ у серії “Вища освіта XXI століття”, затвердженого як підручник Міністерством освіти і науки України.

** Термін *бібліологічне краєзнавство* є вузький. У гуманітарну науку впровадив львівський книгознавець, доктор історичних наук Богдан Якимович. Уперше цей термін зустрічається в його монографії “Іван Франко – видавець. Книгознавчі та джерелознавчі аспекти” (Львів, 2006).

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

спеціальних бібліотек щодо збирання, обробки, зберігання документів, пов'язаних із краєм своїм змістом і походженням, а також організації доступу користувачів до них. Це відносно самостійна, інтеграційно цілісна сфера професійної бібліотечної діяльності, спрямована на задоволення краєзнавчих інформаційних потреб суспільної особистості.

Водночас, **бібліотечне краєзнавство як наукова галузь**, це *інтегрована теоретико-прикладна бібліотекознавча дисципліна, яка поєднує бібліотеко-, бібліографо- і краєзнавчі знання, вивчає краєзнавчу сферу бібліотечної діяльності як цілісну систему.*

Об'єктом її дослідження є система “краєзнавчий документ – користувач” у контексті соціального інституту, а інтегральним **предметом** науки є всебічне вивчення краєзнавчої сфери бібліотечної діяльності як специфічної системи.

Бібліотечне краєзнавство, за сучасними уявленнями, формується на стику краєзнавства і бібліотечної діяльності через міждисциплінарний синтез їх теоретично-методологічних і прикладних напрацювань.

Має слушність проф. Н. Кушнарєнко, коли пише, що бібліотечне краєзнавство – відносно молода сфера науково-практичної діяльності бібліотек, хоча окремі її складові існують уже впродовж десятиліть. Головною умовою виділення бібліотечного краєзнавства як відносно самостійної сфери соціально значущої бібліотечної діяльності є набуття ним високого рівня інституалізації. Хронологічно це сталося наприкінці XIX ст. До того часу галицьке краєзнавство мало вже серйозні напрацювання в різних напрямках, що узагальнив І. Франко в циклі статей “Галицьке краєзнавство” (1892), які вперше побачили світ польською мовою в газеті “Кур'єр Львовські”. Окрім праць німецьких, французьких і польських авторів, І. Франко відзначив доробок діячів “Руської Трійці” та їх оточення (наприклад, С. Петрушевич, Г. Ількевич), пізніших за часом студій Ю. Медвецького, О. Навроцького, Ю. Пелеша, Ю. Целевича, В. Коцовського, О. Огоновського, О. Терлецького. Врешті, про

що він скромно промовчав, і самого І. Франка. Серед польсько-мовної краєзнавчої літератури І. Франко особливо відзначив фундаментальні праці “Словник Географічний” (у 15-ти томах, Варшава, 1880–1900) та Б. Лімановського “Галичина пером і олівцем” (Львів, 1892, худ. В. Тетмаєр). Оскільки, хоч І. Франко і не ставив перед собою завдання подати точну і повну бібліографію праць з галицького краєзнавства, за масивом поданої в ній інформації його студію можна вважати однією з перших також у галузі бібліотечного краєзнавства.

Якщо йдеться про Галичину, то об’єктивні передумови для розвитку всіх галузей краєзнавства там склалися з відкриттям у Львові Інституту ім. Оссолінських (Оссолінеуму) в 1826 р.: науково-культурної установи, що складалася з бібліотеки, музею, видавництва та друкарні, а далі – бібліотек при різних польських та українських (“Просвіта”, ім. Шевченка, “Сокіл” та ін.) товариствах. Треба відзначити, що після реорганізації Товариства імені Шевченка у Львові в Наукове (1893) та згуртування унікальних українознавчих фондів у його бібліотеці, можна говорити справді про новий, якісно вищий рівень студій із загального краєзнавства, у тому числі й бібліотечного. Отже, останнє десятиліття XIX ст. можна вважати періодом якісних змін національних і місцевих (регіональних) традицій щодо системного збирання, зберігання та надання в громадське користування первинних та вторинних документів, пов’язаних із краєм змістом і походженням, початки якого в Галичині в нову епоху були закладені з її приєднанням до Австрійської монархії та реформами австрійських правителів.

Теорію бібліотечного краєзнавства розглядають як дві взаємопов’язані підсистеми – *краєзнавче бібліотекознавство* та *краєзнавче бібліографознавство*.

Краєзнавче бібліотекознавство (коротко) – це система наукових знань про бібліотеку як суб’єкт та об’єкт краєзнавчої діяльності, а *краєзнавче бібліографознавство* – це система краєзнавчих знань про методи, процеси, умови та результати краєзнавчої бібліографічної діяльності бібліотек. Методологію

цих напрямків бібліотекознавства та бібліографознавства на працювали Ю. Столяров, І. Корнейчик, О. Мамонтов, О. Бученков, М. Щерба та інші.

Бібліотечне краєзнавство як напрям сформувалося на стику бібліотечної справи (галузь, яка обслуговує) та краєзнавства (галузь, яка обслуговується), причому роль замовника відіграє саме краєзнавство, а бібліотечно-інформаційна діяльність виступає як постачальник. Через бібліотечне краєзнавство маємо системний зв’язок між забезпечуваною та забезпечувальною галузями, а теоретико-методичні (наукові) засади розробляють бібліотекознавці та бібліографознавці. Сутність його полягає в обслуговуванні краєзнавчих потреб користувачів (науковців, краєзнавців-аматорів) через масив згуртованих краєзнавчих документів та створення бібліографічної інформації про них.

У бібліотечному краєзнавстві переважає, поряд з іншими послугами, *бібліотечно-краєзнавче обслуговування*. Головними його складовими є *бібліотечне* (надання користувачам краєзнавчих та місцевих документів) і *бібліографічне* (надання відомостей про документи) обслуговування.

Надання (видачу) краєзнавчих і місцевих документів з основного фонду бібліотеки та її підрозділів здійснюють згідно з загальними правилами користування цією бібліотекою. Ніхто не має права обмежувати доступ до документів за їх змістом – за винятком випадків, що їх передбачає законодавство. Краєзнавчі та місцеві документи, що є в бібліотеці в одному примірнику, видають користувачеві лише в читальному залі відповідного підрозділу (відділ рідкісної книги, відділ (сектор) краєзнавства тощо). З метою забезпечення схоронності оригіналів бібліотека (аналогічно як архіви) має право обмежувати їх використання, надаючи копії документів (на папері, на електронних чи інших носіях – фотокопії, мікрофільми, мікрофіші).

Із залученням публічних бібліотек до всесвітньої павутини Інтернет їх можливості в галузі бібліотечного краєзнавства зростають, оскільки розширюється:

- номенклатура послуг електронної складової – онлайн-вих та офлайн-вих краєзнавчих та місцевих документів, електронного краєзнавчого каталогу, баз даних, електронної доставки документів;
- інтеграція традиційних (нонелектронних) та електронних краєзнавчих ресурсів і продуктів бібліотек різних видів і типів, інформаційних центрів, музеїв, архівів на засадах кооперації та координації користування;
- створення зведеного електронного краєзнавчого каталогу на базі корпоративної каталогізації;
- доступ до національного та регіонального веб-порталів та бібліотечних веб-сторінок краєзнавчої тематики, до бібліографічних, іконографічних, фактографічних, адресних, концептографічних, персональних і повнотекстових банків і баз даних краєзнавчого характеру, реферативного журналу “Краєзнавство”, повнотекстових матеріалів журналу “Пам’ятки України”, краєзнавчої бібліотечної серії тощо.

Найважливішим сьогодні завданням, яке мали б вирішувати обласні універсальні бібліотеки та районні центральні бібліотеки (це стосується і бібліотек провідних регіональних вишів) – не обмежуватися лише власними фондами, а активно використовувати зовнішні інформаційні ресурси Інтернету, електронні сторінки бібліотек, архівів, музеїв, краєзнавчих асоціацій і спілок, електронні каталоги українських і закордонних бібліотек для повного та оперативного задоволення краєзнавчих потреб своїх читачів. В ідеалі – формування веб-порталу краєзнавчого змісту в кожній значній бібліотеці України.

Бібліотечне краєзнавство поступово виробило власні принципи, правила і засоби та перетворилося на пріоритетну сферу діяльності згаданих вище бібліотек. За визначенням Н. Кушнарєнко, бібліотечне краєзнавство структурно складається з п’яти головних підсистем: краєзнавчої бібліотечної практики; науки про бібліотечне краєзнавство; підготовки ка-

дрів до краєзнавчої бібліотечної сфери; організаційно-керівної діяльності та професійної преси.

Базовою підсистемою є практична *краєзнавча діяльність бібліотек*. Похідні від краєзнавчої діяльності бібліотек – інфраструктурні підсистеми бібліотечного краєзнавства – це науково-дослідна, освітня, організаційно-керівна діяльність та професійна преса. Вони певною мірою виходять за межі бібліотек і локалізуються у вищих різних рівнів, міністерстві та управліннях культури. Отже, краєзнавчу діяльність бібліотек сьогодні трактують як сферу їх науково-практичної професійної діяльності, що пов’язана зі збиранням, опрацюванням і наданням у громадське користування краєзнавчих та місцевих документів, а також зі створенням краєзнавчої інформації (знань).

Краєзнавча діяльність бібліотек – один із провідних напрямів бібліотечної роботи. Вона передбачає виявлення, збирання й організацію загальнодоступного користування інформацією про край, зафіксованою у документах (книги, брошури, статті, у т. ч. електронні ресурси). Краєзнавча діяльність бібліотек сприяє соціальному, економічному, культурному розвитку краю; охороні й раціональному використанню природних багатств і культурної спадщини; всебічному вивченню і науковому дослідженню регіону; формуванню національної свідомості, вихованню поваги до історії і культури краю і всієї країни; розвитку творчих здібностей особистості на основі місцевих традицій, народного та професійного мистецтва.

Центрами бібліотечного краєзнавства регіонів є обласні універсальні наукові бібліотеки. На Львівщині – це Львівська обласна універсальна наукова бібліотека (ЛОУНБ).

Базою краєзнавчої діяльності бібліотеки, відповідно до “Положення про краєзнавчу роботу бібліотек” Міністерства культури № 314 від 11.06.96, є краєзнавчі фонди, які складають:

а) документи, пов’язані з краєм змістом, незалежно від накладу, мови, місця видання чи виготовлення, політичної чи ідейної спрямованості (краєзнавчі документи);

б) документи, пов'язані з краєм походженням (місцеві видання), опубліковані на території краю, незалежно від їхнього змісту, виду, способу видання, мови, в т. ч. малотиражні, внутрівідомчі, вузькоспеціальні та ін.

Львівська обласна УНБ координує краєзнавчу діяльність бібліотек області, здійснює методичне забезпечення роботи у цій галузі. Краєзнавчу роботу здійснює краєзнавчий відділ.

Краєзнавчу роботу провадять на засадах єдності організаційних, методичних рішень, координації і кооперування; раціонального використання бібліотечно-бібліографічних ресурсів регіону; впровадження в практику роботи сучасних технологій і результатів наукових досліджень.

Функції Львівської обласної УНБ.

Бібліотека:

- виявляє краєзнавчі документи та місцеві видання і на основі обов'язкового примірника місцевих видань формує краєзнавчий фонд;
- відображає відомості про краєзнавчі документи і місцеві видання у зведеному краєзнавчому каталозі і каталозі місцевих видань;
- створює фактографічні краєзнавчі банки даних;
- здійснює бібліографічне інформування про краєзнавчі документи і місцеві видання;
- забезпечує формування системи краєзнавчих бібліографічних посібників;
- обслуговує краєзнавчими документами і місцевими виданнями користувачів своєї та інших бібліотек;
- популяризує краєзнавчі документи засобами бібліотечної роботи;
- надає методичну допомогу в краєзнавчій роботі бібліотекам області, узагальнює і поширює кращий досвід, здійснює науково-дослідну роботу з питань краєзнавчої діяльності бібліотек.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Львівська обласна УНБ надає методичну й консультативну допомогу бібліотекам регіону в:

- формуванні краєзнавчого фонду в центральній бібліотеці й філіях;
- організації довідково-бібліографічного апарату (зведеної краєзнавчої картотеки в центральній бібліотеці та краєзнавчих картотек у бібліотеках-філіях; фонду довідкових і бібліографічних посібників краєзнавчого змісту, архіву виконаних довідок краєзнавчої тематики; фактографічних картотек з питань історії, культури, економіки, екології краю);
- здійсненні бібліотечно-бібліографічного обслуговування з питань краєзнавства;
- популяризації документів про край;
- координації краєзнавчої діяльності бібліотек району, поширенні кращого досвіду роботи, співпраці з навчальними закладами, культурно-освітніми установами і громадськими організаціями, товариствами, краєзнавчими осередками;
- підготовці і редагуванні краєзнавчих бібліографічних посібників про район (місто); тематичних і бібліографічних посібників;
- організації і проведенні експериментальних розробок;
- забезпеченні впровадження результатів наукових досліджень з питань бібліотечного краєзнавства.

Система краєзнавчих бібліографічних посібників

Львівська обласна УНБ готує і видає низку видань, які належать до сфери бібліотечного краєзнавства. Це:

- універсальні поточні покажчики літератури про край;
- ретроспективні покажчики універсального характеру, зведені друковані каталоги краєзнавчих видань;
- рекомендаційні посібники універсального характеру типу "Що читати про край", календарі знаменних і пам'ятних дат краю (також спільно з іншими бібліотеками);

- галузеві й тематичні посібники;
- біобібліографічні й персональні посібники;
- краєзнавчі бібліографічні покажчики другого і вищих ступенів.

Отже, від рівня організації краєзнавчої діяльності обласних універсальних наукових бібліотек певною мірою залежить і розвиток бібліотечного краєзнавства в регіоні.

Підсумовуючи викладене, услід за Н. Кушнарєнко стверджуємо, що бібліотечне краєзнавство, також краєзнавча діяльність бібліотек як його складова, – це відкрита динамічна система. Відповідно до часу, до змін потреб користувачів вона формується, водночас оптимально поєднує традиційні та інноваційні напрями бібліотечної діяльності. Маючи велике соціальне значення, постійні запити від суспільства, бібліотечне краєзнавство зберігає і зберігатиме пріоритетне значення в діяльності бібліотек усіх рівнів.

Питання для контролю

1. Що таке бібліотечне краєзнавство?
2. Хто впровадив в українську гуманітарну науку терміни бібліотечне та бібліологічне краєзнавство?
3. Що таке краєзнавче бібліотекознавство і які суміжні дисципліни воно охоплює?
4. Що нового в бібліотечне краєзнавство внесло залучення публічних бібліотек до всесвітньої павутини Інтернет?
5. Що охоплює краєзнавча діяльність бібліотек?
6. Які інститути є центрами краєзнавчої діяльності бібліотек в Україні? Які їхні функції?

Розділ I. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Бібліологічне краєзнавство – це пошук, фіксація у публічних бібліотеках, приватних книгозбірнях книжок, які мають особливе значення для культури народу, та публікація таких студій. Фактично бібліолог-краєзнавець розшукує та фіксує окремі примірники видань, що стали визначними в історії та культурі кожного народу.

Подаючи результати бібліологічних досліджень, бібліолог-краєзнавець особливу увагу звертає на:

- наявність у бібліотеках регіону кількості досліджуваних примірників;
- фіксує інвентарні номери кожного примірника досліджуваного видання;
- описує стан збереження кожного примірника;
- якщо книжки мають різні оправи – тип і особливості оправи кожного примірника, розміри книжкового блоку до і після обрізу для оправи;
- дає інформацію про наявність печаток власників примірника в ретроспективі, фіксує усі покрайні (маргінальні) записи у кожному примірнику;
- подає усі архівні матеріали, які йому вдалося зібрати – як готували книжку, які кошти витрачено на друк, хто допомагав її оформляти та готувати до друку, який її наклад, хто купував ці книжки тощо.

На переліку лише означених питань зупинятися не варто – кожен дослідник має право подавати будь-яку цікаву інформацію про досліджувану книжку. Очевидно, цьому передує ґрунтовний вступ, де дослідник описує значення, рідкісність та унікальність цього видання в історії та культурі народу.

Складовою частиною, фактично, навіть окремим напрямком бібліологічного краєзнавства, є визначення повного складу (створення повних бібліографічних описів) окремих видавничих серій, які в різні часи видавали окремі видавництва чи приватні особи.

Перші, як правило, незначні накладі першодруків чи наперед задуманих унікальних книжок, також малотиражних, з плином часу перетворюють таку книжку в раритет. До цього призводить фізичне зношення книжки та вплив довкілля (землетруси, повені, пожежі та інші нещастя). Але найбільшим лихом для збереження культурних здобутків людства, у тому числі і книжкових раритетів, є нещастя, які створюють самі люди, умови, в які потрапляють окремі нації, зокрема українська, у ХХ ст.

Після застійного для України XVIII ст. 1798 року в столичному Петербурзі (правда, без дозволу автора) з'являється "Енеїда" І. Котляревського – книжка, написана живою народною мовою. А коли в Галичині живу мову можна було почути хіба під сільською стріхою, бо навіть священики виголошували проповіді "панською" польською мовою, гурток молодих теологів у складі М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького 1837 року в Буді, попри заборону львівського цензора В. Левицького, дав світові альманах "Русалка Дністрова" – перше галицьке видання народною мовою. Через три роки (1840) в Петербурзі з ініціативи і на кошти поміщика П. Мартоса надруковано "Кобзар" Т. Шевченка. У цьому ряді, який умовно вкладається в одне століття – друге видання збірок І. Франка "З вершин і низин" (1893), "Зів'яле листя" (1896) та його знаменита антологія "Акорди" (1903), до впорядкування якої був причетний М. Грушевський, а оформляли книжку Ю. Панькевич та І. Труш. Відображаючи творчість 87 поетів пошевенківської доби, антологія "Акорди" була унікальна за своєю повнотою, стала зразком для всіх наступних подібних українських видань, а її вихід у світ мав велике значення для оформлення української книжки в подальші роки, символізував новий етап книгодрукування на теренах України.

Усі ці книжки, які є чи не найбільшими здобутками українського народу, бо знаменували, насамперед, перемогу укра-

їнського духу, надруковані накладом 800–1000 прим. (виняток складає антологія "Акорди" – її надруковано 3100 прим.). Час і катаклізми на українських теренах, про що йшлося вище, зберегли, може, по кілька десятків примірників цих книжок*. Жодна з них, окрім "Русалки Дністрової", не має досі такого самовідданого дослідника, як відомий львівський бібліограф Луїза Ільницька, яка виконала титанічну роботу і обстежила понад сотню відомих на сьогодні примірників альманаху в публічних та приватних бібліотеках світу і опублікувала перше фундаментальне українське дослідження з бібліологічного краєзнавства "Русалка Дністровая" (1837) у бібліотеках і музеях світу" (Львів, 2007).

Як приклад дослідження з бібліологічного краєзнавства наведемо студії над Франковою антологією "Акорди" (Львів, 1903). Виявлено тільки один примірник книжки, який має пізнішу тверду оправу і збережену м'яку обкладинку, виконану в друкарні Наукового товариства ім. Шевченка**. Обкладинка надрукована на цупкому папері зеленого кольору і повністю повторює титульний аркуш книжки. Як свідчить "Каталог" та архівні документи, ціна "Акордів" становила 7.5, 8, 9, 10 корон. Треба гадати, що книжка в м'якій обкладинці коштувала 7.5 корон. Дослідження примірників свідчать, що ціну 8 корон мала книжка у твердій оправі без тиснення. Також це могла бути оправу у ледерині* або з ледериновим корінцем і

* За підрахунками провідного культуролога і книгознавця акад. Я. Д. Ісаєвича, досьогодні збереглося понад 100 прим «Апостола» та понад 200 прим. «Острозької Біблії» І. Федоровича, чого не можна сказати про низку українських друків другої половини XIX ст. чи галицьких видань до 1939 року.

** Примірник зберігався в «спецфонді» (тепер – Відділі української Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка, №771). Має печатку «Федір Воробець» – очевидно, цій людині треба завдячувати єдиним поки що виявленим примірником у такому стані.

кутиками – решта з наклеєним палітурним папером брунатно-чорного чи брунатно-червоного кольорів. Примірники такого типу зберігаються в Науковій бібліотеці Львівського університету (відповідно, з бібліотеки Б. Гориня – Гр. 3034 та у Відділі україніки – № 11437: цей примірник має штамп “Biblioteca Seminarii Slavistici”, що належала “Славістичному Колу” Львівського університету. Аналогічного типу є примірник зі збірки М. і П. Деркачів, № 1041, що зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки імені В. Стефаника НАН України).

Ціну 9 корон мали примірники, оправлені в синій коленкор** з тисненням золотом на обкладинці і корінці (хребті) книжки. Очевидно, що таких примірників було найбільше, принаймні, на нашу думку, не менше 1500–2000. Один штамп не міг витримати стільки відбитків, замовлялися різні штампи, тому й тиснення відрізняються одне від одного. Трапляються примірники з піварковим написом “Акорди” і тисненою золотом лірою (прим. III 11720 Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка), прямим написом “Акорди” (власність Б. Якимовича). Належав цей примірник у 1934 році. В. Федоровичу, в 70–80-х роках ХХ ст. – Василеві Стасині – інв. номер 7496 з його унікальної, на жаль, втраченої сьогодні бібліотеки. Такий самий вигляд має примірник “Акордів” із Наукової бібліотеки Національного університету “Киево-Могилянська академія”, який подарували Андрій і Йоганна Михайленки з Едмонтону (Канада).

Серед такого типу оправ – примірник із бібліотеки акад.

* Палітурний матеріал («штучна шкіра») – бавовняна тканина, на один бік якої нанесено пофарбовану непрозору плівку з пластифікованої нітроцелюлози, наповнювачів та пігментів, має тиснену поверхню та є однотонним.

** Палітурний матеріал, найстаріший зі штучних. На тканину (миткаль) наносять крохмально-каолінове покриття. Коленкор відзначається міцністю.

М. Возняка (ЛННБ ім. В. Стефаника № И 36855*, В 2930). Це комбінована оправа з синього коленкору з паперовою вставкою у вигляді трапеції з обрізаними кутами. Вкладка виготовлена з рожево-сірого паперу. На корінці впоперек витиснена назва “Акорди”. Обкладинка й корінець книжки мають золоті й бліндовані** тиснення. Знаючи особливу любов власника до книжки, можна думати, що М. Возняк замовив спеціальну оправу для свого примірника, удосконаливши ту, яка продавалася за 9 корон.

Цікаву й цінну оправу має примірник “Акордів”, який належав композиторові й особистому другові І. Франка Станіславові Людкевичу. Добре збережена книжка є власністю Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові (інв. № 1020) і зберігається у філії – Меморіальному музеї Станіслава Людкевича (Львів, вул. С. Людкевича, 7). Примірник С. Людкевича має той самий тип оправи, що й Возняків: комбінована, з паперовою вставкою у вигляді трапеції з обрізаними кутами. Ледерин – світло-зеленого кольору. Паперова вставка – рослинний кольоровий малюнок (світло-брунатне тло, брунатні шишки на гілочці хвої), наклеєна на бліндоване (сліпе) тиснення самої оправи, себто на ледерин верхньої дошки. Передня дошка оправи, від хребта книжки має три сецесійні***, тиснені золотом листки, повторені бліндованим тисненням на

* Індекс «И» при інвентарному номері у Львівській національній науковій бібліотеці імені В. Стефаника означав «Иностранное», себто чужоземне видання – так у підрадянську епоху в Україні трактували українську книжку, видану поза межами Російської й Радянської імперій.

** Бліндований (від нім. *blind* – сліпий) – нанесення на палітурку безколірного зображення, яке утворюється шляхом притискання нагрітого штампку, що має випуклу поверхню.

*** Сецесія – авангардний мистецький рух бл. 1890–1905 рр., модернізм; проявився в архітектурі, орнаментальному мистецтві, відзначався вільною композицією, стилізацією, захопленням асиметрією та гнучкими лініями

задній дошці оправу. Корінець поділений тисненими золотом поперечними рисками на чотири частини. У верхній (першій) і третій частині корінця – елементи прикраси, виставлені симетрично; між ними (в другій частині зверху) – навпоперек назва АКОРДИ тисненим золотом сецесійним листком. В останній, четвертій зверху (нижній) частині корінця – переплетені літери ВС – суперекслібрис* Українсько-руської Видавничої Спілки, не виявлений на жодному з обстежених примірників. Форзаці** книжки, на відміну від описаного вище примірника, який зберігається тепер у приватній колекції Б. Якимовича (тонкий папір, переплетені квіткові орнаменти зеленуватого відтінку) – аналогічний примірникові з Національної парламентської бібліотеки: цупкий папір рожевуватого кольору. Обріз книжки має кольорові розводи кольору паперової вставки.

Важко сказати, що було на корінці унікального примірника “Акордів”, який перед Великодніми святами 2005 р. завдяки старанням активістки української громади в Бухаресті Ірини Мойсей, надійшов до фондів Наукової бібліотеки Франкового університету у Львові. Верхня і нижня дошка оправу з рожевого ледерину з бліндованими тисненнями рослинного орнаменту, паперова трапецієвидна вставка, вклеєна в тиснення оправу, має темно-зелений колір. Не просто достеменно з’ясувати, як цей примірник примандрував в українське село Щербівці на Південній Буковині. Книжка позначена штампом С. HAPENCIUS ȘERBĂUȚI, що означає: К. ГАПЕНЧУК, ЩЕРБІВЦІ. Можливо, саме ця особа була першим або одним із перших власників антології. Сторінки книжки мають такі печатки: “Ad-jia Financiară Jud. Suceava ROMANIA

* Суперекслібрис – знак, витиснений на оправі або корінці книжки на означення її власника (інколи – видавця).

** Форзац – складений навпіл аркуш паперу, який поміщують між палітуркою (палітурною покришкою) і блоком книжки. Виготовляють з білого або кольорового паперу, а також з надрукованим на внутрішніх сторінках орнаментальним або тематичним малюнком.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

Agentul Fiscal Com. Șerbăuți (Фінансово-адміністративний повіт Сучава, РУМУНІЯ. Податковий агент громади Щербівці)”. Мабуть, саме К. Гапенчук працював у міжвоєнний період податковим агентом у Щербівцях. На авантитулі* автограф, який свідчить – припускаємо, це було пізніше, – що книжка належала Лареонові Смокоту, якому подарував її брат, Сильвестр Смокот, залишивши по собі такий автограф: “На спомин своєму возлюбленному братови подарував Сильвестр Смокот”.

Це підтверджує відомий культурний діяч української громади в Румунії, головний редактор часопису “Український вісник” у Бухаресті Михайло Михайлюк у статті “Щаслива історія однієї рідкісної книги”: “Власником “Акордів” був щербівський книголюб Смокот (якщо не помиляюся!)**, котрий у 50-ті роки минулого століття, коли я навчався у Серетському українському ліцеї, позичав зацікавленим людям рідкісні книги. Тоді завдяки моїм однокласникам – щербівчанам, я прочитав книгу про грізного іспанського інквізитора Торквемаду (румунською мовою). Після смерті власника антологія “Акорди” опинилася у мого друга, родом із Щербівців, письменника-гумориста Василя Цаповця.

Років двадцять п’ять тому під час однієї з наших зустрічей у Сучаві Василь подарував мені “Акорди” і кишенькове видання “Історії України-Руси” Михайла Грушевського. Як книголюб, я вельми зрадив подарункові. Але на той час ні я, ні Василь Цаповець не усвідомлювали цінності видання, про яке нічого не писалося (принаймні таке було моє враження) навіть і в Україні. Та й наші літературознавці, яким я говорив про цю книгу, нічого про неї не знали, але й великого зацікавлення не виявляли до “Акордів” .

* Авантитул – перша сторінка книжкового блоку.

** Очевидно, тут помилки нема – саме Лареонові Смокоту подарував книжку його брат, Сильвестр Смокот, про що свідчить напис з посвятою на авантитулі.

Цитуємо без скорочення, бо текст дає уяву не тільки про долю цього примірника книжки, а й фіксує відомості про українських бібліофілів та бібліологічне краєзнавство поза межами України і є спонукою для подальших бібліологічно-краєзнавчих студій. Власне саме М. Михайлюк, останній власник цієї книжки, яка мандрувала зі Львова на Південну Буковину і опинилася нарешті в Бухаресті, подарував її через згадану Ірину Мойсей університетській бібліотеці у Львові (зберігається у Відділі україніки, інв. № ВУ 14408).

Але найважче було розшукати найдорожчий примірник, який коштував 10 корон (без пересилання). Фотографію такого примірника вміщено у “Каталозі УРВС” (Львів, 1913). Він зображений в “Українській літературній енциклопедії” (т. 1, Київ, 1988). Надрукована там стаття П. Й. Колесника є малоінформативною та ще й начинена ідеологічною сугою. Пошуки в державних і приватних книгозбірнях Львова не увінчалися успіхом. Два примірники у справді “люксовим виконанні” зберігаються в Музеї Лесі Українки (МЛУ) в Києві, третій – в особистій бібліотеці відомого літературознавця проф. Михайла Шалати з Дрогобича. На обкладинці цих книжок витиснено золотом мистецький профіль жінки, який, на думку, завідувача наукового відділу Музично-меморіального музею Соломії Крушельницької у Львові Данути Пілевич, є узагальненим літературно-художнім образом у стилі сецесії. Саме Д. Пілевич заперечує ідентичність тиснення обкладинки профілеві Соломії Крушельницької.

Примірник К-1670 з Музею Лесі Українки у Києві (номер у книзі надходжень КН 4271) має обкладинку з ледерину світло-жовтого кольору; примірник К 633 (КН № 202, перебуває в постійній експозиції) – з ледерину темно-зеленого кольору; примірник М. Шалати – темно-вишневого кольору. Тиснення профілю жінки на обкладинці та корінці – золотом. І обкладинка, і корінець обох примірників мають тиснення рослинного орнаменту, обріз – золочений. Очевидно, таких примірників антології “Акорди” збереглося дуже мало.

Четвертий виявлений примірник найдорожчої оправи “Акордів” зберігається в Національній парламентській бібліотеці України, Відділ рідкісної книги, шифр РК № 2432125 (м. Київ, Боричів узвіз, 13). Ледерин обкладинки – рожевуватого кольору, обріз золочений, форзац – із цупкого паперу. Цей примірник закуплено в жовтні 1988 року, тодішньою Бібліотекою ім. КППС на аукціоні Київ-Книги за ціною 125 крб.

Отже, на теренах Галичини виявлено досі лише один примірник антології в найдорожчій оправі. Врешті, це, мабуть, і найкращий примірник з усіх чотирьох такого типу. Колір матеріалу – вишневий, тиснення – золотом. У 60-х роках ХХ ст. цю книжку подарували студенти-заочники своєму, тоді ще молодому викладачеві Михайлові Шалаті – тепер професорові Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, авторові унікальної для підрадянської епохи монографії “Маркіян Шашкевич” (Київ, 1969). Антологія “Акорди” зберігається тепер у приватній книгозбірні М. Шалати.

Аналізуючи загальний стиль сецесійного оформлення “Акордів”, можна з великою вірогідністю припустити, що саме цей тип найдорожчої оправи книжки спроектував сам Ю. Панькевич: характерні для художника рослинні орнаменти, витиснені золотом, є і на обкладинці, і на корінці книжки.

На увагу заслуговує ще примірник із АННБ ім. В. Стефаника (№ И 28016, зберігається у Відділі україніки по вул. Винниченка, 24). Він належав бібліотеці Культурно-просвітницького кружка (КПК) Українського Воєнного Товариства Йозефів – табору для інтернованих частин УГА в північній Чехії (1921–1926 років). У тому таборі, до речі, під керівництвом КПК організували різноманітні курси, працювала гімназія, учительська семінарія, бібліотека, архів, оркестр, хор, театр, виходив двотижневик “Український скиталець”. Примірник із Йозефова має чудову оправу – корінець з натуральної шкіри, із чотирма поперечними рисками-виступами (на шнурках зшивки), кутики – зі шкіри, матеріал оправи – ледерин, тиснений під крокодилячу шкіру. Очевидно, що це дуже цікавий

зразок тодішньої високоякісної оправи книжок у Північній Чехії. Кожна книжка має свою дуже цікаву долю – якийсь вояк повернув її до Львова, розуміючи історичну вартість такого раритету.

Дуже розчаровує примірник № 6038 з особистої бібліотеки Івана Франка, що зберігається окремим фондом в Інституті літератури ім. Т. Шевченка НАН України. Очевидно, “прислужився” якийсь чиновник від науки, бо замість реставрувати оправу Франкового примірника, її замінили новою, без ніяких тиснень. У бібліотеці Інституту літератури за № 48423 зберігається примірник “Акордів” у паперовій оправі десь початку ХХ ст. – папір обкладинки фіолетово-брунатний, нецікавий із мистецького боку.

Що палітурна майстерня виконувала замовлення дуже поволі, свідчить лист І. Франка до Адольфа Черного від 23 березня 1904 року: “Вибачайте, що так довго не висилаю Вам “Антологію” – Спілка мала досить клопоту з оправою і готових екземплярів було вже так мало, що боялися, аби не забракло, хоч покуп на те видання не надто великий – досі розійшлося мало що над 500 екз [емплярів] – розуміється, що до Росії не пущено нічого”.

Якщо врахувати сучасний стан книговидавництва в Україні – накладу книжок у 3 тис. примірників вважаються великими, то, випускаючи для маленьких Галичини й Буковини розкішне дороге видання антології “Акорди”, дирекція Українсько-руської Видавничої Спілки йшла на певний ризик. Тому дуже цікавим є дослідження, як купували “Антологію –1903”. У Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка Національної академії наук України збереглися архівні справи, які показують, хто й коли купував цю книжку.

Українсько-руська Видавнича Спілка (УРВС), друге за потужністю в Галичині видавництво після Наукового товариства імені Шевченка, розпочала свою діяльність в 1899 р. з ініціативи М. Грушевського. УРВС поширювала свою продукцію різними способами – це були українські книгарні у Львові (НТШ,

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

“Просвіти”), працювали окремі особи, яких називають сьогодні дистриб’юторами. Але одним із головних засобів розповсюдження книжок були т. зв. “підписні листи замовників на книжки”. Підписний лист був своєрідним безвідсотковим векселем: передплатник видань УРВС складав (або не складав) завдаток Спілці (м. Львів, вул. Чарнецького, ч. 26)* і зобов’язувався платити щомісячно певну суму. Далі йшов власноручний підпис, детальна адреса замовника. Збережено 146 підписних листів за 1900–1906 року. Отже, маємо можливість назвати осіб, які придбали собі антологію “Акорди” через кредити УРВС.

Уже 19 листопада 1903 року таку передплату на люксовий примірник (10 кор.) оформив письменник Михайло Яцків, який тоді працював у страховій компанії “Дністер”. Упродовж 1903–1906 років передплату на “Акорди”, за збереженими підписними листами, оформили 35 осіб, причому переважали замовлення саме на подарункові оправлені примірники. Оскільки для визначення книжкового попиту є цікавим фах замовників та адреса, подаємо тут їхній список, вказавши у дужках ціну замовленого примірника. Це Осип Максимович, Львів (8 кор.); Йосип Кишакевич, військовий капелан в Ярославі; Лев Нечипор, ц[ісарсько].к[оролівський]. офіціал дирекції скарбового уряду у Кракові (9 кор.); Станіслав Веклич (Краків); Володислав Церкевич, урядник залізниці в Яремчі (10 кор.); Володислав Радловський, урядник залізниці у Ворохті, замовив “Кобзаря” і “Акорди” з припискою “у зеленій оправі” (10 кор.); Софрон Глібовицький, сотрудник у Надвірній (8 кор.); Григорій Ганкевич, ц. к. офіціал податковий у Делятині (10 к.); Олександр Колянковський, ц. к. ад’юнкт в Делятині (синя оправа, 10 кор.); Михайло Вербицький, помічник канцеляриста судового в Галичі (10 кор.); Петро Радицький, працівник “Народної Торговлі” в Коломиї (9 кор.); Вітковицький, Львів – це, очевидно, торговець-книгар, тому що замовив 5 прим. за

* Тепер вул. Винниченка, 26.

ціною 2×10 кор., 1×9 кор., 1×8 кор., 1×7,50 кор.; Осип Млярівич, Львів (без вказання ціни); Іван Козак, учитель з с. Малковичі коло Журавиці (10 кор.); Дем'янчук, ц.к. судовий канцелярист в Монастириськах (10 кор.); Людмила Рожанковська, касир “Народної торгівлі”, м. Сянік (10 кор.); Антін Добрянський, ц.к. канцелярист суду в Самборі (10 кор.); Михайло Когут, ц. к. урядовець залізниці в Підволочиськах (10 кор., вислано в зеленій оправі); Василь Петрух, ц. к. плутоновий* при 3/55 компанії польовій (10 кор.); Іван Чуприк, ц. к. практикант в Бережанах (10 кор.); Йосип Біленький, м. Рогатин (10 кор.); Антін Крамарчук, помічник нотаря в Рогатині (10 кор.); Іван Фольварків, підфіцер рахунковий при команді доповнюючій № 58 в Станиславові (10 кор.); Володимир Козоріс, ц. к. кандидат судовий в Калуші (10 кор.); Тарас Мавдрик, канцелярист при ц. к. суді повітовім в Калуші (10 кор.); Володимир Рудий, учитель в Мізуні (10 кор.); Йосиф Майхрович, помічник канцелярійний в Долині (10 кор.); Микола Мазуркевич, ц. к. практикант податковий в Долині (10 кор.); Іван Перун, ц. к. дирекція скарбу в Кракові (9 кор.); Д. Чеховський, м. Краків (9 кор.); Іван Роздільський, с. Підмихайля коло Калуша (6 кор.).

Як бачимо, замовниками, котрі через кредитування надсилали наперед по 1–2 корони, правда, замовляючи не тільки “Антологію – 1903”, а й інші видання УРВС, були різні категорії українців краю, у т. ч. й ті, що жили в Західній Галичині. Цікаво, що серед замовників такого дорогого видання були не тільки вчителі, службовці, а й військовики.

У Відділі рукописів Інституту літератури збереглася книга одноразових замовлень у 1904–1907 роках на видання УРВС. Згідно з цим документом, “Акорди” замовила ще низка осіб – прізвища деяких з них повторюються з замовленнями в кредит. Тут відзначено й замовлення книгарів УРВС, найактивні-

* Командир чоти.

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

шим з яких був Лісовик [ім'я невідоме]. Цей чоловік спочатку працював на галицькому Поділлі, розповсюджуючи антологію на сучасній Тернопільщині, а пізніше поширив свою діяльність на сучасну Перемишльщину і Ярославщину, які опинилися після Другої світової війни в складі Польщі. Серед таких книгорозповсюджувачів слід відзначити також Олександра Вітковського. Знову ж і місце мешкання, і фах замовників дуже широкі. А це значить, що українська книжка, попри нарікання І. Франка, мала все-таки високий авторитет і користувалася попитом в українців краю.

Антологія “Акорди” побачила світ у ювілейному році композитора Миколи Лисенка. З 6 до 13 грудня 1903 р. Галичина і Буковина приймали в себе видатного діяча української культури з нагоди 35-літнього ювілею праці як композитора й організатора співоцьких хорів. Як відзначає І. Франко у статті “Лисенкове свято в Австрії”, яку тут цитуємо, півавстрійська Україна вітала Лисенка “величаво, як не вітала досі нікого”. Під час відвідин Наукового товариства імені Шевченка М. Грушевський вручив на пам'ять ювілярові “чотиритомовий примірник своєї “Історії України”, а вітаючи його від Видавничої спілки, подарував йому гарно оправлений екземпляр “Акордів””. Очевидно, це був найкраще оправлений примірник, саме той, що коштував 10 корон. І. Франкові, присутньому на цій зустрічі, як видно з тону його статті, було дуже приємно, що його працею вшанували великого українця. Пошуки саме цього примірника “Акордів” поки що не увінчалися успіхом. Надто вірогідним є те, що він знищений. Проте є надія, що цю книжку все-таки колись віднайдуть.

Якщо вже говоримо про унікальність прижиттєвих видань І. Франка, то до них можна зарахувати мало не кожен його книжку, зокрема два видання поеми “Мойсей” (1905, 1912) та усі прижиттєві видання казки “Лис Микита”. Наприклад, у львівських книгозбірнях та музеях, як нам відомо сьогодні, зберігається 14 примірників першого та 20 примірників другого прижиттєвих видань поеми.

Навіть гортати ці шедеври української літератури й українського книжкового мистецтва – велика насолода для кожного, хто мав щастя тримати ці книжки у своїх руках. Тому на часі їх факсимільне відтворення за всіма канонами книгознавчої науки – бурі, що прокотились нашими землями у ХХ ст., знищили їх, окрім окремих примірників. І маємо щастя хіба в тому, що лічені примірники збереглись у головних бібліотеках України – Національній ім. В. І. Вернадського, Національній у Львові ім. В. Стефаника та Науковій Львівського університету. Візьмімо, для прикладу, хоча би такий факт: у колекції акад. М. Возняка (ЛННБ ім. В. Стефаника) зберігається примірник першого видання поеми І. Франка “Мойсей” (1905. Його унікальність полягає насамперед у гарній сецесійній оправі з білим тисненням на синьому коленкорі. Прізвище автора (І. Франко) та назву твору (МОЙСЕЙ) набрано курсивом. Дзеркально відбитий рисунок (відповідно, в горішній та долішній) частинах сецесійної фігури) нагадує пластову лілію – на той час пластового символу ще не було створено! Хіба це не виходить за сфери лише бібліологічного краєзнавства? І таких прикладів можна навести багато.

З огляду на проблеми зі збереженням першодруків українського красного письменства* потрібно організувати в Україні спеціалізоване видавництво, яке б зайнялося перевиданням українських книжок ХХ ст. – жоден з періодів української історії не має ніяких з ним порівнянь.

Очевидно, на часі провести аналогічні студії з бібліологічного краєзнавства для першої датованої друкованої книги в Україні – знаменитого львівського “Апостола” (1574) Івана Федоровича (Федорова), його ж “Острозької Біблії” (1581) (це практично здій-

* Про це див.: Якимович Б. Бібліологічне краєзнавство як складова частина сучасних краєзнавчих студій / Б. Якимович // Донецький Вісник НТШ. Літературознавство. – Донецьк: Східний видавничий дім. – 2009. – №27. – С 321–343.

снили у 70–80-х роках Я. Ісаєвич та Я. Запаско), першодруків найкращих прижиттєвих збірок Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки, В. Стефаника, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, Г. Хоткевича та інших класиків української літератури. Річ ще й у тім, що наше літературознавство не має належно підготованих текстів, окрім останнього видання Повного зібрання творів Т. Шевченка (Київ, “Наукова думка”, 2001–2003), до якого найбільший стосунок мають І. Дзюба, М. Жулинський та С. Гальченко. А якщо врахувати клопіт з неререформованим за часи незалежності правописом – користуємося тим, що нам нав’язала ще сталінська система в 30-х роках ХХ ст., то перед українською гуманітарною наукою, на наш погляд, стоять два важливі завдання: 1) провести якнайширші дослідження з бібліологічного краєзнавства та 2) перевидати факсимільним способом, дотримуючись канонів книгознавчої науки, найвизначніші українські стародруки та раритетні видання*.

Це, а також відсутність цензури, дасть можливість на іншому рівні готувати академічні видання спадщини класиків української літератури, а читачі публічних бібліотек зможуть, користуючись таким перевиданням, скласти уявлення про оригінал, який в для пересічного читача є майже недоступним.

* Щодо української рукописної книги, справа стоїть краще. В Росії, куди вивезено з України безцінні українські раритети, їх перевидують масовим накладом ще з ХІХ ст. Тоді з різних списків перевидано «Повість временних літ», деякі інші рукописи. У підрадянську епоху факсимільним способом у Москві видано «Київський псалтир», що зберігається в теперішній Державній бібліотеці Росії в Санкт-Петербурзі (Москва, 1978, у 2 т.; другий том – фундаментальне дослідження Г. І. Вздорнова про цю пам’ятку; наклад 25 тис. прим.). У тодішньому Ленінграді з фондів тієї ж бібліотеки (тоді вона називалася Державна публічна бібліотека ім. М. Є. Салтикова-Щедріна) факсимільним способом видано “Остромирове Євангеліє” 1056–1057 рр. – найстаріший київський рукопис, що дійшов до наших днів (Ленінград, 1988; наклад 5 тис. прим.).

Оскільки, як відомо, українська культура зазнала значних втрат, в тому числі і в справі збереження видавничих раритетів, одним з головних завдань у цьому напрямку є фахові факсимільні та факсимільного типу їх перевидання. Факсимільне видання (від лат. *fac simile* – роби подібне) – це друк, який точно відтворює раніше випущене оригінальне видання або рукопис, при чому із урахуванням особливостей паперу і оправи. Якщо не відтворено папір і оправу, формат оригіналу (як правило, в бік зменшення) і т. ін., то можемо говорити, що це є перевидання факсимільного типу. Правда, останнім часом перевидання факсимільного типу ще називають репринтними відтвореннями або репринтними виданнями, хоча в книгознавчій науці репринтами називають відтворювані, як правило, сучасні видання, зазвичай наукового характеру. Взагалі, українське книгознавство (вітчизняне та в діаспорі) впродовж ХХ–ХХІ ст. накопичило тут певний досвід. Наведемо кілька прикладів вдалого (і не зовсім) перевидання наших книжкових раритетів.

Як не дивно, до цього часу ми не маємо факсимільних перевидань наших перших датованих видатних друків – “Апостола” та “Острозької Біблії” Івана Федоровича. У 2006 році “Острозька Біблія” вийшла в перекладі о. Рафаїла (Турконяка), українською мовою, але це не факсимільне видання.

До видатних книжок, які мали особливе значення для розвитку української національно-політичної думки кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст., де яскраво, часом у художній формі подано, картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини ХVІІІ ст., належить “Історія Русів”. Автор твору невідомий. Група дослідників схилилася до думки, що ним був архієпископ Г. Кониський, інші – Г. Полетика, ще інші – князь О. Безбородько. Однак, очевидно, твір вийшов з кіл Новгород-Сіверського патріотичного гуртка 80–90-х років ХVІІІ ст., тісно зв’язаного з кн. О. Безбородьком. “Історія Русів”, – писав М. Драгоманов у статті “На захист відомого покійника автора “Історії Русів”, – була безпосередньою пред-

течею “Кобзаря” Шевченка, на якого самого вона, очевидно, мала справжній вплив”.

Уперше цей твір з рукописних копій надрукував О. Бодяньський незначним накладом у Москві в 1846 році в “Чтениях Общества Истории и Древностей Российских”. Російські історики цей твір сприймали негативно, оскільки Русами автор вважав однозначно українців. Тому оригінал 1846 року є вкрай рідкісним раритетом. Лише в 1956 році в Нью-Йорку у видавництві “Вісник” твір побачив світ українською мовою в перекладі В. Давиденка за редакцією і вступною статтею О. Оглоблина з обкладинкою Я. Гніздовського. Напередодні розвалу СРСР практично одночасно побачили світ у Києві два видання цієї унікальної пам’ятки – репринтне відтворення, яке підготував історик В. Замлинський (рекламно-видавнича фірма “Дзвін”, 1991; 100 тис. прим.) та в новому українському перекладі І. Драча, з ґрунтовною передмовою Вал. Шевчука (“Рад. письменник”, 1991; 200 тис. прим.). Очевидно, що ці видання в наш час стали доступні навіть для пересічного читача.

Уперше факсимільне перевидання Шевченкового “Кобзаря” 1840 р. здійснено у Львові заходами Наукового товариства імені Шевченка до столітнього ювілею поета в 1914 р. Оскільки наклад “Кобзаря” 1840 р., який субсидував поміщик Мартос, складав 1 тис. прим., то, мабуть, такий наклад мало і його перше факсимільне відтворення, котре сьогодні є значною рідкістю і потребує спеціального бібліологічного дослідження. До речі, відрізнити це факсимільне видання від оригіналу можна лише за віком паперу.

У підрадянську епоху “Кобзар” 1840 року був двічі перевиданий у Києві: вперше 1962 р. у видавництві Академії наук УРСР (наклад 10 тис. прим.), вдруге, 1974 р. у видавництві “Дніпро” (наклад 25 тис. прим.). Але це різні видання. Справа в тому, що дуже мала частина накладу першого видання нашої головної книги вийшла поза цензурою і мала 115 стор., тобто на одну сторінку більше, ніж основний процenzурований наклад. Перевидання 1962 р. здійснено за примірником, який віднай-

дено в бібліотеці Ленінградського (Санкт-Петербурзького) університету, а відтворення 1974 року – з рядового примірника обсягом 114 стор. Як справедливо відзначив його упорядник В. Бородін, ці факсимільні видання доповнюють одне одного і саме в своїй сукупності, поставлені поряд, дають повне уявлення про текст першого “Кобзаря” та його драматичну долю.

Усе ж рекордсменом з перевидань є альманах “Руської Трійці” – М. Шашкевича, І. Вагилевича та Я. Головацького, первісток книжки живою народною мовою, в Галичині знаменита “Русалка Дністровая”, котрій через тодішні умови судилося побачити світ у Будаїській друкарні Пештського університету (тепер Будапешт). За найвірогіднішими даними, наклад альманаху складав 800 прим. У друге “Русалка Дністрова” вийшла в Тернополі в 1910 році заходами священника й педагога Йосипа Застирця (наклад 1000 прим.). Заслуга в третьому виданні “Русалки...” належить літературознавцеві Олексі Засенку, який умовив написати вступну статтю акад. Олександра Білецького. Фотокопія і четверте видання альманаху побачило світ у Філадельфії (США) 1961 року з нагоди 150-річчя уродин М. Шашкевича (наклад, як стверджує проф. М. Шалата, 1000 прим.). Наймасовішим (25 тис. прим.) стало п'яте – київське – видання “Русалки...” 1972 р., що було повторенням третього. У тому ж київському видавництві (“Дніпро”, до 1963 р. – Держлітвидав УРСР) у 1987 р. до 150-річчя цього альманаху з'явилося видання шосте, що не є фототипією оригіналу (чи копією – як тернопільське), а має осучаснений, з виправленням друкарських помилок текст, єдине, що супроводжується примітками. Автором доповнень і упорядником видання був М. Шалата (наклад 14 тис. прим.). На кілька місяців пізніше від шостого, того ж 1987 року вийшло сьоме видання: фотокопія оригіналу. А видав її у Вінніпезі (Канада) шашкевичезнавець д-р Михайло Марунчак. І лише 2007 року зусиллями Шашкевичівської комісії у Львові (Ф. Стеблій, М. Шалата, В. Горинь та Б. Якимович), через 170 років “Русалка...” побачила нарешті світ у місті, в якому вона наро-

дилася. Це двотомове видання: перший том – факсимільне (репринтне) відтворення з примірника Наукової бібліотеки Львівського університету, який цензура після конфіскації накладу туди передала; другий – науково-критичне видання. На жаль, на сьогодні побачила світ всього 1 тис прим. цього найавторитетнішого, восьмого видання, хоча Шашкевичівська комісія сподівається зробити ще додатковий запит на кошти меценатів.

Знаменитій Франковій антології “Акорди” (Львів, 1903) завдяки ініціативі відомого літературознавця проф. М. Ільницького та директора видавництва дитячої літератури “Веселка” письменника Я. Гояна, небожа відомого художника В. Касіяна, пощастило бути двічі перевиданою: у 1991 р., напередодні проголошення акту про незалежність України (наклад – 10 тис. примірників) та 2006 р. – з нагоди 150-річчя від дня народження І. Франка (наклад 5 тис. примірників). Два ці наклад майже у п'ять разів перевищують наклад оригіналу і не залежалися на полицях українських книгарень навіть з огляду на сучасну ситуацію з ринком української книжки та її непомірною вартістю за умов зубожіння читача. Відзначимо тільки, що видавці не дослухалися до зауважень щодо першого перевидання антології 1991 року і допустили низку прикрих поліграфічних помилок також і в другому перевиданні 2006 р. – порушено формат оригіналу в бік його зменшення та змінено пагінацію сторінок, що свідчить про невміння в Україні (чи, радше, у видавництві “Веселка”) видавати факсимільні видання. Шкода, що ці перевидання “Веселки” лише в наближенні можна трактувати як перевидання факсимільного типу.

Треба також відзначити, що бібліотечне краєзнавство та бібліологічне краєзнавство не слід плутати чи ототожнювати з бібліографічною евристикою, однією з допоміжних історичних дисциплін. Бібліографічна евристика узагальнює теорію та методику бібліографічних розшуків літератури з будь-якого конкретного питання чи за певною темою, здійснює історіографічні огляди літературознавчих проблем, широко використовується в архівознавстві, тісно пов'язана з джерело-

знавством. Якоюсь мірою бібліографічна евристика може бути складовою бібліотечного краєзнавства.

Як бачимо, новий напрямок в гуманітарній сфері, яким є бібліологічне краєзнавство, має вже деякі здобутки, опрацьовану методичку і є дуже перспективним.

Питання для контролю

1. Дайте визначення терміну “бібліологічне краєзнавство”.
2. На які основні питання має відповісти бібліолог-краєзнавець під час краєзнавчо-бібліологічних студій?
3. Чим відрізняються факсимільні видання від видань факсимільного типу?
4. Перелічіть та охарактеризуйте унікальні видання українського друку від часу появи в Україні першої друкованої книжки.
5. Чим відрізняється бібліологічне краєзнавство від бібліографічної евристики?

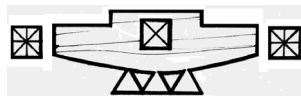
Список літератури

1. *Льницька Л.* “Русалка Дністровая” (1837) у бібліотеках і музеях світу / *Л. Льницька*; Національна академія наук України, Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаника. – Львів, 2007. – 247 с.
2. Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова; Авт. кол.: О. І. Дей, Я. Д. Ісаєвич, Г. І. Коляда та ін. – К.: Наук. думка, 1965. – 315 с.
3. *Котлобулатова І. П.* Книгарі та книгарні в минулому Львова / *І. П. Котлобулатова*. – Львів: Аверс, 2005. – 240 с.
4. Енциклопедія українознавства : словникова частина : У 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Paris; New York: Молоде життя, 1955–1984. – 4015 с. – Передрук : Львів: Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993–2003.
5. Йоганн Вольфганг фон Гете: Каталог книжкових видань / Укл. М. Колодій, З. Домбровська; Наук. ред., авт. передм. К. Кусько; Ред. кол.: Б. Якимович (голова) та ін. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 256 с. – (Серія “Каталоги книгозбірні”. Ч. 1).
6. Іван Франко : Бібліогр. покажч. творів і критичної літератури

Розділ І. Основні напрями історико-краєзнавчих досліджень

- (1986–1988) / Упоряд. М. О. Мороз // Іван Франко і світова культура. – К.: Наук. думка, 1990. – Кн. 3. – С. 55–89.
7. *Ісаєвич Я.* Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми / *Я. Ісаєвич*. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – 520 с.
 8. Історія української культури : у 5 т. – К.: Наук. думка, 2005. – Т. 4, Кн. 2: Українська культура другої половини XIX ст. – 1295 с.: іл.
 9. Каталог видань Українсько-руської Видавничої Спілки у Львові; 1899–1912. – Львів, 1913. – 106 с.
 10. Книга Беларусі : зводны каталог. – Мінск : БСЭ ім. П. Бровкі, 1986. – 616 с.
 11. Книговедение : энциклопедический словарь / Гл. ред. Н. М. Сикорский. – М.: Сов. энциклопедия, 1982. – 664 с.
 12. *Левицький І.* Українська бібліографія Австро-Угорщини / *І. Левицький*. – Львів, 1909. – Т. 1: (1887–1889). – 290 с.
 13. *Луцишин О.* Заборонене франкознавство 1885–1988. Матеріали до бібліографії критичної літератури про Івана Франка (публікації, вилучені з наукового обігу в радянській Україні 1930–1980-х років / *О. Луцишин, М. Мороз*; відповід ред. Є. К. Нахлік. – Львів, 2006. – 216 с.
 14. Україномовна книга: 1808–1923. Бібліографічний покажчик / Уклад. Р. С. Жданова, В. М. Рой; Відпов. редактори В. О. Кононенко, В. С. Патока. – К.: Абрис, 1996. – 196 с.
 15. Україномовна книга у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. 1998–1923 : бібліографічний покажчик : у 3 т. / НАН України. Нац. б-ка ім. В. І. Вернадського; Ред. кол.: О. С. Онищенко (голова) та ін. – К., 2003. (Нац. бібліографія України). – Т. 1. 1798–1911. – 676 с.; – Т. 2. 1912–1923. – 690 с.; – Т. 3. Наук. допом. апарат 667 с.
 16. Українські літературні альманахи і збірники XIX – поч. XX ст.: бібліографічний покажчик / Уклад. І. З. Бойко. – Київ: Наук. думка, 1967. – 370 с.
 17. *Якимович Б.* Іван Тиктор – видавець і громадський діяч // Видання Івана Тиктора та концерну “Українська преса”: Бібліогр. покажч. (1923–1977) / Уклад. В. Г. Денисюк. – Львів, 2000. – С. 5–26.
 18. *Якимович Б.* Іван Франко – видавець : Книгознавчі та джерелознавчі аспекти / *Б. Якимович*, Львівський національний університет імені Івана Франка, Наукова бібліотека; Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича Національної академії наук України. – Львів : Видавн. центр ЛНУ ім. Івана Франка. – 691 с.: портр., іл.

19. Encyklopedia Wiedzy o Książce. – Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1971. – 2874 s.
20. Корнейчик И. И. Краеведческая библиография на Украине: развитие краеведческой библиографии в дореволюционное время / И. И. Корнейчик : конспект лекций по курсу “Краеведческая библиография”. – Харьков, ХГБИ, 1964. – 53 с.
21. Корнейчик И. И. Краеведческая библиография на Украине развитие краеведческой библиографии в советское время / И. И. Корнейчик : конспект лекций по курсу “Краеведческая библиография” – Харьков, ХГИК, 1968. – 46 с.
22. Корнейчик І. І. Історія української бібліографії : Дожовтневий період / І. І. Корнейчик . – Харків, 1971.
23. Краєзнавча діяльність бібліотек : методичний посібник / ДІБ України; Наук. ред. Н. М. Кушнарєнко. – К. : ТОВ ЛК Мейкер; ТОВ “Ніка-Принт”, 2002. – 208 с.
24. Кушнарєнко Н. М. Бібліотечне краєзнавство: Підручник. – Київ: Знання, 2007. – 502 с. – (Вища освіта ХХІ століття).
25. Положення про краєзнавчу роботу бібліотек системи Міністерства культури і мистецтв України : наказ Міністерства культури і мистецтв України № 314 від 11.06.1996 р. // Краєзнавча діяльність бібліотек : методичний посібник. – К., 2002. – С. 197 – 205.
26. Magocsi P. R. Galicia: A Historical Survey and Bibliographic Guide. – Toronto; / P. R. Magocsi, Buffalo; London: University of Toronto Press. – 1983. – 299 p.
27. Słownik Biograficzny Pracowników Książki Polskiej. – Warszawa; Łódź: PWN. – 1043 s.

ЗАГАЛЬНОІСТОРИЧНІ МЕТОДИ

Порівняльно-історичний метод. Полягає у вивченні подій і фактів у тісному зв'язку з історичними обставинами, у яких вони виникли, і водночас у контексті змін, що відбувалися на різних історичних етапах. У краєзнавчих дослідженнях проведення подібних історичних паралелей дає можливість пояснити закономірності та специфіку розвитку певного регіону в загальноісторичному контексті. Використання зазначеного методу є ефективним для вивчення таких історико-краєзнавчих напрямів, як історія поселень, міграційних та еміграційних процесів, історична демографія, соціальна історія краю, містознавство, історія церкви тощо. Характеризуючи конкретно взятий напрям історичного розвитку окремого регіону порівняно з іншими регіонами України, знаходячи певні паралелі, наявні в інших країнах, дослідник розкриває його специфічні властивості в загальноєвропейському чи навіть світовому контексті.

Динамічний метод. Динамічний метод в історичному краєзнавстві полягає у дослідженні структури краєзнавчого об'єкта в процесі зміни його станів, що відбувається

ся в певний проміжок часу. Використовують для вивчення суспільно-політичних, соціально-економічних, культурно-просвітницьких, релігійних процесів, характерних для певного історичного періоду. В історичному краєзнавстві динамічний метод допомагає ефективно простежити зміни міграційних та еміграційних процесів, етнотомографічних змін, процесів урбанізації тощо.

Статичний метод. Статичний метод в історичному краєзнавстві полягає у дослідженні стану певного краєзнавчого об'єкта на певний час, тобто коли він не змінюється в певному часовому зрізі. Використовують для вивчення краєзнавчих пам'яток, елементів побуту населення, ментальності. Є ефективним також у процесі вивчення об'єктів топоніміки.

Районування (регіонування). Виділення окремих територіальних частин та дослідження їх регіональної специфічності: змістове дослідження територій, типологічне (визначення особливості і характерних рис регіону); генетичне (пояснення основ становлення і розвитку явищ у регіоні); динамічне (аналіз функціонування регіону).

Культурно-історичний (дифузійністський). Дослідження проблем просторового переміщення культур; культурне завоювання нових територій; культурний обмін як форма взаємодії культурних традицій.

Ретроспективний. Дослідження руху думки від сучасного до минулого, можливість реконструкції подій, що відбувалися на певній території впродовж минулих століть.

Генетичний. Дослідження певної соціальної системи в її розвитку, у динаміці, починаючи від передумов появи об'єкта дослідження і до його зникнення (чи трансформування в іншу систему).

Хорологічний. Простір як основна структурна доміганта регіональних досліджень. Пошук просторових відмінностей між окремими локальними спільнотами. Розмаїття культурних форм та поведінки людини. Поширення того чи іншого явища, характерного для певного краю, по земній кулі.

Спостереження. Пряма реєстрація подій свідками. Знання, отримане завдяки спостереженню, має такі особливості: пов'язаність із дослідницькою метою та визначеними завданнями; передбачуваність чіткого планування; фіксування отриманої інформації в щоденниках або протоколах; необхідність контролю за обґрунтованістю та сталістю отриманих даних.

Найпоширенішою є класифікація спостережень залежно від становища спостерігача, згідно з якою спостереження поділяють на включені та прості. Включене спостереження передбачає входження в соціальне середовище, адаптацію до нього дослідника. Якщо мета дослідження пізнавально-аналітична чи практична і передбачає прийняття управлінських рішень, активне втручання соціолога в події є доцільним. Створюючи нестандартні ситуації, дослідник вивчає реакцію об'єкта спостереження на свої дії, стимулює його діяльність, що дає можливість краще вивчити стан об'єкта, побачити щось неможливе у звичайній ситуації.

Перевагами такого спостереження є отримання яскравих, безпосередніх вражень, можливість краще зрозуміти вчинки людей та дії соціальних спільнот. До недоліків можна віднести те, що дослідник може втратити здатність об'єктивно оцінювати ситуацію та перейти на позиції тих, кого він вивчав.

Просте спостереження полягає у тому, що дослідник є реєстратором. Залежно від програми дослідження, його гіпотез, спостереження може проводитися за орієнтовним планом, що надасть можливість структурувати об'єкт, виділити його елементи, ознаки, функції.

Просте спостереження використовують під час дослідження буденного життя, де об'єктами є люди, котрі реагують на поведінку спостерігача. Аби звести до мінімуму вплив дослідника на об'єкт, необхідно досягти того, щоб люди не знали, що за ними спостерігають, або забули про це, створити в людей хибне уявлення про мету спостереження.

Просте спостереження передбачає поступове входження в об'єкт таким способом, щоб люди звикли до спостерігача,

перестали його помічати та не відчували недовіри до нього. Яким би не було спостереження, треба щоденно занотовувати, систематизувати й упорядковувати (згідно з програмою дослідження) отримані дані, записувати в картки, фіксувати у протоколі та комп'ютерному файлі.

Для підвищення надійності даних спостережень доцільно виконувати деякі правила: детально класифікувати елементи подій; прагнути, щоб усі, хто проводить спостереження, порівнювали свої враження, визначалися з оцінками й інтерпретацією подій, використовуючи однакоvu методикy; спостерігати об'єкт у різних ситуаціях і з різних боків; не змішувати опис подій з їхньою інтерпретацією.

Спостереження особливо корисні у процесі дослідження системи організації, діяльності підприємств і установ, тобто порівняно автономних соціальних одиниць. У прикладних дослідженнях – це метод роботи соціолога-консультанта, що завжди комбінує спостереження, інтерв'ю та вивчення документів організації.

СУЧАСНІ МЕТОДИ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

УСНА ІСТОРІЯ

У сучасних методах історико-краєзнавчих досліджень важливу місце посідає усна історія. З огляду на брак писемних джерел, які стосувалися б конкретної території, населеного пункту, пам'ятки, особистості, лише застосування цього методу допомагає дослідникові досягти позитивного результату у своїх пошуках. Дуже часто саме усна історія, що дійшла до нас в оповіданнях, переказах, спогадах, може віддзеркалювати життя широких верств населення, а не лише еліти, історія якої набагато краще зафіксована у писемних джерелах. Відтак, усна історія за своєю суттю звернена до особистості, має антропологічний вимір.

На заваді широкого використання усно-історичного методу у вітчизняних історико-краєзнавчих дослідженнях стояло кілька перешкод. Усунення ідеологічних перепон зі здобуттям Україною державної незалежності (1991 р.) виявило брак власної сучасної методики та навиків застосування напрацьованих попередників та зарубіжних істориків. На сьогодні українська історіографія багата як на ґрунтовні публікації методологічного характеру, так і конкретно-історичні дослідження, в основу яких покладено використання методу усної історії. Матеріали пропонованого розділу ґрунтуються на публікаціях сучасних істориків та соціологів О.Удота, О.Колюструк, Г.Грінченко, Н.Черниш, В.Середі, В.Сусака, Т.Пастушенко, О.Кісь та ін. (див. літературу до розділу).

У середовищі істориків існувало два погляди щодо усної історії: одні намагалися наголосити на новаторстві цього ме-

тому, але водночас і на його глибоких коренях, інші вказували на його суб'єктивізм, залежність людини від оточення та умов, у яких вона відтворює пережиті події, що призводить до їх спотворення. Класичним прикладом першого підходу є книга фундатора методу, британського історика Пола Томпсона “Голос минулого” (Москва, 2003 р.), який писав: “...усна історія існувала рівно стільки ж, скільки й сама історія. Вона була першою формою історії. І лише зовсім недавно мистецтво звертатися до усних джерел перестало бути притаманною рисою видатних істориків”. Справді, ще у XIX ст. чимало істориків у своїх дослідженнях зверталися до живої пам'яті людей, до їхніх усних розповідей. І лише професіоналізація історії, формування особливого статусу історика з університетською освітою, який до того ж мав підтвердити свою кваліфікацію написанням дисертаційної роботи, спричинилася до втрати інтересу до усних джерел. Істориків відтоді стали найбільше цікавити писемні документи.

Ситуація змінилася у повоєнний період, що супроводжувався різкими суспільними зрушеннями, бурхливим розвитком науково-технічного прогресу, реформуванням структури академічної освіти, нарешті переоцінкою істориками свого ставлення до історичного джерела, підвищенням інтересом до усної культури. Першою країною, у якій усна історія здобула академічне визнання, були Сполучені Штати Америки. Пріоритет у цьому належав Колумбійському і Каліфорнійському університетам. Прихильники нового методу звертали увагу на те, що у сучасних умовах інколи дуже важливі події не залишають після себе майже ніяких слідів. Дійсно, на відміну від попередніх століть, коли політики і дипломати ще за життя створювали багаті власні архіви, у нових умовах робити це було не завжди доцільно: телефонні розмови заміняли листування, а прогрес у транспортній комунікації давав змогу учасникам переговорів швидко долати значні відстані без якоїсь особливої підготовки і проводити зустрічі віч-на-віч. Відтак, лише їх учасники могли знати про те, як прийнято важливі рішення. Тому єдиним способом проникнути за куліси політики

і крупного бізнесу могла стати розмова зі самими учасниками подій. Історики стали активніше застосовувати інтерв'ювання й таким способом акумулювати інформацію, що могла зникнути. Правда, спочатку їх здебільшого цікавили представники політичної та економічної еліти, загалом відомі у країні постаті. До того ж усну історію вважали маргінальним явищем в академічній науці. Спочатку її розглядали як засіб, що мав заповнити прогалини у писемній документації, тобто, іншими словами, вона мала бути своєрідною галуззю архівної справи. Образно про це висловився директор Бібліотеки Трумена Філіп Брукс. Він вважав, що звичайний історик інтерв'ює людей, щоб досягти своїх дослідницьких завдань, тоді як “чистий” усний історик збирає матеріал, аби його використали інші дослідники. Чимало американських усних істориків були переконані, що саме це гарантує більшу об'єктивність зібраного матеріалу, бо в усних істориків немає конкретної дослідницької гіпотези, яку вони мають довести або ж спростувати. На документалізмі усної історії акцентували насамперед із тактичних міркувань – довести її науковість, а відтак підвищити академічний статус.

Проте на рубежі 1960-х – початку 1970-х років цей погляд змінився. У середовищі американських істориків виникла ідея розширити межі застосування методу, використати його в дослідженні життя широких верств суспільства.

Іншим шляхом розвивалася усна історія у європейських країнах. На початках, як і у США, вона не отримала визнання в академічному середовищі. У Західній Європі усна історія як метод історичних студій здобула поширення у 60-х роках минулого століття. Вона знайшла прихильників серед молодшого покоління істориків. Відбулося це не без впливу радикальних студентських виступів та рухів у низці європейських держав. На усну історію стали дивитися як на складову частину “історії знизу вгору”. На відміну від США, вона відразу отримала демократичне забарвлення, позаяк головним об'єктом її дослідження стали нижчі суспільні верстви.

Найактивніше усна історія розвивалася у Великій Британії, оскільки тут уже існувала власна традиція соціальних досліджень з використанням елементів інтерв'ю, традиція робітничої біографії. У повоєнні роки в англійському академічному середовищі спостерігалися нові підходи у соціальних науках: замість дослідження нижчих верств суспільства з погляду соціальних проблем, побутових умов, гігієни, проблем злочинності у поле зору дослідників потрапила власне культура робітничого класу в її антропологічному розумінні. Британські історики розглядали усну історію як метод, орієнтований на суб'єктивне сприйняття історії крізь призму окремої особистості. Велику роль у становленні усної історії відіграв Ессенський університет. Тут за ініціативою Пола Томпсона у 1973 році було створено Товариство усної історії, а також видавали журнал "Усна історія". На початках тематика досліджень цього центру стосувалася переважно дослідження змін у соціальній структурі британського суспільства ХХ ст. Ці зміни запропоновано розглядати крізь призму сім'ї та локальних спільнот. Школа, праця, сім'я, взаємини між поколіннями, вплив економічних і соціальних процесів на локальні спільноти – це питання, котрі цікавили британських істориків.

Іншою європейською країною, у якій усна історія активно розвивалася, стала Італія. Ініціаторами поширення цього методу досліджень були центри із вивчення Руху Опору в роки Другої світової війни. Ішлося передусім про ті аспекти, які не знайшли відображення, або, точніше, не залишили після себе джерельної бази. Провідну роль в утвердженні усної історії став незалежний історик, редактор і видавець Джанні Бозіо. У своїх дослідженнях він зосереджувався на історії робітничого класу, проте не з погляду політичних процесів і партій, а їх культури, способу життя, самовираження. За його ініціативою й активною участю було створено Інститут Ернесто де Мартіно у Мілані (названий на честь італійського антрополога та історика релігії, дослідника сільської культури Півдня Італії). Інститут став формувати фоноархів. Його співробітники

особливу увагу зосереджували на практичному зборі матеріалу: інтерв'ю, усних розповідей про життя, народних традицій. Оскільки дослідники здебільшого були прихильниками лівого руху, їх відзначав високий активізм. Своєю працею вони хотіли зробити не лише внесок у науку, але й сприяти розвитку самосвідомості пригноблених верств суспільства. Саме тому вони намагалися залучити до цього своїх "інформантів", яких вважали товаришами.

Історичні роботи, написані із застосуванням методу усної історії, викликали значний інтерес серед громадськості 60–70-х років минулого століття. Вони давали змогу читачеві "увійти" в історію без опосередкованого коментаря професійного історика.

На теренах України використання методу усної історії у наукових дослідженнях не мало широкого застосування хоча, безперечно, відображено в історико-етнографічних, меншою мірою академічних працях, істориків. Щоправда, у 20-х роках ХХ ст. розроблено анкету, яка містила запитання, що стосувалися особистого ставлення людей до пережитих у роки громадянської війни подій, політичних режимів, які існували в Україні в період 1917–1920 років. Проте цьому проекту не судилося реалізуватися. Встановлення і зміцнення тоталітарного режиму привело до нівелювання особистості, а тому не могло сприяти розвиткові усної історії. Загалом вона становила небезпеку не лише для режиму, але й для самих істориків, котрі її використовували. У працях, що стосувалися періоду колективізації в УРСР, майже не послуговувалися матеріалами усної історії, котрі могли розкрити реальні причини голодомору 1932–1933 років, це стосувалося і процесів колективізації західних областей України у повоєнний період, що супроводжувалися масовими депортаціями селянства в Сибір. Таке ж табу було накладено на період нацистської окупації України 1941–1944 років. Усні свідчення очевидців цього періоду не вписувалися в офіційну доктрину радянської історіографії. Відтак, фактично було не можливо об'єктивно провести й

історико-краєзнавчі дослідження окремих населених пунктів, повсякденного життя їх мешканців у цей драматичний для них час. Навіть історія робітничого класу та селянства, яку вважали привілейованим напрямом у радянській історіографії, була позбавлена особистісного, людського виміру. В Україні хоча й публікували чимало праць з історії побуту робітників і селян (у роки перших п'ятирічок, під час післявоєнної відбудови), вони важко сприймалися, були перенасичені статистикою (офіційною), процентами, діаграмами, а жива людина ставала непомітною. Причина полягала в тому, що інформацію черпали із “других рук”, спотворювали “експертними оцінками”. Усна ж історія – спогади, інтерв'ю, розповіді, які могли “оживити” дослідження, не використовували, а якщо подекуди й цитували, то тенденційно.

Для історії повсякденності, що обирає головним предметом дослідження не факти і події як такі, а процес “олюднення побуту”, психологізм щоденного життя, більший сенс має зрозуміти не історичні явища, події, факти як самодостатні, а їх відображення в свідомості людей. Очевидно, що такий підхід певною мірою відрізняє методіку використання історичних джерел від класичних, колись загальноприйнятих. Водночас треба зважати, що основний корпус джерел теми “Україна ХХ століття: історія повсякденності” складають радянські історичні джерела 1920–1950-х років, тобто періоду сталінізму, що наклав найсильніший відбиток і на документи, і на літературу, і на усні джерела. Інколи документи спеціально робили непридатними для розкриття історичної правди приписами, замовчуванням або відвертою фальсифікацією, викривляючи дійсний стан справ. Думки, почуття, настрої людей епохи 1920–1950-х років, та й 1960–1980-х років становили проти-природний компроміс між офіційними установками і тим, про що насправді думала, розмірковувала людина, про що говорила з близькими людьми або записувала в потаємні щоденники. Ось чому виникло роздвоєння думок як наслідок тотального контролю за поведінкою і думками, мисленням людей, одно-

часно як стереотип і захисна маска, яка рятувала людей, їхню психіку.

До 1991 року в радянській історичній науці метод усної історії в історичних дослідженнях не використовували. Усна історія функціонувала як альтернативна офіційній науці і пропаганді й побутувала у формі народної традиції, чуток, анекдотів, фольклору, самвидаву та ін. Спрацьовував закон: “усна історія” – це історія народів без історії, тобто бездержавних народів. Ситуація радикально змінилася після розпаду СРСР і звільнення історії від нав'язаної тоталітарним режимом доктрини, в основі якої лежав соціально-класовий підхід.

У 1993 році в Києві був утворений Центр досліджень усної історії та культури, який очолив Вільям Нолл. Іноземець не лише організував цю роботу, а й забезпечив фінансування польових досліджень. Видання їх результатів теж відбувалося за участі зарубіжних інституцій. Незважаючи на це, ще й сьогодні багато вітчизняних істориків усну історію не вважають методом історичних досліджень, який сприяє формуванню об'єктивного історичного знання. Згаданий Центр, провівши в Україні у 1993–1995 роках польові дослідження, переконливо довів переваги нової для нас методології і зібраної на її основі джерельної бази. Предметом опитувань стала історія сумнозвісних 1920–1930-х років – життя селян у період примусової колективізації. Дослідження Вільяма Нолла становило зібрання усних історій (розповідей), записаних від найстаріших селян. Питальник, що склали учасники проекту, та його структура допомогли використати відповіді, щоб показати весь спектр трансформації у житті селян: і зміни, які можна вимірювати матеріально (втрата худоби, житла, життя), і ті, що становлять важко досліджувану сторону повсякденності – психологізацію побуту.

Метод усної історії має справу також із таким різновидом усних джерел, як літературні твори (нариси, есе, подорожні замітки та ін.), які створили письменники на основі безпосереднього спілкування з учасниками подій. Наприклад, у

1931 році Федір Гладков опублікував у Москві нариси “Листи про Дніпробуд” (1931р.), які подають зовсім інші уявлення про “романтику” будов перших п’ятирічок. Він писав: “...на фронтоні стіни, що відокремлювала величезну залу їдальні від кухні, рельєфно проглядається лозунг: “Громадське харчування – шлях до нового побуту”. Лозунг багатообіцяючий і відповідальний... Фабрика–кухня існує уже два роки, і її історія – це історія скандалів і всяких негараздів. Із чисельних бесід з робітниками на різних ділянках робіт і в гуртожитках я виніс одне враження – робітнича маса схвильована і люто ненавидить свою фабрику харчування, нібито там засіли найлютіші вороги...”

Липень місяць 1930 року. Величезна зала фабрики-кухні. Маса світла і непрохідний натовп людей. Духота, сморід з кухні і бруду. На численних столах – суцільний гній із об’їдків, брудних тарілок. Весело рояться хмари комарів... Харчі розвозяться в термосах на далекі відстані. Поки вони дійдуть до місця в термосах, вони перетворюються в свинячу бовтанку”.

Інколи правдиве слово від народу могло прозвучати на нараді, активі, зборах. Це протоколювали, але далі такі матеріали ставали документами з грифом “Секретно”. Наприклад, на Запорізькій обласній партконференції 26 грудня 1980 р. було зафіксовано виступ токаря Токмацького дизелебудівного заводу В. Чорногори: “Часто доводиться зіштовхуватися з фактами ненормального постачання товарами масового вжитку. Чим можна пояснити, що в магазинах відсутні зубні щітки, пральні порошки, зубна паста, мило й інші предмети повсякденного використання... Товариші з обласного управління торгівлі! Дозвольте вам поставити запитання: “Можливо, винайдено новий спосіб прання без порошку або мила? Так тоді не тримайте його в таємниці, підкажіть, як це робиться”.

Історикам доводиться дуже ретельно працювати, відтворюючи картину повсякденності як з традиційними джерелами (письмові, етнографічні, фоно- та фотодокументи та ін.),

так і з нетрадиційними. Дуже важко зануритись у внутрішній світ людей, зважаючи на явище когнітивного дисонансу, що характерне для людей епохи тоталітаризму. Необхідно залучати методи психоаналізу (психоісторії), щоб зрозуміти їхні мотиви поведінки. Судити про повсякденне життя українців у той час можна лише через побічні джерела. Нетрадиційними джерелами є чутки, численні анекдоти, частівки, пісні. Значну цінність мають листи рядових українців до газет, керівників держави і партії, де вони відверто говорили про справжнє життя, а не ілюзорне, пропаговане владою. Невичерпним джерелом української народної історичної самосвідомості (пам’яті) є, звичайно, наш самобутній фольклор з його багатством видів і жанрів. Досить часто саме фольклор фіксував справжнє ставлення українців до повсякденних проблем і спроб влади їх розв’язати.

Наголошуючи на перевагах методу усної історії, його здатності максимально, не опосередковано наблизити дослідника до минулого, водночас варто наголосити і на певних його вадах, що ставили під сумнів об’єктивність створеного за його допомогою джерела. Уже наприкінці 1970–х років багато дослідників стали критично висловлюватися щодо наївно-позитивістського підходу, властивого усній історії, наголошуючи, що людську пам’ять не можна розглядати як своєрідний “архів”, що містить потрібну для історика інформацію. Людина сприймає навколишній світ відповідно до своїх уявлень про нього та набутого життєвого досвіду. До того ж, осмислюючи минуле, вона оперує концепціями і поняттями того оточення, у якому живе, первинне ж сприйняття і осмислення подій не залишається у пам’яті незмінним, а переживає трансформацію разом із суспільством. Відтак, спогади окремо взятої людини й історична пам’ять усього суспільства перебувають у взаємозв’язку. Розповідь про минуле слугує інтересам сучасності. Спогади мають пояснити і обґрунтувати ту точку зору й ту життєву позицію, яку в цей момент займає оповідач, колективна пам’ять слугує легітимізації сучасної політики. Окрім

того, потрібно брати до уваги й те, що оповідач може не лише забувати про окремі події, а й цілеспрямовано їх замовчувати, якщо це пов'язано із якимись сильними емоційними переживаннями. Потрібно зважити і на те, що значний вплив на нього має особа інтерв'юера: вміння налагодити контакт, підбір питань. Можна погодитися з американським істориком Рональдом Грілом, який у своїй статті про методологію усної історії порушив питання про те, чим є інтерв'ю – джерелом чи інтерпретацією. Звідси можна зробити висновок, що особистість і професійні інтереси історика певним чином впливають на створення джерела, що вимагає також критичного ставлення до застосування методу усної історії.

Поза межами власне усної історії виник ще один напрям досліджень, у центрі якого проблема передачі історичної пам'яті в суспільстві через різні ритуали, пам'ятні місця і символи, за допомогою яких суспільство намагається зберегти пам'ять про минуле. За останні декілька десятиліть усну історію активно застосовують в архівній і музейній справі. Усні історики співпрацюють із радіо, кіно, телебаченням.

Відтак, у процесі дослідження історії повсякденності справа полягає не в тому, щоб застосовувати якийсь один метод, знайти одне чи декілька авторитетних джерел і отримати від цього усю інформацію, адже більшість із них хибують неточністю, неповнотою чи спотворені, а в якомога ширшому зібранні й максимальному вивченні та залученні широкого кола джерел, що стосуються історії повсякденності. Такий підхід дає більше можливостей для виявлення неточностей і спотворень у конкретних джерелах і допомагає максимально наблизитися до істини.

Опитування – це найбільш поширений і незамінний спосіб отримання інформації про життєвий світ людини, її наміри, мотиви, думки, події, результати людської діяльності тощо.

Цей метод є широкоживаним серед істориків-краєзнавців, соціологів, журналістів, юристів, лікарів, педагогів, тобто тих, хто працює з людьми. Специфіка опитування полягає в

тому, що, опитавши певну кількість індивідів і зібравши їхні суб'єктивні думки, дослідник за допомогою спеціальної дослідницької техніки та процедур отримує інформацію про соціально типову думку, виводить осереднену картину дійсності. Застосовуючи метод опитування, дослідник здобуває достовірне, максимально об'єктивне й унікальне знання про певні суспільні процеси.

Мистецтво використання цього методу полягає в тому, щоб чітко уявляти, кому, коли та як ставити запитання, а також знати, яким чином обробити отримані відповіді. Визначний американський соціолог П.Лазарсфельд проблемам методики опитування присвятив наукову працю з виразною назвою “Мистецтво запитувати “Чому?””.

Перші згадування про проведення опитувань належать до часів Стародавнього світу. Зазвичай, вони пов'язані зі встановленням кількості населення, здатного носити зброю та сплачувати податки. Становлення опитування як наукового методу здобуття інформації припадає на кінець XIX ст. Саме в цей період відбуваються масові переписи населення, ведуть облік урожаїв, худоби, землі, засобів виробництва, збирають інформацію з моральної статистики тощо.

Соціологи виділяють два основні типи опитувальних методів: анкетне опитування (анкетування) та інтерв'ю. Ці методи також широко застосовують для історико – краєзнавчих досліджень.

Анкетне опитування – метод здобуття інформації, за яким спілкування між дослідником і респондентом відбувається за допомогою анкети.

Анкета, тобто основний документ в анкетному опитуванні – це впорядкований певним способом перелік питань, за допомогою яких збирають первинну інформацію.

Як наголошують фахівці, побудова анкети потребує особливого мистецтва від дослідників. Логіка поставлених у ній питань має відповідати головним цілям дослідження та слугувати збиранню тієї інформації, що перевіряє гіпотези, висунуті програмою дослідження.

Виділяють такі різновиди анкетного опитування:

- індивідуальне анкетування – вид анкетування, що не передбачає спільності місця та часу при заповненні анкети для всієї сукупності респондентів;
- групове анкетування – вид анкетування, за яким група людей, зібрана в одному приміщенні, одночасно заповнює анкети.
- поштове анкетування – вид анкетування, який передбачає розповсюдження анкети поштою та очікування її повернення після заповнення респондентом;
- пресове анкетування (в ЗМІ) – вид анкетування, що адресується специфічному контингенту: читачам газети, слухачам радіо, телеглядачам;
- експертне анкетування – вид анкетування спеціалістів-фахівців з проблеми, що є предметом вивчення.

Процесу складання анкети має передувати етап ґрунтовного вивчення наукової літератури з досліджуваної проблеми. Існують також окремі правила, методичні вимоги щодо послідовності питань в анкеті (про це детально див. нижче), а також організаційно-технічні процедури проведення анкетування.

Основні етапи анкетного опитування:

а) підготовчий етап – розробка програми опитування, складання анкети, її тиражування, вироблення інструкцій для анкетерів і респондентів тощо;

б) оперативний етап – безпосереднє анкетуванням респондентів;

в) підсумковий етап – обробка та аналіз анкетування.

Вимоги до побудови анкети.

Створенню анкети передують довга копітка розробка програми дослідження у зв'язку з тим, що в анкету закладено гіпотези, сформульовані завдання, котрі потрібно вирішити, проводячи історико-краєзнавче дослідження. Перекласти мову науки на запитання до респондентів – процедура складна, але необхідна. Існує відмінність між науковими термінами й бу-

денною мовою, тому деякі поняття звичайні люди і науковці можуть трактувати по-різному.

Анкета починається зі вступної частини – звернення до респондента. У ньому визначають мету дослідження, спосіб заповнення анкети. Далі подано основну частину анкети з блоками запитань до опитуваних, а третя частина – “паспортичка”, тобто демографічні відомості про опитуваних (може виноситися на початок).

Структура та послідовність запитань в анкеті передбачає розвиток комунікації дослідника з респондентом: завоювання довіри, пробудження зацікавленості, бажання продовжити бесіду та ін.

Питання треба формулювати максимально конкретно та точно, не допускати неясності й неоднозначності.

Усі запитання поділяють на два основні типи: відкриті та закриті.

Відкриті запитання – це ті, щодо яких дослідник не пропонує респондентові переліку підготованих відповідей, а залишає місце для відповідей у довільній формі. Ознайомлення з відповідями на відкриті запитання дають можливість соціологові відчутти проблеми людей, що стоять за цифрами звіту. Однак досвід показує, що на відкриті запитання відповідає лише третина респондентів, при цьому відповіді чи надто стереотипні, чи дуже конкретні, малоінформативні. Окрім цього, такі запитання важко обробляти.

Закриті запитання – це ті, в яких після тексту запитання пропонується перелік відповідей. Досить часто під час формування переліку відповідей трапляються логічні помилки – порушення принципу відповідності запитання та відповідей. Це відбувається тоді, коли варіанти відповідей не відповідають ключовому слову запитання і є варіантами відповідей на інше запитання.

Правила формулювання питань анкети:

- однозначність – однакове розуміння змісту запитання респондентами. Дуже важливим є визначеність понять

та їхня конкретність. Іноді запитання анкети містять у собі два, а то й більше запитань, що є недоцільним і заважає отримати об'єктивну інформацію;

- стислість – досвід проведення досліджень свідчить, що чим довше запитання, тим важче респондентові зрозуміти його зміст. Якщо запитання довге, то поки респондент дочитає його до кінця, він забуде початок;
- валідність – міра відповідності запитання анкети проблемі, яку вивчають. Запитання можуть бути прямі та непрямі. Валідність запитання визначається точністю переведення показника в запитання.

Відомо, що добре опрацьована анкета може бути заповнена не більше, ніж за півгодини. За більший проміжок часу настає психологічна втома й увага щодо анкети знижується.

Іншим типом опитування є інтерв'ю.

Інтерв'ю – це метод здобуття інформації, що полягає у безпосередньому спілкуванні дослідника-інтерв'юера (людина, котра проводить опитування) та респондента (людина, з якою ведеться розмова).

Виділяють такі *різновиди інтерв'ю*:

- фіксоване (стандартизоване) – різновид інтерв'ю, що суворо регламентований питальником;
- фокусоване – різновид інтерв'ю, під час якого респондента заздалегідь ознайомлюють із проблематикою бесіди;
- вільне (неформалізоване) – різновид інтерв'ю, у якому тему визначено заздалегідь, а інтерв'юер має певну свободу при веденні бесіди.
- квазі-інтерв'ю у фокус-групах – ретельно спланована дискусія, спрямована на збір думок респондентів за неформальних обставин.

Залежно від кількості осіб, яких інтерв'юють одночасно, вирізняють одноосібне і групове інтерв'ю. За тематичною спрямованістю й інформаційним потенціалом інтерв'ю поділяють на біографічні, проблемні, генеалогічні, щоденникові.

Найпоширенішим й інформаційно найнасиченішим (докладно див.: Г.Грінченко. Усна історія. Методичні рекомендації з організації досліджень. Харків, 2007) прийнято вважати біографічне (“історія життя”) та проблемне (тематичне, сфокусоване) інтерв'ю. Залежно від наявного для всіх респондентів питальника, і біографічні, і проблемні інтерв'ю бувають структуровані (спрямовані на відповіді питальника) та напівструктуровані (якщо вони мають відкриту частину оповідання), неструктуровані або наративні (вільна розповідь займає весь час інтерв'ю, додаткові запитання є наративними, а не конкретними й прив'язані до розповіді респондента).

Коли формулювання запитань, їх порядок чітко визначені й інтерв'юер не має права відхилитися від них, ідеться про формалізоване інтерв'ю. Цей метод має як переваги, так і недоліки.

Переваги формалізованого інтерв'ю:

- можливість залучення для проведення інтерв'ю осіб без спеціальної підготовки;
- можливість опитування великої кількості осіб;
- упевненість у тому, що респондент (людина, яка відповідає на запитання соціолога) – саме той, котрого відібрано згідно з вимогами вибірки;
- порівняно невеликі фінансові витрати на опитування;
- інтерв'юер має можливість контролювати пербіг опитування.

Недоліки формалізованого інтерв'ю:

- присутність інтерв'юера, що може заважати респондентам щиро відповідати на запитання;
- складність пошуку респондентів і складність переконання їх узяти участь в опитуванні;
- необхідність встановлення між інтерв'юером і респондентом стосунків, які ґрунтуються на довірі, симпатії, що інколи потребує значних зусиль.

Отримані дані не завжди об'єктивні. Причиною цього може бути й сам інтерв'юер за умов, коли:

- бажаючи прискорити процес опитування, він “підштовхує” респондента до відповіді на запитання;
- не отримавши відповіді на деякі запитання, сам відповідає на них;
- не зустрівши потрібного респондента та не бажаючи витрачати час на інший візит, опитує будь-яку людину.

Формулювання запитань має відповідати таким правилам:

- запитання мають бути короткими;
- необхідно уникати багатозначних понять;
- не поєднувати різні підстави в одному питанні.

Біографічне інтерв'ю – конструювання оповідачем “самого себе”, своєї ідентичності. На “межі” біографічного спогаду впливають фізичні властивості людини. Варто пам'ятати, що біографічний спогад є селективним та суб'єктивним. З плином часу (під впливом певних подій чи обставин) людина змінює своє ставлення до подій минулого, відтак, може давати їм різні, часом протилежні оцінки. Для людини характерно замовчувати неприємні (або не вигідні для неї) події чи факти зі свого життя: членство в тих чи інших організаціях, участь у акціях тощо.

Генеалогічне інтерв'ю найчастіше використовують у дослідженнях, присвячених історії родини чи вивченню певних довгострокових тенденцій і каналів трансляції історичної пам'яті. Переважно такому інтерв'ю передують вільна (наративна) розповідь оповідача, під час якої необхідно поширити її зміст за рахунок біографій членів родини.

Щоденникові інтерв'ю використовуються переважно в дослідженнях певних соціальних тенденцій і передбачають ведення письмових чи усних (на диктофон) записів протягом деякого часу (тижня, місяця, року) з метою фіксації певних питань чи опису окремих повсякденних практик.

Якість інтерв'ю прямо залежить від взаємодії респондента та інтерв'юера. Запитання інтерв'юера впливають на напрями розмови і зміст відповідей респондента. Упродовж інтерв'ю дослідникові треба утримуватися від позиції арбітра, експер-

та чи пропагандиста, натомість доцільно мінімізувати власну присутність і вплив на респондента.

Можливі різні варіанти презентації тексту інтерв'ю щодо історії життя для широкої аудиторії: повний текст першоджерела, цитування, авторська обробка. З етичних міркувань інтерв'юер зобов'язаний узгодити з респондентом можливість використання тексту, отримати дозвіл на той чи інший тип його використання.

Погоджуючись на інтерв'ю, людина прагне зрозуміти, чому її відібрано для біографічних студій. На її згоду впливають такі чинники:

- бажання пояснити, чому вони прожили той чи інший життєвий шлях;
- прагнення упорядкувати події власного життя;
- бажання психологічного звільнення (трактуючи інтерв'ю, як сповідь);
- приємність почуватися корисним у справі збагачення знань про людське життя;
- відчуття естетичної насолоди від висловлення думок у незвичний спосіб;
- задоволення від можливості презентувати комусь своє бачення перспектив життя.

Підготовка до інтерв'ю.

1. Насамперед необхідно одержати згоду оповідача на проведення та запис інтерв'ю на той чи інший носій, на використання його для наукових (чи інших) цілей, дати відповідь на всі запитання, які можуть турбувати респондента (чому звернулися до нього, як захищені його права на використання матеріалу, де зберігатиметься запис і т. д.).

2. Визначити місце і час проведення, зручний для респондента (зазвичай старші люди краще почувують себе у власному помешканні, політичні діячі – в офісі, митці – в кав'ярні і т. д.)

3. Перед початком інтерв'ю перевірити справність технічних засобів, адже записувальний пристрій є третім учасником розмови, який збереже її для архіву, до якого матимуть доступ

інші дослідники. Не варто на одну касету, диск (чи інший носій) записувати інтерв'ю більше ніж з однією людиною.

Характеристика фахового опитувача. Добрий опитувач є людиною, легкою у спілкуванні, яка має сильно розвинуте почуття пошани до людей, як до особистості і щире зацікавлення людським життям, людським досвідом, як сучасним так і минулим (спроможний тихо сидіти і уважно слухати). Упродовж інтерв'ю добрий опитувач є гнучким у своїх підходах, знає, як пристосуватися до різних людей і обставин, рівночасно використати ці обставини для досягнення результату. Важливим атрибутом інтерв'юера є добра пам'ять, що допоможе йому у відповідний момент повернутися до цікавого епізоду, не збиваючи оповідача з думки. Окрім суто людських характеристик, фаховий опитувач повинен вправно користуватися технічними засобами, що забезпечить якісний запис інтерв'ю.

Характеристика доброго оповідача. Оповідач повинен бути свідком певних знаменних подій, мати особистий досвід участі у них (а не чути за переказами), власні переживання. Добра пам'ять дасть йому змогу зберегти не лише події, а й імена, назви, психологічні переживання. Запорукою успішного інтерв'ю є добра воля і бажання поділитися своїм життєвим досвідом, а також фізична спроможність це зробити.

Тактика проведення інтерв'ю. Тематика краєзнавчих досліджень невичерпно широка, відтак, необхідно правильно вибрати тип інтерв'ю для поповнення знань з тієї чи іншої проблеми. Для феміністичних студій найкращою формою може виявитися діалогове інтерв'ю, під час якого відбувається взаємний обмін життєвими досвідами. У процесі проведення етнографічних досліджень, вивчення історії буднів позитивні результати зазвичай отримують від застосування структурованого (базованого на послідовності запитань і відповідей) чи напівструктурованого інтерв'ю. Важливим засобом для проведення інтерв'ю є наперед підготовані запитання. Окрім того, під час розмови питальник повинен бути не в руках, а в

пам'яті опитувача. Неприпустимо зачитувати запитання, більше уваги приділяти запитальникові, аніж оповідачеві.

Необхідно оволодіти умінням задавати прості й конкретні запитання. Загальні запитання (Що Ви робили у вільний час, коли вчилися в школі?) викликають загальні відповіді (О, то було різного, тепер і не згадаєш). Натомість, низка конкретних запитань допоможе відтворити події (Що ви робили на перервах у школі? Якими іграшками любили бавитися? Як розважалися з братами і сестрами?).

Не можна ставити запитання так, щоб у них була підказка до відповіді (Ви пішли в УПА, бо були політично активним, свідомим українцем?).

Запитання чи реакція інтерв'юера не повинні відкривати його світоглядні цінності, натомість на перебіг розмови позитивно вплине солідаризація з думкою оповідача.

Не варто в одному зверненні задавати декілька запитань. Неможливо переоцінити, наскільки важливою є культура мови інтерв'юера, її виваженість, уміння не перебивати розмову, навіть якщо оповідач відходить від теми (коректно дочекатися перерви у розповіді і повернутися до теми словами: “Перед тим як продовжити, будь ласка, скажіть ...”, “Ви згадували, що ...” “Повернімося до того часу, як ...”).

Інтерв'ю доцільно перервати, якщо оповідач виявляє фізичну втому. Один сеанс інтерв'ю може тривати від 45 хв. до 2–2,5 годин, залежно від витривалості і віку оповідача. Інтерв'ю можна продовжити через декілька годин чи декілька днів, зважаючи на обставини. Не варто закінчувати інтерв'ю на негативній ноті (або робити в такому місці технологічну перерву), залишати оповідача в сумному, розтривоженому настрої.

Опитувач може робити нотатки під час розповіді респондента, якщо вони не заважають розмові. Розшифрувати зроблені записи необхідно відразу після закінчення інтерв'ю.

Етичні аспекти інтерв'ю. Отримане інтерв'ю є результатом великої довіри оповідача до опитувача. Відтак, до способу використання оповідач може мати свої зауваження, побажан-

ня чи умови. Наприклад, не розголошувати інформацію протягом певного періоду, подавати анонімно, змінити ті чи інші прізвища під час публікації, не публікувати на певній території чи в окремо вказаних виданнях. Такі побажання (навіть якщо вони виглядають нелогічними) є невід'ємним правом оповідача, а тому обов'язком науковців є їх дотримуватися. Застереження оповідача зручно записувати на плівку та фіксувати у супровідній документації.

Супровідна документація. До складу рекомендованої супровідної документації входять: 1) паспортний лист до інтерв'юера; 2) протокол інтерв'ю; 3) коротка біографія респондента; 4) підписаний респондентом договір на проведення, зберігання та подальше використання інтерв'ю.

Питання для контролю

1. Охарактеризуйте основні методи отримання інформації про життєвий світ людини. Які, на вашу думку, є найбільш продуктивними?
2. Які існують різновиди анкетного опитування? У чому полягає специфіка їх застосування?
3. Інтерв'ю як метод здобуття інформації. Охарактеризуйте інформаційний потенціал його різновидів.
4. Від чого, на вашу думку, залежить успішність отримання інформації шляхом інтерв'ювання? Дайте власну характеристику “доброго інтерв'юера” та “доброго респондента”.
5. Запропонуйте свої шляхи та методи встановлення довіри між оповідачем та опитувачем. У чому полягають етичні аспекти інтерв'ю?

Список літератури

1. Грінченко Г. Усна історія : методичні рекомендації з організації досліджень / Г. Грінченко. – Харків, 2007.
2. Кісь О. Усна історія: становлення, проблематика, методологічні засади / О. Кісь // Україна модерна. – №11. – 2007.
3. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921–1928 рр.) : // кол. монографія : у 2-х ч. / Відп. ред. С.В. Кульчицький. – К., 2010. – (Серія “З історії повсякденного життя в Україні”).

Розділ II. Методи історико-краєзнавчих досліджень

4. Невигадане. Усні історії остарбайтерів / Ред., вступ. стаття Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236 с.
5. Нолл В. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія української селянської культури 1920–30 років. / В. Нолл – К., 1999.
6. Пастушенко Т. До створення української Асоціації усної історії / Т. Пастушенко // Укр. іст. журн. – 2007. – № 3. – С. 230–235.
7. Повоєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.) : у 2-х книгах, 3-х частинах / Відп. ред. В. М. Даниленко. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010. – 351 с. – (Серія “З історії повсякденного життя в Україні”).
8. Серєда В. Вплив польських і українських шкільних підручників з історії на формування польсько-українських етнічних стереотипів / В. Серєда // Вісник Львівського університету. – Вип. 35–36. – Львів, 2000. – С. 387–397. Серія історична.
9. Серєда В. Стосунки Сходу та Заходу України: історичні ідентичності і націєструктуруючі процеси / В. Серєда // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.183–196
10. Сусак В. Артикуляція історичної спадщини України її громадянами / В. Сусак // Розвиток України в регіональній перспективі. Політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. – К., 2002. – С.197–219.
11. Сусак В. Відображення політичної історії України в пам'яті її громадян: регіональні особливості на прикладі Львова та Донецька / В. Сусак // Наукові записки. Національний університет “Києво-Могилянська академія”. Політичні науки. – Т.19. – 2001. – С. 36–45.
12. Томпсон П. Устная история : Голос прошлого / Томпсон П. пер. с англ. — М., 2003.
13. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії // Режим доступу : keui.files.wordpress.com/2010/12/02_thomson.pdf/.
14. Український голокост 1932–1933: свідчення тих, хто вижив / Ю. Мицик. – Т.1 – К., 2003; – Т.2. – К., 2004.
15. Усна жіноча історія. Повернення : Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів. – К., 2003.
16. Черниш Н. Соціологія : Курс лекцій / Н. Черниш. – Львів: Кальварія, 2004.

КРАЄЗНАВЧИЙ ТУРИЗМ

Українське національне відродження на західноукраїнських землях сприяло розвитку краєзнавчого туризму на початку XIX ст. Одними з перших краєзнавчими мандрівками почали займатися студенти з метою збирання, систематизації матеріалів народної творчості й поширення її серед людей.

Важливе місце серед мандрівників належить діячам “Руської трійці”, які прагнули охопити територію всіх західноукраїнських земель (Східну Галичину, Північну Буковину, Закарпаття). Це було необхідним, як стверджує львівський дослідник Роман Кирчів, для обґрунтування тези про єдність і спорідненість населення цього краю з українцями Наддніпрянщини, а також для аргументованого окреслення української етнічної території. Поряд із виявленням і вивченням локальних, регіональних рис та побутової культури цих місцевостей, дослідники ставили завдання розкрити, показати явища та риси загальнослов'янської спільності цієї культури. Тому “Руська трійця” намагалася охопити своєю діяльністю якнайбільше місцевостей, які вважали зонами особливого збереження як пам'яток етнічної культури, так і загальнослов'янських культурно-побутових явищ. Усе вказує на те, що справі географії краєзнавчих досліджень надавали великого значення.

Члени гуртка докладали зусиль для налагодження зв'язків з аматорами-збирачами краєзнавчих/народознавчих матеріалів на місцях, використання їхніх матеріалів та організації якнайширшого охоплення території західного регіону України дослідженнями. Ця діяльність не обмежувалася лише епізодичною принагідною збиральницькою роботою, пов'язаною зі спорадичними поїздками, а відбувалися цілеспрямовані, пошукові мандрівки краєм.

Особливо відомий своїми мандрівками Яків Головацький, який прагнув “побачити все власними очима, побувати на місцях, пізнати те, чого в жодній книжці не вичитаєш”, досліджувати народ, його життя і культуру “із само-

Розділ II. Методи історико-краєзнавчих досліджень

го джерела”. У 1832 році він разом з Іваном Вагилевичем прибули до села Дзиків Тарнобжеського повіту (Республіка Польща) на запрошення графа Яна Тарновського, у бібліотеці якого досліджували українські стародруки, грамоти. Подібні подорожі відбувалися і згодом. Улітку 1834 року Я. Головацький мандрував зі Львова через Миколаїв, Стрий, уздовж Дністра до Галича, а кінцевим пунктом мандрівки стала Коломия. Звідти він кінцями повернувся через Чортків, Бучач, Монастирська, Підгайці до Львова. Восени того ж року Я. Головацький вирушив у ще одну мандрівку, на цей раз тривалішу – Кошице (через Городок – Перемишль – Дукалю), де навчався протягом одного семестру в академії. З Кошице Я. Головацький відвідав Пешт (де також навчався в університеті протягом одного семестру), а звідти через Ужгород повернувся до Львова. По закінченні семінарії Я. Головацький укотре мандрує – з Коломиї через Чорногору на Закарпаття та Північно-Східною Угорщиною, де зібрав чимало цікавого матеріалу з історії і культури цього краю. Про цю мандрівку він згодом напише: “Я описав свою подорож по галицькій та угорській Русі, а що не було де надрукувати його по українськи, а до польських журналів моя подорож не підходила, я подав її моему приятелеви Чехови Володиславови Запови, поміг йому перекласти і ся подорож була надрукована в 1842 р. у “Часописі Чеського Музея”, звідти у відривках надруковано її в “Ausland”, а по польськи і по російськи у журналі П. Дубровського “Денница”, видаванім у Варшаві”.

Іван Вагилевич чимало мандрував з метою збору фольклору та етнографічних матеріалів, проведення археологічних досліджень. Однак інформація про його мандрівки, їх маршрути, хронологію, відповідні місця і місцевості є доволі мізерною. Сам І. Вагилевич не залишив жодних спеціальних записів, спогадів. Тому про його подорожі можна судити лише з окремих згадок у його працях, автобіографічних матеріалах, листуваннях, що не дає змоги відтворити їх маршрут.

Відомо, що І. Вагилевич мандрував Стрийською, Станіславівською, Чернівецькою і Золочівською округами, відвідав окремі місцевості Львівщини, українсько-польського етнографічного пограниччя. Проте особливе зацікавлення він мав до Карпатського регіону. У 30-х роках, побувавши на Гуцульщині, він написав статтю “Гуцули, мешканці східної частини Карпатських гір”. Без сумніву, що збирання і вивчення етнографічних матеріалів з Бойківщини передувало написанню статті “Бойки, русько-слов’янський люд у Галичині”.

Відтак, “Руська трійця”, по суті, першою на західноукраїнських землях порушила питання про організацію спеціальних краєзнавчих мандрівок і поставила його не лише в теоретичній, а й у практичній площині своєї діяльності. Діячі “Руської трійці” стали першопрохідцями в народознавчому/краєзнавчому вивченні західноукраїнських земель, дали сильний поштовх до продовження цієї роботи наступними поколіннями істориків та етнографів.

У другій половині XIX ст. особливої уваги організації та проведенню краєзнавчих мандрівок надавав один із лідерів народовців Омелян Партицький. У 1865 році він разом з Д. Тянчевичем, І. Шандичевським, Ю. Целевичем, А. Вахнянином мандрували Галичиною. О. Партицький систематизував зібраний на той час археологічний та краєзнавчо-етнографічний матеріал, що став основою для низки науково-популярних статей, серед яких “Образи Руси Галицької”, “Подорожньо-етнографічні записки”. У 1878 році він виступив з ініціативою створення туристичних маршрутів для вивчення рідного краю і одним із перших розробив маршрут мандрівки околицями Львова: Рава-Руська–Домажир–Страдч–Шкло–Верещиця–Крехівський монастир–Глинське–Завадів.

Помітне місце в організації краєзнавчо-дослідницьких мандрівок належить Іванові Франку. Перші його мандрівки відбулися ще в дитинстві, згодом – під час навчання у Дрогобицькій гімназії. Протягом 1880–1882 років І. Франко подорожував Сколівщиною, пізніше Гуцульщиною.

У 1883 році він заснував “Кружок етнографічно-статистичний для студіювання життя і світогляду народу”, а опісля суто краєзнавчий – “Кружок для установлювання мандрівок по наших краю”. Першу подорож І. Франко організував 1883 року, вона пролягала за маршрутом: Станіславів–Манявський Скит–Надвірна–Деятин–Микуличин–Коломия. У мандрівці взяли участь вихідці зі Станіслава, Коломиї, Перемишля, Сокаля, Тернополя, Відня.

Улітку 1884 року при студентському товаристві “Академічна бесіда” Львівського університету засновано секцію “Мандрівний комітет”. Того ж року І. Франко організував другу мандрівку за маршрутом: Дрогобич–Східниця–Урич–Підгородці–Корчин–Верхнє Синьовидне–Тишівниця–Труханів–Бубнище–Болехів–Долина–Калуш–Коломия–Деятин–Дора–Микуличин–Шигот–Майдан–г.Говерла–г.Шпиці–Гаджин–г.Піп Іван–г.Буркут–Жаб’є–Кути. Загалом протягом 1883–1888 років І. Франко став співорганізатором шести мандрівок студентів Галичиною та Українськими Карпатами (третья в 1885, четверта – 1886, п’ята – 1887, шоста – 1888). Про ці подорожі збереглося чимало описів, які опубліковано у 80-х роках XIX ст. Першу спробу їхнього узагальнення зробив І. Крип’якевич в історико-краєзнавчому нарисі “З історії галицького краєзнавства”.

Чималий внесок в організацію та популяризацію пізнавальних краєзнавчих мандрівок належить молодіжним фізкультурно-спортивним товариствам – “Сокіл” (1894), “Січ” (1900) і особливо “Пласт” (1911). Важливим напрямом діяльності “Пласту” стала організація туристичних походів і мандрівних та постійних таборів, у яких молодь не тільки проходила вишкіл, але й поглиблювала свої знання з історії. Перший мандрівний табір організував Іван Чмола в 1913 році, а постійний – Петро Франко в 1914 році. Однак Перша світова війна на деякий час перервала діяльність молодіжних товариств.

Після Першої світової війни завдяки діяльності української громадськості відроджується краєзнавчий та туристич-

ний рух у Галичині. Вже 1921 року у Львові з ініціативи Івана Крип'якевича, при товаристві “Просвіта” створено “Кружок любителів Львова”, під егідою якого було організовано чимало мандрівок по Львову та його околицях. Перші подорожі були науково-пізнавальними, згодом члени “Кружка” широко практикували збір етнографічних матеріалів, предметів матеріальної культури, проводили лекції з історії Львова. Гурток проіснував до 1923 року.

У жовтні 1924 року у Львові було засновано мандрівно-краєзнавче товариство “Плаї”, першим головою якого став Володимир Старосольський. У статуті товариства, затвердженому 15 листопада того ж року, передбачалося “поширення прогулянок на всі частини нашої землі”, оскільки, як повідомлено у першому випуску друкованого органу товариства “Туристика і краєзнавство” (виходив з 1925 року), “мандрівництво може досягнути свою національну ціль тільки тоді, коли дійсно допомагає до пізнання рідної країни”. До того часу мандрівки відбувалися переважно в Карпати і долиною р. Прут, натомість поза увагою залишалися справді історичні місця, наприклад, Галич, Звенигород, інші замки та фортеці. Поряд із організацією прогулянок товариство ставило за мету: 1) дослідження рідного краю та інших земель, розповсюдження зібраних відомостей, збір і опрацювання наукових і туристичних матеріалів, 2) розвиток туристики і краєзнавства, 3) охорону історичних пам'яток, 4) збирання та збереження пам'яток давнини, звичаїв, підтримання народного мистецтва та домашніх промислів.

Намагаючись охопити своєю діяльністю якомога більшу частину Галичини, товариство відкрило свої філії в Стрию та Перемишлі. З метою пробудження інтересу до мандрівництва серед широкого загалу галицького суспільства товариство “Плаї” 1925 року почало видавати власну газету “Туристика і краєзнавство”, за редакцією Івана Крип'якевича. На сторінках цього часопису публіковано матеріали, присвячені окремим місцевостям Галичини, матеріали з історії українського

мандрівництва (наприклад, про мандрівки членів “Руської трійці”), археологічні та етнографічні матеріали, звіти про діяльність товариства. Через брак коштів вийшло тільки три номери як додаток до газети “Новий час”. Після припинення видання часопису інформацію про проведені мандрівки та екскурсії пуб-лікували в інших часописах.

Через світову економічну кризу товариство деякий час не функціонувало. Новий період діяльності розпочався з весни 1931 року. Новим головою було обрано директора торговельної школи “Просвіти” Д. Коринця, заступником – Т. Білостоцького. Першою широкою акцією товариства став пробіг велосипедистів за маршрутом Львів–Сянок–Татри–Львів (1931), а також подорож на мотоциклах Львів–Перемишль (1932).

У 1932 році відділення товариства відкрили у Тернополі та Самборі. Особливо активну діяльність розгорнула самбірська філія товариства, яку очолив адвокат В. Гуркевич. Свою роботу вона координувала з діяльністю товариства “Бойківщина”, яке мало власне видання “Літопис Бойківщини”. У Самборі діяли три секції: спортивна, туристська та лекційна. Остання найактивніше проводила свою діяльність. Від моменту заснування в читальні місцевого товариства “Бесіда” було проведено цикл лекцій з географії та геології (професор Лімницький), історії (В. Гуркевич, І. Филипчак, професор Орловський), які викликали неабияке зацікавлення у громадськості. Починаючи з 1934 року самбірська філія більшу увагу приділяла проведенню екскурсій спершу околицями Самбора, а згодом і в більш віддалені райони Бойківщини. У контексті організації мандрівок важливого значення надавали фаховій підготовці їхніх організаторів.

Поряд із розширенням ареалу діяльності товариства його члени не втрачали надії розпочати видання власного друкованого органу. У 1937 році керівництво товариства “Плаї” стало видавати у Львові часопис “Наша Батьківщина”, редакцію якого очолив відомий літературознавець Василь Щурат. Працюючи на добровільних засадах, до цього часопису допи-

сували відомі та той час науковці: І. Крип'якевич, М. Кордуба, В. Щурат, Я. і С. Пастернаки, М. Смішко, В. Кубійович, І. Свенціцький та ін. Окрім наукових публікацій з історії краю, у часописі вміщували методичні поради та статті з теоретичної підготовки й організації краєзнавчого руху.

Не менш відомим у Галичині було товариство “Чорногора”, засноване у Станіславові 1910 року. Першим головою товариства став С. Стеблицький. Головними завданнями товариства були: 1) пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр, 2) збирання матеріалів про ці гори, 3) проведення агітаційної роботи серед туристів і дослідників природи, 4) співпраця з Науковим товариством імені Т. Шевченка у Львові, Угорським карпатським товариством і Польським Татшанським товариством, обмін науковими матеріалами, 5) підготовка та проведення фахових мандрівок. З початком Першої світової війни це товариство, як і інші, тимчасово припинило свою діяльність. Утім вже у 1922 році відновило свою діяльність у Станіславові (Івано-Франківськ) під керівництвом Я. Грушкевича, а також заснувало власні філії в Коломиї та Косові.

З метою заохочення молоді до мандрівок, пізнання рідного краю товариство практикувало видання туристично-краєзнавчої літератури, в якій подавали описи маршрутів з картами і схемами, проводило періодичні збори, конференції, розваги, спільні краєзнавчі подорожі. Чимало матеріалів члени товариства “Чорногора” опублікували у часописі “Туристика і краєзнавство”, згодом “Наша Батьківщина”.

Товариство “Чорногора” активно співпрацювало з “Плаєм”, особливо в організації спільних мандрівок, створенні притулків. У міру розширення регіону проведення мандрівок обидва товариства чималу увагу приділяли збільшенню кількості притулків, утриманню штату, в обов'язки якого входило підтримання їх у належному стані, охорона, прийом мандрівників та провідників.

Туристичне товариство “Чорногора” тісно координувало роботу з культурно-просвітницькими організаціями, які з ме-

тою національно-патріотичного виховання молоді часто проводили краєзнавчі мандрівки.

Початок Другої світової війни, приєднання Східної Галичини до СРСР припинили діяльність краєзнавчо-туристичних товариств. Після закінчення воєнних дій і впродовж усієї другої половини ХХ ст. довоєнні товариства так і не відновили своєї діяльності.

У СРСР поширеною формою пізнання рідного краю стали екскурсії, що проводили екскурсійні бюро, які контролювала держава. Зміст екскурсії затверджували відповідні державні органи, корегуванню підлягав маршрут екскурсії.

Після війни протягом 1945–1947 років було відновлено діяльність територіально-екскурсійних управлінь по всьому СРСР, підготовано нову генерацію екскурсіводів. У післявоєнний період у країні було створено систему трьох монопольних туристичних структур: ВАТ “Інтурист”, Туристично-екскурсійне управління (ТЕУ, з 1962 року Центральна рада з туризму), Бюро міжнародного молодіжного туризму “Супутник” ЦК ВЛКСМ, які мали свої відділення і в Україні. Провідну роль в обслуговуванні іноземних туристів належала “Інтуристу”.

Організацією внутрішніх екскурсій займалася туристсько-екскурсійна система профспілок. Після її реорганізації в 1962 році було створено республіканські ради з туризму, а згодом і обласні. У 1950–60-х роках тривала активна робота з розробки нових маршрутів – як загальносоюзних, так і регіональних.

Зоряний час у розвитку туристично-екскурсійної справи припадає на 70–80-ті роки ХХ ст., коли поліпшення матеріального становища населення сприяло і розвитку екскурсійної справи. На додаток докорінна технічна реконструкція транспортної галузі, зміни у сфері обслуговування дали змогу збільшити масштаби перевезень і потік екскурсантів, що також було позитивним для розвитку туризму в країні і УРСР зокрема. Організацією внутрішнього туризму у цей період в

Україні займалися Українська республіканська рада з туризму та екскурсій, Бюро міжнародного молодіжного туризму “Супутник”, Міністерство освіти УРСР та інші міністерства і відомства. Держава виділяла кошти на розвиток туристсько-екскурсійного обслуговування населення.

Після здобуття Україною самостійності краєзнавчо-екскурсійна справа, головна мета якої – глибоке пізнання історії, багатовікових традицій українського народу, надалі залишається одним зі способів пізнання рідного краю, практичного втілення національного і культурного відродження України. Відновлення досвіду вітчизняного екскурсознавства, особливо у процесі підготовки молодих фахівців навчальними закладами, має важливе значення для національно-культурного піднесення України.

Процес підготовки фахівців регулює низка законодавчих актів, указів Президента України тощо. Професійну підготовку фахівців у галузі туризму, згідно із Законом України “Про туризм” (вступив у дію з 1 січня 2004 року), забезпечують державні, комунальні та приватні навчальні заклади в порядку, визначеному законодавством. Підготовка окремих категорій фахівців туристичного супроводу (гідів-перекладачів, екскурсоводів, спортивних інструкторів, провідників тощо), які не потребують здобуття професійно-технічної або вищої освіти зі здобуттям кваліфікації за певним освітньо-кваліфікаційним рівнем, може відбуватися у встановленому порядку юридичними чи фізичними особами. Центральні органи виконавчої влади в галузі туризму беруть участь у підготовці навчальних планів і програм навчання фахівців, їхній професійній підготовці, перепідготовці та підвищенні кваліфікації, затверджують кваліфікаційні вимоги до них та порядок видачі дозволів на право займатися туристичним супроводом.

Важливою складовою підготовки (перепідготовки) екскурсоводів є створення та апробація екскурсійного маршруту. Структурно будь-яка екскурсія, незалежно від теми, містить вступну, основну та завершальну частини. Вступ складається

з двох частин: організаційної (знайомство з екскурсійною групою, інструктаж щодо техніки безпеки на маршруті) та інформаційної (коротка інформація про тему, протяжність і тривалість маршруту). Основна частина побудована на конкретних екскурсійних об'єктах, поєднанні розповіді та показу. При цьому важливо підібрати об'єкти так, аби вони якнайкраще допомогли розкрити тему екскурсії. Завершальна частина не пов'язана з екскурсійними об'єктами, а слугує для підведення підсумку та ознайомлення з темами інших екскурсій, які можуть доповнити, поглибити тему проведеної екскурсії.

Підготовка екскурсії має три стадії:

1. Попередня робота – визначення теми та мети екскурсії, підбір матеріалів для майбутньої екскурсії, їх опрацювання та вивчення. Одночасно відбувається підбір об'єктів, на основі яких буде побудована екскурсія.
2. Безпосередня розробка екскурсії – укладання екскурсійного маршруту, вивчення фактологічного матеріалу, робота над змістом екскурсії, її основною частиною; написання контрольного тексту, вибір найефективніших методичних прийомів проведення екскурсії.
3. Завершення – апробація екскурсії на маршруті, затвердження нової теми (екскурсійного маршруту) керівництвом, допуск екскурсоводів до роботи на розробленому маршруті.

Робота над будь-якою екскурсією розпочинається з визначення теми та мети екскурсії. Тема об'єднує усі об'єкти і підтеми екскурсії в єдине ціле. Мета екскурсії – розкрити обрану тему шляхом розповіді та показу екскурсантам пам'яток історії, культури й інших об'єктів.

Під час розробки нової теми екскурсії створюється список книг, брошур, статей, які допомагають розкрити тему, сприяють поглибленню знань екскурсоводів щодо окремих об'єктів маршруту загалом. Джерелом інформації у процесі розроблення екскурсійного маршруту можуть слугувати також архівні матеріали, музейні експонати, документальні та

науково-популярні кінофільми, спогади учасників та очевидців подій, матеріали інтернет-сайтів. При цьому, готуючи текст екскурсії, доцільно використовувати достовірні джерела інформації.

Складовою частиною підготовки екскурсії є підбір об'єктів для подальшого показу. У якості об'єктів можуть служити:

- пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями в житті українського народу, розвитком суспільства і держави (наприклад, Майдан незалежності в Києві, Софійський собор у Києві, Високий замок у Львові);
- будинки, споруди, меморіальні пам'ятки, пов'язані з життям та діяльністю відомих особистостей, зразки архітектури та містобудування (наприклад, Музей етнографії та народного промислу у Львові в Шевченківському гаї);
- природні об'єкти – ліси, парки, річки, озера-заповідники, окремі дерева, реліктові рослини та ін. (наприклад, Червона печера в Криму, заповідник "Асканія-Нова", прастарий дуб на острові Хортиця);
- експозиції державних та народних музеїв, картинних галерей, постійних і тимчасових виставок;
- пам'ятки археології – городища, давні стоянки, поселення, кургани із захороненнями, вали, святилища;
- пам'ятки мистецтва – твори образотворчого, декоративно-прикладного, садово-паркового мистецтва, скульптура.

Перед організаторами екскурсії стоїть важливе завдання – обрати з багатьох об'єктів найцікавіші як за зовнішнім виглядом, так і за інформацією, яку вони в собі несуть. Правильний вибір об'єктів забезпечить частково наочне сприйняття матеріалу екскурсії і глибше розуміння теми. При цьому, вибираючи об'єкти показу, варто уникати багаторазового показу одного об'єкта в різних екскурсійних маршрутах. За можливості кожна тема повинна мати "свої" об'єкти показу. Якщо ж з маршруту неможливо вилучити показ одного з об'єктів, який

демонструють у багатьох екскурсіях (наприклад, площа Ринок у Львові), зважаючи на його унікальність, то такий об'єкт треба характеризувати в контексті обраної теми. Тільки в такому випадку за повторного його показу зацікавлення до нього не спадає.

У практиці підготовки екскурсії напрацьовано методику оцінювання екскурсійних об'єктів. Її використання особливо важливе в тих випадках, коли під час розроблення екскурсії є декілька подібних об'єктів. Для оцінювання об'єктів використовують такі критерії:

- пізнавальна цінність – зв'язок об'єкта з конкретною історичною подією, епохою, життям та діяльністю окремого діяча науки і культури, мистецька особливість пам'ятки культури;
- популярність об'єкта серед населення (наприклад, Собор Св. Юра у Львові, Золоті ворота в Києві);
- незвичайність (екзотичність) – особливість, неповторність пам'ятки історії та культури, споруди. Значущість об'єкта може бути пов'язана з якоюсь історичною подією, яка відбулася у ньому;
- збереженість – стан об'єкта на момент проведення екскурсії, його підготованість для показу;
- розташування – відстань до об'єкта, зручність під'їзду до нього з групою;
- часові обмеження показу об'єкта – час (окремі години, дні, місяці й ін.), коли об'єкт неможливо показати через природно-кліматичні чи технічні умови.

Екскурсія не повинна бути переповнена великою кількістю відвідуваних об'єктів, оскільки це збільшує її тривалість і зумовлює втому в екскурсантів. Оптимальна тривалість екскурсії по місту 2–4 години, з показом 15–20 об'єктів. В екскурсію можуть входити як об'єкти однієї групи (наприклад, пам'ятки архітектури), так і різних груп (історичні пам'ятки, пам'ятники, житлові будинки, природні об'єкти й ін.). При цьому доцільно уникати одноманітності об'єктів. Загалом

об'єкти підбирають під тему екскурсії, її зміст, склад екскурсійної групи.

У процесі підготовки нової екскурсії необхідно приділити увагу безпосередньому вивченню об'єкта. Потрібну вихідну інформацію можна почерпнути з нарративних джерел, альбомів, фотографій. Ознайомлення з об'єктом на місці, його вивчення з усіх сторін дають екскурсоводові змогу в майбутньому вільніше почуватися під час екскурсії.

По завершенні вибору екскурсійних об'єктів треба створити для них картки (паспорти). У картку об'єкта заносять такі дані:

1. Назва об'єкта (первинна та сучасна), а також назва, під якою він відомий у населення.
2. Історична подія, пов'язана з ним, дата.
3. Його місцезнаходження, поштова адреса, найменування території, де він розташований.
4. Опис (під'їзд до нього, дата створення, його автор, матеріал, з якого побудований, текст меморіального напису).
5. Джерело інформації про об'єкт (архівні документи чи література, в якій міститься інформація про об'єкт та події, пов'язані з ним).
6. Інформація про стан збереженості об'єкта, дата останнього ремонту (реставрації).
7. Відповідальні за охорону об'єкта служби (особи).
8. Відомості про те, в яких екскурсійних маршрутах використовують об'єкт.
9. Дата створення картки, прізвище та посада укладача.

До картки додають фотографію об'єкта, що відтворює його сучасний стан, за можливості і попередній вигляд. У картку на архітектурні, археологічні, природні об'єкти можуть бути внесені й інші дані. Після створення карток об'єктів для майбутньої екскурсії можна переходити до створення екскурсійного маршруту.

Створення екскурсійного маршруту. Маршрут екскурсії – найзручніший шлях екскурсійної групи, що допомагає розкрити тему. Для успішного проведення екскурсії, маршрут має бути логічно і послідовно побудований, забезпечений відповідними об'єктами для показу, що допоможе краще розкрити тему. Існує кілька варіантів створення маршрутів:

- хронологічний, що використовують для характеристики життя та діяльності видатних людей (наприклад, пам'ятні місця Івана Франка у Львові);
- тематичний (наприклад, екскурсія на тему Львів театральний);
- тематично-хронологічний.

У разі створення маршруту екскурсії необхідно брати до уваги такі чинники:

1. Показ об'єктів у такій послідовності, що унеможливає повторний проїзд.
2. Доступність об'єкта.
3. Короткі відстані між об'єктами.
4. Добре транспортне сполучення або ж наявність автостоянок (якщо екскурсія транспортна).

Після укладення маршруту екскурсовод повинен першим його апробувати, щоб ознайомитися з ним, уточнити місцезнаходження об'єктів, зупинок (автостоянок), зорієнтуватися у тривалості екскурсії, переконатися в доцільності показу попередньо обраних об'єктів.

Наступним кроком є створення контрольного тексту екскурсії, відповідно до якого буде розповідь кожен екскурсовод. До таких текстів існують такі вимоги: лаконічність, чіткість формулювань, унормована кількість фактологічного матеріалу, виняткова інформація щодо теми, повне розкриття теми, літературна мова. Контрольний текст готує група, згодом на основі контрольного тексту кожен екскурсовод готує власний індивідуальний текст. Зміст текстів у різних екскурсоводів однієї групи буде подібним.

Індивідуальний текст віддзеркалює структуру екскурсії і складається відповідно до маршруту. Кожна дата чи факт мають бути підтверджені посиланням на джерело інформації. У процесі складання тексту авторові слід пам'ятати про те, що слово і об'єкт під час екскурсії діють одночасно. Прагнення екскурсовода до пошквалювання групи через текст не повинно переростати в розваги екскурсантів. Складаючи індивідуальний текст, треба пам'ятати про обмеженість у часі, фізичне навантаження на екскурсантів. З огляду на це тривалість розповіді про окремо взятий об'єкт має тривати стільки, скільки він приваблює увагу присутніх (не більше 5–7 хвилин).

Завершальним етапом підготовки екскурсії є створення технологічної карти, яка є документом, що визначає усі сторони екскурсії. До технологічної карти ставлять такі вимоги:

1. Актуальність теми екскурсії (відповідність зацікавленям екскурсантів).
2. Дотримання структури екскурсії.
3. Дотримання тематичного принципу підбору об'єктів для показу.
4. Логіка переходів від об'єкта до об'єкта.
5. Раціональне співвідношення матеріалу.
6. Урахування побажань учасників екскурсії.

Технологічна карта містить:

1. Титульний аркуш, де вказано такі дані:
 - найменування установи, що проводить екскурсію;
 - назва теми екскурсії;
 - вид екскурсії;
 - протяжність маршруту;
 - тривалість екскурсії;
 - склад групи;
 - прізвища та ініціали укладачів екскурсії;
 - дата затвердження екскурсії.
2. Другу сторінку, де подано мету та завдання екскурсії, схему маршруту з вказаними зупинками.
3. Власне технологічну карту (див. дод.).

Найпоширенішими є екскурсії по місту. За змістом їх можна поділити на тематичні та оглядові. Зміст екскурсій по місту треба періодично оновлювати, що дасть можливість ознайомити екскурсантів з різноманітністю об'єктів для показу, прорекламувати потенціал для створення нових екскурсійних маршрутів. Під час проведення оглядових екскурсій екскурсовод має змогу заохотити присутніх відвідати в майбутньому тематичну екскурсію.

Заміські екскурсії аналогічно бувають як оглядовими, так і тематичними. У разі проведення тематичної екскурсії основна тема розкривається зазвичай на кінцевому пункті, оскільки по дорозі може і не бути об'єктів, що стосуються теми екскурсії. Дорожня інформація є переважно довідковою, короткою і не супроводжується постійним показом об'єктів. Оглядові екскурсії є здебільшого краєзнавчими. Для них характерна велика кількість об'єктів, більшість з яких стосується різних підтем. Композиційно заміська екскурсія нічим не відрізняється (вступна частина, власне екскурсія, завершальна частина), але її тривалість є більшою, аніж екскурсія по місту. Тому екскурсоводові варто передбачити зупинки на відпочинок, перерву на обід, вказати на потребу дотримання правил техніки безпеки.

З тематичних екскурсій найпопулярнішими є краєзнавчо-історичні. Екскурсія на історичну тему має ґрунтуватися виважено на документальних матеріалах, що забезпечує їй науковість і достовірність. Трапляється, що об'єкти мають архітектурну або ж мистецьку цінність. За таких обставин більша частина тексту розповіді повинна стосуватися виключно історичних подій. Найпоширенішим прийомом проведення історичної екскурсії є відтворення події чи опису погано збереженого об'єкта шляхом розповіді. За допомогою слова можна відтворити події чи опис окремої споруди, якщо на місці екскурсії не збережено жодної пам'ятки того часу. Для кращого уявлення про об'єкт чи епоху доцільно використовувати окремі цитати з літописів, архівних матеріалів, художньої літератури та ін.

Фрагмент технологічної карти екскурсії на тему “Пам’ятні місця Івана Франка у Львові”

Маршрут екскурсії	Зупинка	Об’єкти показу	Трива лість	Основні питання	Організаційні вказівки	Методичні вказівки
1 вул. Грушевського	2 Місце зустрічі вул. Грушевського, 4. Стара будівля Львівського університету	3 Корпус Львівського національного університету імені Івана Франка, колишня будівля Львівського університету	4 15 хв	5 1. Будівля Сзутіського конвікту (освітній заклад для шляхетської молоді), збудована в 1839—1844 рр. за проектом Фіделіса Штадлера. З 02.01.1851 року передана за розпорядженням намісника Галичини графа А. Голуховського в розпорядження університету. До 1923 року - головна будівля університету. У 1875-1880 роках І. Франко навчався на філософському факультеті Львівського університету ім. Яна Казимира. Заняття відбувалися в корпусі по вул. Грушевського., 4 (колишня вул. Миколая). Після захисту докторської дисертації у Відні, 22 березня 1895 року в цьому будинку відбулася його габілітаційна лекція на тему: “Наймичка” Т. Шевченка, яка отримала схвальну оцінку наукової громадськості. Але через опір намісника Галичини графа К. Бадені не була затверджена Міністерством освіти Австро-Угорщини. З. Сьогодні це навчальний корпус, де розміщено геологічний, мінералогічний та зоологічний музеї.	6 Звернути увагу на те, що в цьому корпусі працювало чимало й інших відомих учених, згодом політиків.	7 Наочний показ будівлі, відвідання (по можливості) аудиторії, де І. Франко провів габілітаційну лекцію.

1	2	3	4	5	6	7
вул. Драгоманова	2 Головний корпус Бібліотеки Національного університету ім. І. Франка (вул. Драгоманова, 5)	3 Головний корпус Бібліотеки Національного університету ім. І. Франка	4 10 хв	5 Будівля споруджена у 1904-1905 роках за проектом Григорія Пешанського у стилі еклектики на зразок університетської бібліотеки у Граці. Читальна зала оздоблена сецесійними розписами Юліана Макаровича. Бібліотека університету заснована в 1608 році і є однією з найдавніших у Львові. Її фонди нараховують близько 3,2 млн. одиниць зберігання і є одними з найбільших в Україні. І. Франко працював у будівлі на третьому поверсі.	6 Наочний показ будівлі, відвідання читальної зали, де працював І. Франко.	7 Наочний показ будівлі, відвідання читальної зали, де працював І. Франко.
вул. Драгоманова	2 Національний музей А. Шептицького	3 Будівля Національного музею А. Шептицького	4 5 хв.	5 Будівля збудована у 1897-1898 роках за проектом архітектора Владислава Рауша. Замовником і першим власником був професор Львівського університету Е. Дуніковський, мандрівник, географ і географ. З 1912 року палац належить Національному музеєві, організованому митрополитом Андреем Шептицьким. У 1913 році разом з митрополитом на відкритті був Іван Франко. Він подарував музеєві низку стародруків. Письменник користувався згодом фондами бібліотеки музею. Національний музей – один із найзначніших музеїв України, фонди якого нараховують понад 130 тис. одиниць.	6 Показ будівлі Національного музею А. Шептицького	7 Показ будівлі Національного музею А. Шептицького

1	Площа Міцкевича	2	Площа Міцкевича, 1	3	Готель «Жорж»	4	8 хв	5	У минулому — готель Георга Гофмана De Russie (Російський), заснований у 1793 році і перейменований в середині XIX ст. на «Жорж». Раніше на цьому місці знаходився старий будинок готелю, у театральному залі якого у 1882 році відбулася прем'єра п'єси «Украдене щастя». У 1898 році тут урочисто відзначали 25-річчя творчої діяльності Івана Франка. Того ж року стару будівлю готелю почали розбирати і до 1901 року фірма Івана Левинського спорудила новий готель за проектом віденських архітекторів Фердинанда Фельнера та Германа Гельмера.	6	Звернути увагу екскурсантів на чотири фігури на готелі, які символізують Європу, Азію, Америку та Африку.	7	Показ субудівлі і «Жорж», а фотографії попередньої
---	-----------------	---	--------------------	---	---------------	---	------	---	--	---	---	---	--

Розділ II. Методи історико-краєзнавчих досліджень

Кращому проведенню екскурсії сприяє використання наочного матеріалу. Сьогодні можна використати сучасні комп'ютерні технології, які допомагають продемонструвати екскурсантам об'єкт безпосередньо на місці її проведення.

Поглибленому вивченню історії краю сприяють мистецтвознавчі екскурсії. В основі класифікації цієї групи екскурсій лежать різні види мистецтва. Поряд із живописом та скульптурою об'єктами показу можуть бути твори прикладного та декоративного мистецтва, предмети побуту, більшість з яких зазвичай можна побачити в етнографічних музеях, зразки дерев'яної архітектури у музеях просто неба.

У разі проведення подібної екскурсії велике значення відіграє культура показу об'єкта, оскільки екскурсивод повинен добре володіти термінологією, якою не варто насичувати текст розповіді, та теоретичними знаннями.

Різновидом мистецтвознавчих є літературні екскурсії. Місцем їх проведення можуть бути як місто, так і музей. Під час проведення такої екскурсії обов'язковим є відвідання пам'ятних місць, пов'язаних з життям та творчістю письменника чи поета. За змістом літературні екскурсії поділяють на групи:

1. Літературно-біографічні.
2. Історико-літературні, під час яких екскурсантам характеризують окремі періоди розвитку певної літератури (наприклад, Львів літературний наприкінці XIX – початку XX ст.).
3. Літературно-художні, під час яких екскурсивод ознайомлює з місцями, описаними в різних літературних творах.

Позитивною частиною будь-якої екскурсії є відвідання музею. Для проведення музейної екскурсії екскурсиводові необхідно володіти термінологією, яка допомагає кваліфіковано, вміло і вдало вказати місцезнаходження музейних експонатів (подіум, експозиційний пояс, вітраж, муляж, модель, макет, панорама й ін.). Зміст музейних екскурсій залежить від віко-

вих, освітніх, професійних особливостей екскурсійних груп. Головне правило проведення екскурсії (поєднання розповіді з показом) застосовують і до музейної. Власне тут показ переважає над розповіддю. Але оскільки музейні експозиції готують до показу, методику показу спрощують порівняно, наприклад, з оглядовою екскурсією по місту.

Важливим елементом підготовки музейних екскурсій є підбір потрібних експонатів, оскільки їх велика кількість в експозиції та брак часу не дають змоги екскурсоводові зупинятися на кожному окремо взятому.

Екскурсії щодо історії архітектури та містобудування поділяють на:

1. Показ пам'яток архітектури певного періоду.
2. Показ об'єктів, що відображають творчість відомих архітекторів.
3. Ознайомлення з плануванням і забудовою міст за генеральними планами.
4. Демонстрування новобудов, сучасної архітектури, перебігу будівництва нових будинків, цілих мікрорайонів.

Під час проведення таких екскурсій екскурсовод повинен вдаватися до різних методів (усний опис вигляду будинку, комп'ютерна реконструкція, показ фотографій, віднайдені в архівах і ін.). Екскурсоводові доводиться показувати споруди різних архітектурних стилів – давньоруського, романського, готичного, епохи Відродження, бароко, рококо, класицизму, еkleктизму, модерну, конструктивізму, особливості яких йому необхідно знати. Тому проведення такого типу екскурсії вимагає від екскурсовода досконалої підготовки. Екскурсовод має керуватися тим, що екскурсійна справа ґрунтується на унікальному поєднанні науково-дослідної роботи і популяризації знань. Вона потребує артистизму, бездоганного лаконічного й емоційного викладу матеріалу. Екскурсовод повинен бути добрим психологом, щоб “відчути” групу екскурсантів, віднайти не тільки потрібний для спілкування тон, але й зробити свою розповідь доступною саме для цієї групи слухачів.

Розділ II. Методи історико-краєзнавчих досліджень

У разі проведення екскурсії на першому місці завжди має стояти об'єкт, показ якого є головним. Екскурсовод зобов'язаний не тільки показати (ось він!), але допомогти роздивитися об'єкт, правильно його описати. Він виступає своєрідним посередником між об'єктом показу та екскурсантами. Важливо правильно підібрати матеріал, наситити його подробицями з життя, аби якнайкраще намалювати картину розповіді. Тільки в такому випадку вийде справжня цікава екскурсія, а не просто наукова лекція.

Організація краєзнавчих мандрівок та екскурсій надзвичайно ефективний спосіб ознайомлення з історією рідного краю та її популяризації серед широкого загалу.

Питання для контролю

1. Що, на вашу думку, внесли нового у краєзнавчі дослідження діячі “Руської трійці”?
2. Визначте роль І. Франка у розвитку краєзнавчого туризму наприкінці XIX – початку XX ст.
3. Розкрийте найбільш вагомі досягнення українських краєзнавчих товариств міжвоєнного періоду в організації туристичної справи в Галичині.
4. Розкрийте роль туризму в патріотичному вихованні молоді.
5. Від чого, на вашу думку, залежить успішне проведення екскурсії? Відповідь обґрунтуйте.

Список літератури

1. Голубничая С. Основы экскурсионного дела / С. Голубничая. – Донецьк, 2003.
2. Закон України Про туризм від 18 листопада 2003 року N 1282-IV.
3. Кирчів Р. Етнографічно-фольклористична діяльність “Руської трійці” / Р. Кирчів. – К., 1990.
4. Козицький А. Український краєзнавчий рух в Галичині у міжвоєнний період / А. Козицький // Краєзнавство і туристика. – 1995. – № 1. – С. 7–8.

5. Костюкова О. Розвиток краєзнавчо-екскурсійної справи в Україні в 20-х роках ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук / О. Костюкова. – Харків, 2003.
6. Крип'якевич І. З історії української туристики / І. Крип'якевич // Наша Батьківщина. – 1937. – Перший річник. – С. 35–38.
7. Луцький Я. Формування і становлення туристичного руху в Галичині (1832–1939 рр.) / Я. Луцький // Теорія та методика фізичного виховання. – 2002. – № 2. – С. 25–28.
8. Петранівський В. Туристичне краєзнавство : навч. посібник / В. Петранівський, М. Рутинський. – Київ, 2006.
9. Положення про проведення екскурсійної діяльності у місті Львові.
10. Туризм і краєзнавство. Орган українського туристично-краєзнавчого т-ва “Плаї” у Львові. – Львів. – 1925. – Ч. 2.
11. Указ Президента України Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року від 10 серпня 1999 року. № 973/99.
12. Федорченко В. Історія туризму в Україні / В. Федорченко, Т. Дьорова. – К., 2002.

ПРОСОПОГРАФІЯ

В історичній науці все більше уваги приділяють персоніфікації минулого. Головним персонажем історичних подій вважають особу, біографію якої необхідно вивчати з урахуванням її особистісно-індивідуального змісту. Тип історико-біографічного дослідження особистості, який має у відомому діячеві певної галузі відобразити живу людину в сукупності усіх притаманних їй особистісно-людських даних, а не традиційно формалізовану датами і заслугами постать, називається просопографією (з грецької *προσωπογραφικη* – опис конкретної особи, або дисципліна про правила опису особистості).

Просопографію дослідники трактують по-різному: одні розглядають її як спеціальну історичну дисципліну, інші – як метод реконструкції життєвих шляхів цілих суспільних груп, створення їхніх колективних біографій. Водночас розрізняють індивідуальні просопографічні студії про діячів певної доби і масові просопографічні дослідження, орієнтовані на певні соціальні групи суспільства. Останній підхід дає матеріал для компонування колективних біографій і підстави для певних узагальнень. У цьому випадку просопографію вважають дослідженням спільного у групі осіб (родовій, професійній, соціальної, політичній), діючих в історії, яке стосується вирішення двох головних завдань:

1. вивчення певної діяльності, встановлення закономірностей;
2. дослідження варіантів соціальної мобільності і реалізації кар'єрних прагнень.

Результатами просопографічного дослідження можуть бути:

1. реконструкція просопографічного портрета конкретної особистості;
2. створення колективної біографії кількох осіб, об'єднаних спільними чинниками;

3. опис способу життя і занять представників певних соціальних станів.

Просопографія, як і біографістика чи генеалогія, описує життя соціалізованої людини. Водночас ці дисципліни відрізняються метою дослідження. Біографістика зосереджується на висвітленні у хронологічній послідовності життєпису особи, приділяючи мало уваги суспільним чинникам, які визначили її життєвий шлях. Для генеалогії важливими є походження та родинні стосунки досліджуваної особи. Натомість просопографія акцентує на соціальному становленні людини, на яке впливають різноманітні біологічні й суспільні чинники.

Просопографія є добрим прикладом міждисциплінарних наукових підходів. Для ефективної організації й проведення просопографічного дослідження потрібно застосовувати історико-джерелознавчі методи опрацювання джерел, способи дослідження суспільства, запозичені у соціологів, вироблені статистиками методики проведення аналітичних досліджень і технології баз даних, які започаткували математики та програмісти.

Початки просопографічних студій сягають ще XVI ст., коли серед мислителів Середньовіччя визріла ідея створення колективної, а згодом і детальної індивідуальної біографії. У західноєвропейській історіографії термін просопографічний метод відомий з кінця XIX ст. Його почали практикувати німецькі історики античності для реконструкції життєвих шляхів (кар'єр) окремих персонажів (головно, з середовища еліти) на матеріалах літературних, нумізматичних і переважно епіграфічних пам'яток (Е. Ритгерлінг, Е. Штерн, Р. Сайм, Т. Франке, Б. Добсон, М. Клаус та інші). У XIX ст. дослідники використовували просопографію зазвичай як статистично-соціальний метод вивчення певних суспільних груп античного суспільства. За його допомогою складали їхній соціальний портрет, або колективну біографію певного соціального прошарку суспільства чи професійної групи. На сьогодні в західноєвропейській історіографії також склався цілий напрям досліджень, які орієнтовані

ні на створення колективних біографій різних соціальних груп минулого.

Представники французької школи Анналів розглядають просопографію як дисципліну, покликану досліджувати людину як основну субстанцію історичного процесу. На думку одного із засновників школи А. Февра, головним завданням історика є відтворення живої історії, в якій центральним персонажем була б людина минулого зі своєю психологією, менталітетом, звичками, традиціями свого часу, відмінними від наступних періодів, бо склалися вони в інших умовах, спиралися на інші знання та вірування.

В останні роки дослідники практикують накопичення та компонування так званих просопографічних баз даних, на підставі яких вимальовуються образи, життєві шляхи або колективні біографії, які дають підстави не тільки вивчити окрему особистість, а й вийти на загальний рівень у дослідженні соціальних, політичних, культурних явищ і тенденцій історичного процесу. У науковій практиці використовують два типи формування просопографічних баз даних: перший стосується певного соціального прошарку суспільства або професійної групи (Life history), другий – історії сімей (Family history). Кожен із них має свою специфіку, обумовлену джерелами та історичною реальністю, яку вони реконструюють. У першому випадку дослідника цікавить не особа сама по собі, а явища, що відображені у великих обсягах біографічної інформації (тривалість життя, міграційні процеси та ін.), у другому ж типі акцентують на кожному представнику групи, а тому про нього збирають максимально можливі біографічні дані з різних джерел.

В українській історіографії необхідність просопографічних студій назріла у зв'язку з актуалізацією дослідницьких інтересів до особи в історії, потребою її конкретизації і відтворення в сукупності життєвих обставин, родинному й позародинному соціумах. Вітчизняні дослідники з самого початку спробували окреслити такі визначення, як історична біо-

графістика, спеціальні історичні дисципліни і просопографія, встановити співвідношення цих споріднених дисциплін між собою, з'ясувати, який же об'єкт дослідження домінує у просопографії: конкретна особа чи соціальна група (за професійною спорідненістю, інтересами, видом занять, місцем проживання, походженням, етнічною та національною належністю), порівняти його з біографією, аби визначити, що ширше.

Одними з перших проблему просопографії в українській історіографії актуалізували автори навчального посібника "Специальные исторические дисциплины". У невеликому розділі "Просопография" подано історіографічний огляд розвитку дисципліни у Західній Європі, окреслено її зміст і завдання (пошук, атрибуція та звід біографічних і всіх інших відомостей про осіб, які згадані в історичних джерелах), відзначено неоднорідну методика, зумовлену різноманітністю історичних джерел. Дослідники наголошували на перевагах і перспективах дисципліни у вивченні соціальних інститутів, верств, професійних та інших груп суспільства, політичних, демографічних і економічних аспектів історії.

Потребу просопографічних історичних досліджень актуалізував наприкінці 1990-х років Я. Дашкевич. Науковець наголосив на відмінності просопографічного дослідження від біографічного, бо завданням біографістики є написання біографії, заповнення колонок особової анкети, складеної за науковими довідково-інформаційними параметрами, створення так званих формальних біограм, які дають матеріал для довідкової роботи. Просопографія ж, на думку історика, поширює, розгортає, поглиблює біографічний матеріал шляхом урахування людського й особистісного в історії. Але найважливішою і найціннішою ознакою просопографічних даних є правдивість і об'єктивність інформації, відтворення відомої особи у сукупності позитивних і негативних сторін життєпису. Зважаючи на таке призначення просопографії, Я. Дашкевич вважає її вищим ступенем біографістики, бо вона відтворює живі образи історії на матеріалах конкретних джерел. Я. Дашкевич

виділив п'ять блоків проблем, навколо яких, на його переконання, повинні формуватися просопографічні студії: особисті, етно- і релігіопсихологічні, громадські, політичні та творчі.

Учений С. Світленко покладав на просопографію місію пошуку, атрибуції й систематизації біографічних та інших особистих даних про осіб, які згадані в історичних джерелах. Він називає її багатомірною дисципліною, яка фокусує предмет свого дослідження на розмаїтті внутрішніх і зовнішніх характеристик діячів минулого. Об'єктом її дослідження він вважає: антропологічний тип особи, її мову, етно- і соціопсихологічні риси характеру, ментальність, родинні зв'язки, сімейний стан, віросповідання, громадянство, місце народження і проживання, освіту, професійну діяльність, службову кар'єру, життєві обставини, участь у суспільно-політичному житті. Основою ж для подібної студії називає ґрунтовні джерела, різноманітні за формою, змістом, автентичністю та репрезентативністю.

Також деякі українські дослідники, відштовхуючись від традицій європейської та російської історіографії, використовували просопографію як метод створення колективної біографії (В. Щербак, Т. Березовська). До колективних просопографічних досліджень можна віднести і генеалогічні праці про декілька українських родів.

В останні роки в українській історіографії з'явилися дослідження, де об'єктом просопографічної інформації використано один вид джерел. Такий підхід дає підстави глибше пізнати особистість у різних сферах її діяльності, щоденних справах, роздумах, періодах життя. Окрім того, написані праці, в яких хоча і не вживається сам термін просопографія, але за своїм змістом вони близькі до просопографічних досліджень, оскільки побудовані на основі достовірного джерельного матеріалу і розкривають маловідомі й особистісні сторінки з життя українських діячів або дають нове спрямування у використанні джерельного матеріалу для глибшого пізнання особистості.

Важливо застосовувати методика просопографії в історико-краєзнавчих дослідженнях. З нею науковець має справу через

потребу комплексного вивчення соціокультурного середовища краю.

Творцями історії краю є його жителі, на діяльність яких впливають різноманітні чинники (політичні, соціальні, економічні, культурні). Реконструкція колективних біографій регіональної еліти дає змогу дослідникові виявити носіїв розвитку (інтелектуального, культурного, економічного) окремого населеного пункту. Водночас створення синтетичної біографії мешканців допомагає з'ясувати етнічний, соціальний, професійний, релігійний склад населення.

Аби успішно застосувати методіку просопографії в дослідженнях з історичного краєзнавства, необхідно продумати алгоритм її використання. Як приклад, пропонуємо свій хід застосування просопографії в історико-краєзнавчих студіях:

- визначення способів використання просопографії;
- пошук та опрацювання джерел (евристичний);
- аналіз отриманих відомостей і створення біографії.

Визначення способів використання просопографії. Відображення комплексного образу соціокультурного середовища краю є важливим для історико-краєзнавчого дослідження. Окрім того, просопографію у подібній розвідці можна застосувати для відтворення життя знаменитих осіб певного населеного пункту. Іншими словами, методом просопографії в краєзнавчих дослідженнях можна послуговуватися для створення колективної біографії, а також написання життєпису знаменитостей краю. При цьому потрібно пам'ятати, що просопографія має відобразити усі сторони життя особи чи суспільної групи, акцентуючи увагу на їхньому соціальному становленні. Т. Чубіна виділила три групи чинників, які на це впливають:

1. генетичний чинник – це комплекс психофізіологічних характеристик, які людина отримує від народження й у подальшому передасть своїм нащадкам;
2. сімейний (фамільний) чинник – це комплекс учень, які людина отримує у своєму найближчому (сімейному) середовищі; вони впливають на соціальне становлення особистості й визначення її місця у суспільстві;

3. чинник часу (духу епохи) – це час та місце життя людини; на її свідомість впливають різноманітні політичні, військові, культурні та інші події й зміни у середовищі її побутування.

Пошук та опрацювання джерел (евристичний). У просопографічних дослідженнях використовують різні джерела. Застосування того чи іншого їх виду підпорядковане завданням евристики – виявленню й атрибуції інформації, необхідної для виконання поставлених дослідницьких завдань. Цим зумовлена потреба використання в просопографічних дослідженнях прийомів різних спеціальних історичних дисциплін (генеалогії, геральдики, неографії, палеографії тощо).

Зауважмо, що просопографічне дослідження потребує вивчення всього, що впливало на соціальне становлення досліджуваної особи. Н. Миронець та І. Старовойтенко відзначили необхідність зібрати такі відомості про особу (осіб) для повноцінного проведення просопографічного дослідження:

- походження особи, її генеалогічне коріння, роль спадковості у формуванні певних інтелектуальних здібностей, час та місце народження і проживання, віросповідання, підданство, мова, родинне оточення і виховання, сімейні традиції й атмосфера, їх вплив на формування світоглядних позицій;
- освіта, зацікавленість певними навчальними предметами, чинники у виборі професії, службова кар'єра, участь у суспільно-політичному житті;
- приятельське оточення, взаєностосунки з людьми, вплив на особистість оточення або навпаки – вплив досліджуваної особистості на оточуючих;
- мотиви найвідоміших учинків, які закарбували ім'я діяча в історії, вплив на них зовнішніх чинників;
- антропологічний тип особи, її зовнішній вигляд, особливості манер, одягу, звичок;
- вдача, темперамент, внутрішній світ, захоплення і відрази;
- причини піднесення та спадів у діяльності творчих особистостей;

- доленосні події у приватному житті досліджуваної особи (одруження, народження дітей), їх вплив на основну діяльність (наукову, творчу, громадську, політичну);
- особисто-інтимне життя, подружні та інтимні стосунки, їх визначальний або другорядний вплив на діяльність особистості;
- фізичне і психічне самопочуття особистості у різні періоди її життя, пояснення ним окремих епізодів її діяльності;
- особистісно-людські особливості вдачі, наприклад, співчутливість чи бездушність, благодійність чи байдужість, здатність співпереживати чи егоцентризм, комунікабельність чи замкненість, автократизм чи дипломатичність, поведінка, реакція на життєві події й обставини.

З'ясування цих відомостей про досліджувану особу дасть змогу чи не повністю простежити шлях її становлення й побутування у суспільстві. Водночас домінування окремих компонентів у формуванні її просопографічного портрета дає підстави для пояснень доленосних подій у житті досліджуваної людини (людей) або і в історії взагалі.

Використання у просопографічному дослідженні того чи іншого виду джерел залежить від часу, в якому жила досліджувана особа. Особливо важливими для давньої історії, коли збереглося мало писемних джерел, є антропологічні та археологічні рештки. У результаті їхньої реконструкції дослідник описати окремі фізіологічні особливості людини та деякі сторони їхньої трудової діяльності.

Серед писемних джерел, важливих для просопографічного дослідження, виділяють:

- Офіційні документи (свідчення про народження, шлюб, документи про здобуття освіти тощо). Вони дають змогу простежити етапи й особливості становлення особи у суспільстві.
- Судово-слідчі справи. Окремі такі джерела містять відомості про антропологічні особливості певної особи.

Водночас за цими джерелами можна простежити рівень злочинності й особливості злочинів, які відбулися (є характерними) у певному населеному пункті.

- Довідково-статистичні документи. Деякі з них містять списки, в яких фігурувала конкретна особа або група осіб та їхні біографічні дані, а інші й особистісні характеристики. До таких джерел віднесемо переписи населення, особові справи, списки членів різних товариств та організацій. Недоліком таких джерел є їхня формалізованість. За ними важко простежити психологічні чинники формування особистості.
- Кіно-, відео-, фото- та фонодокументи, в яких відображена діяльність досліджуваної особи (осіб).
- Джерела особового походження: автобіографічні матеріали; епістолярні джерела; мемуари; почерк досліджуваної особи; твори або винаходи досліджуваної особи.

Лише комплексне вивчення наявних джерел дасть підстави відтворити у всій повноті просопографічний портрет як досліджуваної особистості, так і певного колективу.

Аналіз отриманих відомостей і створення біографії.

Отримані біографічні відомості про досліджувану особу (осіб) можна оформити багатьма способами. Найпоширенішим, на нашу думку, найдоречнішим у використанні в історико-краєзнавчих дослідженнях є укладення спеціальної анкети (питальника). Просопографічний питальник потрібно укладати відповідно до мети й завдань дослідження. Водночас відповіді на запитання у анкеті мають повною мірою показати усі можливі відомості про досліджувану особу (осіб).

Такий спосіб систематизації просопографічних відомостей є найпридатнішим для створення колективної біографії краю чи окремих професійних груп, які проживають у досліджуваній місцевості. Нагромадження комплексу анкет дасть

змогу створити базу відомостей, аналіз яких допоможе простежити еволюцію життя й соціальне становлення населення краю, окрім того, показати історію певного населеного пункту в суспільно-професійному розрізі з урахуванням усіх чинників, які мали вплив на формування його колективної свідомості.

В опрацюванні бази даних просопографічних питальників активно використовують методу, запозичену у статистику, математику й інформатику. Такий підхід збагачує історико-краєзнавче дослідження кількісними показниками результатів суспільних перетворень, які відбулися в певному населеному пункті; відтворює картину краю: етнічну, релігійну, політичну, професійну та іншу.

Застосування просопографічного методу в історико-краєзнавчому дослідженні дає змогу відтворити минувшину краю не лише у політичних та статистичних фактах, а наблизити до опису історії людей, пов'язаних співжиттям у певному населеному пункті. За такого підходу враховують всі життєві перипетії й навіть біологічні чинники, які впливають на соціальне й професійне становлення людини.

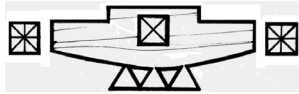
Питання для контролю

1. Порівняйте підходи до визначення предмету просопографічного дослідження у вітчизняній і зарубіжній історіографії.
2. Визначте завдання просопографічного дослідження.
3. Які типи історичних джерел є актуальними для просопографії? Визначте рівень їх репрезентативності для виконання просопографічних студій.
4. Оберіть будь-яку групу населення для проведення просопографічного дослідження. Укладіть для її представників просопографічний питальник за усталеними вимогами.

Список літератури

1. *Дашкевич Я.* Об'єктивне і суб'єктивне в просопографії / Я. Дашкевич // Український біографічний словник : історія і проблематика створення : матер. наук.-практ. конф. – (Львів, 8–9 жовтня 1996 р.). – Львів, 1997.
2. *Миронець Н.* Епістолярна спадщина Володимира Винниченка як джерело просопографічної інформації / Н. Миронець // Наук. записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка – Кіровоград, 2000. – Вип. 27. – Серія : Філологічні науки (українське літературознавство).
3. *Миронець Н.* Просопографія / Н. Миронець, І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни : довідник. – К. : Либідь, 2008.
4. *Нечаева М. Ю.* Просопография уральского монашества: перспективы исследования / М. Ю. Нечаева // Судьба России : прошлое, настоящее, будущее : тезисы. Всерос. конф. (Екатеринбург, 17–19 ноября 1994 р.). – Екатеринбург, 1995.
5. *Світленко С.* Просопографічні джерела про діячів соціально-революційного народництва в Україні 70–80-х рр. XIX ст. / С. Світленко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 1998. – Ч. 2.
6. Специальные исторические дисциплины : учеб. пособие / В. А. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич та ін. – К., 1992.
7. *Старовойтенко І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – К., 2005. – Ч. II.
8. *Старовойтенко І.* Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії / І. Старовойтенко // Спеціальні історичні дисципліни : питання теорії та методики. – Вип. 13 (1). – К. : Інститут історії України НАН України, 2006.
9. *Чубіна Т. Д.* Просопографія як метод дослідження козацько-старшинських родів / Т. Д. Чубіна // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2009. – Вип. XXVI.

10. Юмашева Ю. Ю. Методологические и методические проблемы разработки просопографической базы данных по энциклопедическим материалам “Российские коллекционеры и меценаты XVII–XX вв.” / Ю. Ю. Юмашева, Т. Н. Кандаурова // Вісник Дніпропетровського ун-ту. – 2000.– Вип. 8. (Історія та археологія).

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО В НАВЧАЛЬНИХ КУРСАХ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

Історичне краєзнавство в школі відіграє суттєву педагогічну роль у трудовому, моральному, естетичному та патріотичному вихованні. Воно є невід'ємною складовою історичної освіти у школі. Власні спостереження учнів щодо життя, праці, побуту населення виводять їх поза межі уроку, школи, розширюють їхній світогляд, сферу інтересів, розвивають спостережливість, спонукають до вдумливого ставлення до суспільних явищ. У школі пріоритетне значення мають не стільки результати історико-краєзнавчих досліджень, як їхнє освітньо-виховне значення. Залучаючи учнів до історико-краєзнавчої діяльності, учитель допомагає їм встановити взаємозв'язок між загальноісторичним та місцевим матеріалом. Саме краєзнавство загальне робить конкретним, образним, емоційним, усвідомленим.

На доцільності використання історичного краєзнавства в навчально-виховному процесі наголошували видатні українські педагоги. Творець народної національної школи в Україні Костянтин Ушинський (1824–1871) вважав, що головним завданням школи є виховання учнів у душі любові й відданості

народові, а для виконання цього необхідно використовувати краєзнавчий матеріал – “історію своєї ближчої батьківщини”, що й заклало початки практики шкільного історичного краєзнавства. Видатний український педагог Софія Русова (1856–1940) наголошувала, що краєзнавча робота у школі об’єднує майже всі шкільні дисципліни, усі окремі науки в один комплекс: історію, географію, природознавство, мову, літературу, арифметику, геометрію, мистецтво, економіку, фольклор. С. Русова в низці своїх праць “Єдина діяльна (трудова) школа”, “Моральні завдання сучасної школи”, “Дидактика” та інших запропонувала план краєзнавчої роботи в школі:

1. Найперше сам учитель мусить чітко обмежити простір дитячих спостережень, тобто не лише той простір, на якому діти вестимуть досліди, а й вибрати об’єкт відповідно до розвитку дітей.
2. Усе село (весь той комплекс, що може бути призначений на один рік науки) стає великою лабораторією, природною демонстрацією, в якій дитина безпосередньо стикається з об’єктами своїх спостережень, і яка відкриває різні процеси, різні відносини, додивляючись до яких може збагнути деякі закони, що ними керують.
3. З цієї лабораторії учні збирають усілякий матеріал, який вони групують, класифікують та яким поповнюють фонди шкільного музею. За можливості учні виготовляють меблі (скриньки, полички), обмінюються колекціями з учнями сусідніх шкіл.
4. Проведення шкільних екскурсій з попередньою підготовкою, визначенням завдань.
5. Організація зразкового пришкільного саду.
6. Опис своєї хати, двору, саду (з замірами), перемальовки деяких орнаментів – коло печі, вікон, на рушниках, обрусах; підрахунок дворів і хат села, складання плану; ліплення хати, церкви з глини або картону; створення карти місцевості від одного села до другого або течії місцевої річки; виписки з місцевого літопису села,

діаграми про збільшення кількості населення, учнів у школі, розвиток кооперативу; запис пісень, казок, забав, легенд, загадок, різних варіантів й усяких зразків народної літератури.

Шкільне краєзнавство розвивається у тісному зв’язку з іншими формами краєзнавства – науковим і громадським, проте має й особливості. Передусім воно підпорядковане навчально-виховним цілям, має чітку національну спрямованість і є пошуково-дослідницьким.

Найважливішими передумовами успішної історико-краєзнавчої роботи у школі є:

- ґрунтовна обізнаність учителя з історією свого краю, володіння методикою його вивчення;
- систематичне використання краєзнавчого матеріалу на уроках;
- систематична позакласна та позашкільна пошукова краєзнавча діяльність, науковий підхід у її проведенні.

Спочатку вчитель виступає як інформатор, тобто розповідає учням про історію краю, потім як організатор і дослідник – організовує пошуково-дослідницьку роботу зі збору краєзнавчого матеріалу, керує формуванням їхніх умінь і навичок, ознайомлює з науковими методами дослідження, дає наукову оцінку матеріалу, який зібрали учні. У результаті співпраці вчителя й учнів як на уроках, так і в позакласній роботі, створюється своєрідна науково-дослідницька школа.

Пошуково-дослідницька спрямованість краєзнавчої роботи необхідна, оскільки краєзнавчі теми здебільшого маловивчені, а зібраний краєзнавчий матеріал потребує ретельної перевірки, наукової оцінки, методичної обробки. Історичне краєзнавство вивчають у школі у різних формах – на уроках, факультативах, у процесі позакласної і позашкільної роботи. Залучення учнів до краєзнавчої роботи може проводитися різноманітними засобами:

- запровадженням елементів дослідження у навчальний процес;

- роботою в гуртку або науковому товаристві;
- участю в походах і експедиціях;
- підготовкою доповідей та рефератів;
- співпрацею з вищими навчальними закладами та музеями.

Незважаючи на те, що історико-краєзнавчі матеріали є важливим засобом збагачення історичних знань учнів, вони не можуть замінити загальноісторичні курси.

Історико-краєзнавча робота в школі передбачає: підготовку вчителя до краєзнавчої роботи, вироблення методики збору джерел до історії краю, використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії, позакласну історико-краєзнавчу роботу.

Підготовка вчителя до краєзнавчої роботи ведеться у теоретичному і методичному плані. Теоретична підготовка розпочинається із пошуку джерел для отримання краєзнавчого матеріалу: матеріальних, писемних, усних. Писемні джерела є найважливішими для вивчення історії краю. Тому вчителю необхідно постійно ознайомлюватися із краєзнавчою літературою. Саме педагог рекомендує літературу для самостійної роботи учнів, для підготовки уроків, доповідей, рефератів, планує можливість використання матеріалів експозицій, фондів краєзнавчого музею, місцевих архівів.

Важливе місце у відборі краєзнавчого матеріалу посідає складання бібліографії за тематикою уроків з історії краю загалом. При цьому вчитель повинен критично ставитися до неї, оскільки авторами краєзнавчих праць не завжди є професійні історики, до того ж краєзнавча література найчастіше відзначається ідеологічною заангажованістю, де тенденційно підібрано факти з життя краю. Цінним джерелом історії краю слугують книжки, присвячені містам, селам, видання про місцеві культурно-просвітницькі організації, духовне життя населення, етнографію, топоніміку, усну народну творчість, проблеми охорони історичних та культурних пам'яток. Окрім місцевої літератури, доцільно використовувати книги центральних видавництв, що містять матеріали з історії краю. Чимало ціка-

вих краєзнавчих матеріалів учитель може знайти на сторінках місцевих періодичних видань. Вирізки з газет потрібно комплектувати відповідно до тематики уроків, краєзнавчих об'єктів, найцікавіших проблем з історії краю.

Підготовка до краєзнавчої роботи вимагає від учителя обізнаності з наявними у місцевих краєзнавчих музеях та архівах неопублікованими джерелами.

Нагромадження краєзнавчого матеріалу потребує систематизації. Для цього варто скласти бібліографічну картотеку, яка б відповідала тематиці уроків.

Краєзнавча робота в школі обов'язково охоплює самостійний пошук матеріалів, творчу дослідницьку діяльність. Учитель має передусім сам володіти дослідницьким методом та методикою навчання учнів елементам дослідницької роботи. Відтак, учитель історії зобов'язаний знати:

- маловідомі або недосліджені сторінки з історії краю;
- найважливіші джерела, методи їх вивчення та використання в навчально-виховній роботі;
- актуальні проблеми сучасної історичної науки;
- проблеми вітчизняної та місцевої археології, етнографії, топоніміки та ін.;
- сутність дослідницького методу та його використання у краєзнавстві;
- особливості учнівських досліджень з краєзнавчої тематики;
- зв'язок між науковим і шкільним краєзнавством;
- шляхи підвищення науковості шкільного краєзнавства і залучення учнів до творчої діяльності засобами краєзнавства.

Використовуючи дослідницький метод, учні стають не споживачами готової інформації, а співучасниками творчого процесу. Хоча вони й не зроблять нових наукових відкриттів, зате частково повторять шлях, який пройшла наука. Очевидно, що не можна ототожнювати дослідницьку роботу вчених і учнів. У школі краєзнавча робота підпорядковується навчаль-

ній меті, а в науковому дослідженні в центрі уваги – об'єкт дослідження.

Краєзнавча проблематика учнівських досліджень має свою специфіку. Краєзнавчі об'єкти або теми маловивчені, особливо історія населених пунктів, підприємств, культурно-просвітніх інституцій. Юний історик-краєзнавець не має готового тексту, в якому розкрито тему, що його цікавить. Він повинен сам взяти участь у його написанні. Для цього самостійно провести справжню наукову роботу: опрацювати періодику, відвідати музеї, провести інтерв'ю. Вчителю доцільно поєднувати декілька варіантів дослідницького методу:

1. Він сам розкриває учням процес наукового відкриття, його логіку.
2. Використовуючи місцеві документи, експонати музеїв, він особисто проводить їхнє дослідження, пояснює учням шляхи та етапи вирішення поставленого завдання.
3. Учні самостійно виконують історико-краєзнавчі дослідження, використовуючи набуті знання.

Важливе значення для виконання історико-краєзнавчої роботи в школі посідає чітко розроблена вчителем послідовність її реалізації. До найважливіших її елементів можна віднести:

- розподіл тем і видів роботи;
- розробка і затвердження загального плану роботи, визначення термінів його виконання;
- підготовка програми збору матеріалу;
- визначення форм підведення підсумків роботи з кожного розділу плану;
- виявлення і вивчення документальних джерел, що зберігаються в місцевих архівах і музеях;
- виявлення інформаторів: учасників і очевидців історичних подій, краєзнавців, учених.
- збір предметів матеріальної і духовної культури, перевірка на достовірність;

- наукова оцінка;
- систематизація наукового матеріалу;
- педагогічна і методична обробка й оформлення матеріалу;
- використання зібраного матеріалу в навчально-виховному процесі.

Важливим елементом проведення історико-краєзнавчої роботи в школі є збір джерел з історії краю. Існує три найпоширеніші способи їх нагромадження: 1) планомірний систематичний збір документів і пам'яток, 2) організація екскурсій чи походів, 3) випадкові надходження.

Планомірний систематичний збір документів, пам'яток та інших краєзнавчих матеріалів найпопулярніший і найдоступніший. Він сприяє масовості історико-краєзнавчої роботи в школі, оскільки передбачає різноманітні форми – роботу з місцевою періодикою, краєзнавчою літературою, з інформаторами, листування, роботу в архівах, краєзнавчих музеях.

Найважливішою методичною вимогою в роботі з історико-краєзнавчими матеріалами є поступовий перехід від простих, загальнодоступних джерел до складніших. Розпочинати роботу рекомендовано із періодичних видань з історії краю. Доступність, наочність, масовість видань, різноманітність публікацій за тематикою і ступенем складності матеріалу дають змогу до роботи з місцевою періодикою залучити школярів з урахуванням їхніх вікових та індивідуальних особливостей.

Відбираючи краєзнавчий матеріал, учитель повинен враховувати такі принципи: науковість джерела, його інформативність для історії краю, виховна значущість, доступність для учнів, наочність і переконливість.

Типовою вадою в роботі з регіональною періодикою є так званий “містечковий патріотизм” учителів та аматорів-краєзнавців, бажання прикрасити локальну історію, вирвати її з контексту історії країни.

У процесі роботи з періодикою учні отримують завдання для збору і узагальнення краєзнавчого матеріалу за історич-

ними періодами або ж окремими темами. З цією метою складають картотеку, де вказують назву джерела і його вихідні дані. Кожен документ учень коментує за схемою, яку розробив учитель.

Загальнодоступним краєзнавчим матеріалом є мемуари. У кабінеті історії або шкільному краєзнавчому музеї може бути зібрано значний за обсягом мемуарний матеріал. Робота з мемуарними джерелами вимагає особливої методики, адже вони найбільше відзначаються суб'єктивністю. Тому, щоб відновити достовірність і повноту конкретних подій в історії краю необхідно порівняти дані конкретного періоду з історії краю з іншими джерелами. Вивчення мемуарних джерел можна проводити за схемою:

1. Дані про автора спогадів.
2. Час і мотиви написання спогадів.
3. Місце та роль автора в описуваних подіях.
4. Ставлення автора до подій та їх роль у його житті.
5. Встановлення об'єктивності викладених у мемуарах подій.
6. Місце мемуарів у вивченні історії рідного краю.
7. Можливість використання мемуарів у навчально-виховному процесі.

Одним із шляхів збору історико-краєзнавчого матеріалу є листування з цікавими людьми, музеями, архівами, іншими державними установами. Ця форма збору матеріалу вимагає від краєзнавців попереднього детального вивчення питання, яке їх цікавить у доступній науковій та краєзнавчій літературі. Бажано завести спеціальну "Книгу обліку листування", а на кожну людину, з якою воно ведеться, завести окрему папку. Частину найцінніших листів та інших матеріалів доцільно передати в основний фонд шкільного музею для використання в експозиції або до шкільного архіву. Листування з цікавими людьми ведуть спеціально підготовані учні. В останній рік навчання у школі вони самі готують собі заміну. Так зберігається спадкоємність у роботі. Приклади з життя та діяльності відомих

людей краю не лише дають цікавий пізнавальний матеріал, але є також важливим виховним засобом учнівського колективу.

Другим напрямом збору історико-краєзнавчого матеріалу є експедиційний. Екскурсії, дослідницькі експедиції передбачають організований похід краєзнавців з метою вивчення пам'ятних місць, окремих споруд, природних об'єктів, експозицій музеїв, картинних галерей, виставок та ін. Наприклад, Товариство з охорони пам'яток історії та культури, Український фонд культури і газета "Сільські вісті" організували експедицію "Чумацькими шляхами України". Під час першого етапу експедиції вдалося не тільки розшукати так званий Рог'яний шлях, який проліг через села Хорольського та Миргородського районів, а й виявити єдині в Україні промисли з виготовлення рогових гребінців.

Учителям-краєзнавцям доцільно запропонувати такі методи збирання історико-краєзнавчого матеріалу:

- особисте ознайомлення з предметами матеріальної культури і порядком їх фіксації;
- спостереження за повсякденним життям місцевого населення;
- анкетування населення;
- виявлення рівня духовного життя за пам'ятками матеріальної культури.

Польовий зошит зі списком зібраного експедиційного матеріалу – основний показник роботи краєзнавців. Варто серйозно поставитися до паспортизації кожного запису, який буде зроблено в поході. Від розповідача або виконавця записують такі дані: 1) час та місце запису (область, район, сільський чи міський населений пункт, підприємство); 2) від кого одержані відомості (прізвище, ім'я, по батькові інформатора, рік і місце народження, його національність, освіта, спеціальність, чи давно проживає в цій місцевості, повна адреса); 3) хто проводить запис, дата запису.

Під час експедиції необхідно вести щоденник експедиційної роботи. Наступні експедиції, використовуючи щоденник,

збагатяться цінним досвідом і зможуть ефективніше проводити науково-дослідницьку роботу. У щоденнику фіксують записи спогадів, зібрані джерела, особисті враження і спостереження, роблять зарисовки, аналіз процесу пошукової роботи тощо. На титульній сторінці щоденника треба записати прізвище, ім'я, по батькові власника, назву експедиції, терміни її проведення. Записи у щоденнику вносять чітко й акуратно. На кожній сторінці залишають великі поля для наступних записів і доповнень. Варто уникати помилок у географічних назвах, не робити скорочених записів.

Найдоступнішою і найпопулярнішою формою польових краєзнавчих досліджень є екскурсії. Екскурсія – це організований вихід учнів за межі школи для спостереження й отримання інформації, що стосується обраної для дослідження краєзнавчої теми. Об'єктами для проведення екскурсій можуть бути пам'ятні місця, де відбувалися важливі події, окремі споруди, пов'язані з ними, пам'ятники відомим громадським, політичним та культурним діячам, природничі об'єкти, експозиції державних і народних музеїв, музеїв-заповідників, картинних галерей, постійних та тимчасових виставок. Проведення історико-краєзнавчої екскурсії охоплює три головні етапи:

1. Підготовку вчителя і учнів.
2. Проведення і підведення підсумків.
3. Використання матеріалів екскурсії у подальшій навчально-виховній роботі.

Екскурсії можуть бути як навчальними, так і позапрограмовими, тематичними і оглядовими. Вони проводяться з метою:

- нагромадження фактичного матеріалу для самостійних узагальнень і висновків на наступних заняттях;
- збору даних, що конкретизують навчальний матеріал на уроці;
- поглиблення, закріплення й узагальнення загальноісторичного матеріалу на підставі речових і письмових пам'яток;

- встановлення зв'язку вивченого матеріалу з реаліями життя;
- ознайомлення учнів з історією підприємства, установи, навчального закладу з орієнтацією на вибір професії.

Тематика краєзнавчих екскурсій може бути найрізноманітнішою: походи місцями національно-визвольної боротьби, шляхами видатних громадських, церковних, культурних діячів, пам'ятними історичними місцями, важливими народно-господарськими об'єктами краю.

Дуже важливо під час екскурсії організувати самостійну дослідницьку, збирацьку і реєстраційну діяльність учнів шляхом збору колекцій, замальовок, фотографування, описів, вимірів. Щоб досягти цього, необхідно домогтися максимальної поінформованості учнів про об'єкт екскурсії. Проведення екскурсії поєднує інформативну і робочу частини. Інформативна частина – це розповідь, пояснення вчителя або екскурсовода, а робоча частина – дослідницька діяльність учнів.

Після екскурсії обов'язково треба усно або письмово облікувати почерпнуті знання шляхом опитування на уроці, індивідуальної бесіди, заповнення анкети, написання твору, випуску бюлетеня, стінгазети із замальовками, фотографіями та підтекстовками, проведення учнівської конференції.

Третій спосіб збору історико-краєзнавчих матеріалів – випадкові надходження. Незважаючи на значний елемент випадковості, роботу у цьому напрямі також можна зробити ефективною. Для цього потрібно володіти інформацією про осіб, котрі можуть мати краєзнавчі матеріали, організувати пошукову групу, що підвищить не лише шанси знайти необхідний матеріал, але й авторитет учасників пошуку в очах громадськості як дослідників, зустрінитися з людьми, котрі причетні до об'єкта наукового пошуку, навіязати контакти з державними та громадськими установами, що займаються вивченням історії рідного краю. Це можуть бути наукові установи, історичні товариства, земляцтва.

Наступним етапом краєзнавчої роботи в школі є використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії. Шкільна практика та науково-педагогічні дослідження доводять, що його використання у навчальних цілях заострює увагу учнів до фактів та явищ навколишньої дійсності, допомагає виробленню в них самостійного творчого мислення, умінь і навиків для практичного використання. Завдяки краєзнавству вчитель має змогу активізувати навчально-виховний процес, максимально наблизити його до реальної дійсності. Незважаючи на беззастережну педагогічну значущість краєзнавчого матеріалу, деякі вчителі та методисти вважають місцевий матеріал підсобним, допоміжним, ілюстративним, що не має самостійного освітнього або виховного значення. Очевидно, що епізодичне використання краєзнавчого матеріалу на уроках не дає відчутних позитивних наслідків.

Використовуючи краєзнавчий матеріал на уроках історії, вчителю треба керуватися певною методологією. Насамперед доцільно керуватися ним, що краєзнавчий матеріал є частиною, яка веде до загального, а загальне може існувати в розмаїтості часткового. Іншими словами, будь-який край – це невід’ємна частина нашої держави, а його історію треба розглядати у взаємозв’язку з її історією. Без урахування загальних закономірностей і встановлення зв’язку між подіями, що відбулися у тому чи іншому краї, вивчення локальної історії буде одностороннім. Вивчаючи історію краю чи будь-який краєзнавчий об’єкт, завжди потрібно дотримуватися рівноваги між локальними і загальноісторичними явищами. Ефективність роботи вчителя передбачає:

- єдність теорії і практики у шкільному краєзнавстві;
- систематичне використання краєзнавчого матеріалу на уроках і позаурочній роботі, відсутність сезонності, спадкоємність у краєзнавчій діяльності учнів від класу до класу, масовість, перспективне планування краєзнавчої роботи у масштабі школи;

- взаємозв’язок класної і позакласної роботи.

Важливим елементом використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії є дотримання вчителем принципу відбору й систематизації матеріалу з історії краю. Для навчально-виховної мети потрібно відбирати такі факти місцевої історії, котрі були б науково достовірними, допомагали правильному розумінню закономірностей розвитку історичного процесу, були типовими для краю, віддзеркалювали умови його життя, що склалися історично, впливали не лише на свідомість, але й на почуття учнів, пробуджували в них інтерес до історії краю і держави загалом, мали важливе освітнє і виховне значення.

Краєзнавчий матеріал за значущістю можна поділити на дві групи: а) матеріал суто місцевого значення, пов’язаний із загальнодержавними подіями; б) матеріал, який виходить поза межі краю і набуває загальнодержавного масштабу. З огляду на це він внесений до програми і є обов’язковим у системі базових знань (наприклад, “Листопадове 1918 року повстання у Львові і проголошення ЗУНР”).

Форми використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії можуть бути різними: це краєзнавчий урок, урок у шкільному музеї, урок-екскурсія, урок-бесіда.

Важливе місце у шкільному краєзнавстві відіграє така форма навчання, як факультатив. На факультативах навчаються учні, які виявили глибокий інтерес до історії краю й бажання на підставі детального вивчення документальних матеріалів та краєзнавчої літератури проводити певну науково-дослідницьку роботу. В основі організації і проведення факультативів є краєзнавчі уроки. Краєзнавчі факультативи створюють сприятливі умови для організації самостійної роботи учнів, ознайомлюють їх з методами історичної науки, виробляють у них уміння та навички історичного дослідження. З цією метою краєзнавчий матеріал внесено до усіх програм історичних факультативів. Факультатив з краєзнавства поєднує у собі форми, методи та прийоми як позакласної, так і урочної

системи роботи з учнями. Головне завдання факультативу полягає у розвитку в учнів інтересу до рідного краю, його історії, історичної науки. Цього можна досягти шляхом поглиблення знань завдяки розширенню джерельної бази, збільшенню частки самостійної роботи учнів, залученню їх до творчого наукового пошуку. Серед недоліків, що спостерігаються в процесі факультативної роботи, найбільше знаки дається низький теоретичний та методичний рівень їх проведення, одноманітність форм і методів заняття. Інколи краєзнавчі факультативи перетворюються в додаткові заняття або ж історичні гуртки. Щоб факультатив зацікавив учнів змістовно, необхідний постійний науковий пошук самого вчителя. Бажано, щоб факультатив мав спеціалізований напрям, наприклад, археологічний, етнографічний, пам'яткознавчий тощо.

Для факультативного курсу обирають проблеми з історії краю, які сприяють поглибленому вивченню історії, несуть важливе освітньо-виховне навантаження. Наприклад, у багатьох школах Львова запроваджено факультативний курс "Львовознавство". Учитель Н. Й. Кушнірчук (СШ №38) розробила авторську програму факультативного курсу "стежками рідного краю", розраховану на 34 навчальні години. Вона містить чотири розділи: розділ 1 – "Науково-збирацька робота" (Ознайомлення із напрямками роботи, поділ на групи, розподіл обов'язків. Екскурсія в Центральний історичний архів України у м. Львові. Екскурсія в бібліотеку діаспорної літератури. Збір матеріалу про визначних діячів, іменами яких названо вулиці мікрорайону). Розділ 2 – "З історії наших вулиць" (Процеси демократизації і зміна назв вулиць. Процес присвоєння назви вулиці. Знайомство із картою мікрорайону). Розділ 3 – "Культурно-освітня робота в мікрорайоні у минулому" (Склад населення, заняття, духовна культура. Діяльність "Просвіти" в мікрорайоні, її діячі). Розділ 4 – "Матеріальна і духовна культура населення мікрорайону" (Особливості мікрорайону і матеріальна культура. Сім'я і родинна обрядовість. Усна народна творчість. Систематизація й опис зібраного матеріалу).

Історичне краєзнавство в школі не обмежується навчальною програмою. Поруч із уроком як основною формою педагогічного процесу важливе місце посідає і позакласна робота. Використання краєзнавчого матеріалу на уроках зорієнтоване, з одного боку, на різнобічну позакласну роботу, з іншого – продовжується і розвивається в ній. Позакласна робота з історичного краєзнавства спрямована на досягнення тих же цілей, що й урок, лише на іншому матеріалі та іншими засобами, дає можливість широко використовувати різні форми і методи роботи.

В організації позакласної історико-краєзнавчої роботи доцільно дотримуватися певних принципів. Це, зокрема: науковість; систематичність і доступність; плановість у роботі; індивідуальний підхід до учнів.

Особливу увагу варто приділити складанню плану позакласної діяльності, враховуючи, що форми позакласної роботи можуть бути груповими та індивідуальними.

Виділяють групові форми: екскурсії, експедиції, походи, гуртки, вікторини, вечори, олімпіади, краєзнавчі ігри, зустрічі, створення шкільних краєзнавчих кутків та музеїв, випуск стінгазет і бюлетенів, ведення літопису школи, населеного пункту тощо.

Серед індивідуальних форм можна назвати: вивчення краєзнавчої літератури, виготовлення наочних посібників, експонатів для шкільного музею, опрацювання архівних документів, підготовка рефератів, повідомлень, доповідей, складання маршрутів екскурсій та походів, запис спогадів учасників та очевидців історичних подій, опис пам'яток, складання діаграм і т. д.

Гурток – це основна форма історико-краєзнавчої роботи в школі. Він дає змогу організувати систематичні заняття за певною програмою і з постійним, при чому зацікавленим, складом. Добре налагоджена робота в гуртку може стати запорукою успішного проведення краєзнавчих експедицій і походів, організації краєзнавчого гуртка чи музею, а самі гуртківці

стають активними помічниками вчителя у проведенні поза-класних заходів.

Історико-краєзнавчий гурток може мати у своєму складі секції: історичну, археологічну, нумізматичну, топоніміку, історії культури, економіки.

Програма гуртка передбачає або поглиблене вивчення історії краю загалом, або ж вивчення конкретних тем (“Історія моєї школи”, “Визначні краяни”, “Культурні споруди краю”).

У тематику гуртка можна внести проблеми, що не входять до шкільної програми і розраховані на розширення ерудиції гуртківців, найскладніші питання шкільної програми, питання програми, що не розглядалися на уроках або ж не були достатньо розкриті.

Історико-краєзнавче товариство (клуб) може стати наслідком розвитку і розгортання діяльності гуртка. Товариство або клуб переважно організують у тих школах, у яких краєзнавством займаються вчителі різних предметів, тобто його діяльність є комплексною. До складу товариства можуть належати різні секції – історична, географічна, геологічна, літературна, музейних працівників та ін.

Історико-краєзнавчі вікторини та олімпіади.

Вікторина – одна з цікавих форм поглиблення історичних знань та їх широкої популяризації серед учнів школи. Це свого роду гра (але не забава), змагання з різних аспектів знання історії села, міста, краю. Вона дає можливість зацікавити учнів, заохотити до читання краєзнавчої літератури, місцевої періодики. За змістом краєзнавчі вікторини можуть бути трьох видів: комплексні, предметні й тематичні. Комплексні вікторини потребують усебічних знань рідного краю (природа, історія, географія). Зміст предметних вікторин визначається певною галуззю краєзнавчих знань. Тематичні вікторини стосуються конкретної теми.

Проведенню вікторини передують самостійна робота учнів. Найчастіше вікторину проводять за формулою “запитання

Розділ III. Краєзнавча робота в навчальних закладах

– відповідь” в усній або письмовій формі. Але за бажання її можна дещо ускладнити. Наприклад, запропонувати учням скласти чайворд (ланцюжок слів) з прізвищ відомих людей села, району, області, намалювати схематичну карту району з позначенням на ній міст і сіл, пам’ятних місць та історичних пам’ятників і подій, скласти список краєзнавчої літератури чи перелік прізвищ видатних людей села, району, області.

Олімпіаду проводять з метою підведення підсумків краєзнавчої роботи в школі, районі, області, і вона є своєрідним змаганням учнів з історії краю, міста, села. Як і в попередньому випадку, олімпіаді передують самостійна робота учнів. Тематично вона може охоплювати як окремі аспекти, так і увесь комплекс краєзнавчої роботи в школі.

Олімпіада відбувається у три тури: перший – шкільний, другий – районний або міський, третій – обласний. Під час підготовки до олімпіади визначають коло запитань, мінімум літератури з позакласного читання, вимоги до відповідей учнів. Завдання учасникам олімпіади можуть бути найрізноманітнішими: написати твір, нарис з історії населеного пункту, виготовити карту, макет, малюнок, зробити опис історичної пам’ятки тощо.

Історико-краєзнавча конференція проводиться з метою популяризації у вигляді наукових доповідей доробку учнів, які були учасниками краєзнавчих гуртків, товариств, брали участь в експедиціях, факультативах. Загальну тему конференції визначають заздалегідь. Відповідно до неї учні готують доповіді.

Найвищою формою краєзнавчої роботи, її показником є створення і організація діяльності шкільного історико-краєзнавчого музею. На Львівщині на початок 2005 року при загальноосвітніх навчальних закладах зафіксовано 52 музеї. За профілем вони поділяються на історичні – 13; краєзнавчі – 9; історико-краєзнавчі – 11; літературні – 10; етнографічні – 7; математичні – 1; природничі – 1.

Більшість музеїв при навчальних закладах становлять шкільні музеї. Їх засновують у загальноосвітніх школах і поза-

шкільних установах з метою “залучення учнівської молоді до вивчення і збереження історико-культурної спадщини українського народу, формування освіченої, розвиненої особистості та сприяння вихованню у неї патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, національних цінностей Українського народу” (Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України № 640 від 04.09.2006). Головними завданнями шкільного музею є:

- залучення молоді до пошукової, краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи;
- формування в молоді соціально-громадського досвіду на прикладах історичного минулого України;
- розширення і поглиблення загальноосвітньої та професійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи;
- надання допомоги педагогічному колективу навчального закладу в упровадженні активних форм роботи з молоддю;
- залучення молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України;
- вивчення, охорона і пропагування пам'яток історії, культури і природи рідного краю;
- проведення культурно-освітньої роботи серед молоді, інших верств населення.

Шкільний музей має свою специфіку і завдання. Експонати у ньому одночасно є засобами наочності для уроків. На думку Т. Соломонової, організаційна структура, методи роботи шкільних музеїв зумовлені психолого-виховними особливостями учнів, рівнем їхніх знань і вмій, інтересів і потреб. А. Гайда вважає, що громадянське виховання учнів музейними засобами відбувається відповідно до напрямів діяльності шкільного музею, а це: пошуково-дослідницький, збирацький, фондівий, експозиційний, пам'яткоохоронний,

організаційний, просвітницько-інформаційний, навчальний, туристичний, громадсько-корисний. Підбір форм роботи залежить від напрямів діяльності, які, на її думку, є у взаємозалежності та взаємодії. При цьому А. Гайда наголошує, що, крім специфічно музейних, пріоритетними є педагогічні види діяльності, адже причини створення музеїв при навчальних закладах та їх завдання перш за все педагогічні. У системі роботи навчального закладу музейну колекцію використовують комплексно: у процесі вивчення предметів базового змісту, викладання факультативів та спецкурсів, у діяльності гуртків. Сам музей є центром виховної та позакласної роботи, а також використовується місцевою громадою та співпрацює з державними установами та громадськими організаціями.

Згідно “Положення”, за своїм профілем музеї при навчальних закладах поділяють на: історичні, археологічні, краєзнавчі, природничі, літературні, мистецькі, етнографічні, технічні, галузеві тощо.

Найчастіше трапляються шкільні музеї складного комплексного профілю – краєзнавчі музеї, які створюють на базі комплексного вивчення краю. Там зосереджено пам'ятки не лише історії соціально-економічного, політичного і культурного розвитку краю, але й природи.

На думку дослідників Г. Єлькіна та Ю. Огризка, шкільний краєзнавчий музей має певні відмінності від державних та інших громадських музеїв: по-перше, в його експозиціях наявні здебільшого матеріали, пов'язані з історією околиць школи; по-друге – експонати шкільного музею, виготовлені руками школярів, є навчально-наочним посібником для уроків на краєзнавчі теми; по-третє, у шкільному краєзнавчому музеї показані шляхи і методи, якими ведеться краєзнавча робота в школі, а саме: зібрані описи експедицій, походів, екскурсій, зустрічей, зборів, щоденники походів, відомості з історії краєзнавства в школі, різні призи і нагороди, які отримали шкільні краєзнавці.

Значення шкільних музеїв полягає у тому, що вони сприяють зближенню методів навчання з методами наукового пізнання. Збирання, опрацювання, усестороннє вивчення й експонування краєзнавчих матеріалів розвиває у школярів уміння і навички самостійної роботи, допомагає розвитку їхніх пізнавальних умінь та виробляє дослідницькі.

Музей створюється за ініціативою керівника навчального закладу або педагогічного, учнівського чи студентського колективів на принципах доцільності, актуальності, зацікавленості. Важливо, щоб ідея створення музею належала всьому колективу, оскільки це сприятиме ширшому залученню учнів до цієї діяльності. На думку С. Стадник, обов'язковою умовою створення й діяльності музею є наявність дієвого активу, що складається з учителів, учнів, батьків, краєзнавців. Творча співпраця членів музейного активу сприятиме подальшому згуртуванню колективу, появі нових та розвитку існуючих шкільних традицій.

Завдання вчителя, відповідального за музей, полягає у визначенні педагогічного призначення музею, його відповідності завданням навчально-виховного процесу та практичній можливості його створення. Цей учитель повинен виділити серед учнів-краєзнавців групу осіб, яка справді бажає займатися створенням музею і проводити з ними екскурсії в державні музеї, запрошувати співробітників музею для бесід про особливості музейної роботи, про вимоги до музею. Після консультацій з музейними спеціалістами та враховуючи умови школи шкільний актив вирішує питання про профіль музею.

Важливою передумовою створення музею є наявність фондів, які формуються шляхом активної збирацької діяльності учнів-краєзнавців. Для того, щоб вона була ефективною, Г. Єлькін та Ю. Огризко пропонують дотримуватися низки вимог. Одна з перших вимог – це чітке визначення мети і теми збирання. Якщо нею знехтувати, то школярі зберуть велику кількість предметів, не пов'язаних між собою, що не сприятиме побудові запланованої експозиції. Друга вимога – підго-

тованість школярів-краєзнавців до збирацької діяльності. Для цього вчитель має провести відповідні лекції, бесіди з учнями-краєзнавцями щодо цього питання, запропонувати їм опрацювати відповідну літературу та організувати консультації з музейними працівниками. Також учитель з музейним активом повинні розробити чіткий план збирання матеріалу з визначеної теми. Третьою вимогою до успішного збирання є дотримання порядку і дисципліни під час збирацької діяльності, зокрема необхідно чітко записувати у відповідний зошит всі дані про знайдені речі, час і місце їхнього придбання, делікатно та бережливо поводитися з накопиченими предметами і тактовно ставитися до людей, які дають інформацію.

Накопичені предмети осідають у фондах шкільного музею. Ці фонди поділяють на основний та допоміжний. В основний фонд входять оригінальні пам'ятки матеріальної та духовної культури, пам'ятки природи, які є першоджерелом наших знань стосовно розвитку природи та історії суспільства. Допоміжний фонд утворюється у процесі створення музею для пояснення оригінальних пам'яток (карти, діаграми, графіки тощо).

Важливим етапом у роботі учнів-краєзнавців є облік фонду шкільного музею. Усі предмети цього фонду фіксують в інвентарній книзі у порядку надходження. У цій книзі передбачено такі рубрики: 1) порядковий номер; 2) назва предмета; 3) походження предмета (історія його створення, місце використання); 4) матеріал, з якого виготовлений предмет; 5) збереженість; 6) звідки надійшов; 7) примітки. Оскільки в інвентарній книзі неприпустимі виправлення, то попередню фіксацію предмета роблять у книзі надходжень.

Не менш важливим питанням є збереження наявних у фондах музею предметів. Для цього у музеології розроблено цілу систему заходів від найпростіших до технологічно складних. Безумовно, що шкільний музей не може собі дозволити встановлювати надскладні і коштовні системи збереження предметів у фондах, проте проводити елементарні дії школя-

рам під силу. До таких дій належать, зокрема, систематичне провітрювання виробів з тканини та шкіри, витирання вітрин, прибирання приміщень. Також варто ознайомитися з правилами зберігання певних видів експонатів. Наприклад, фотографії треба зберігати в конвертах з чорного паперу і перекладати папером, а гравюри, рисунки – у папках. Якщо фотографії, рисунки, гравюри прикріплені на стіні, то з метою кращого збереження їх необхідно заклеїти. Географічні плани і карти можна зберігати згорнутими в рулон, а якщо вони розташовані на стіні, то їх треба обкантиувати. Виявлені у процесі пошукової діяльності народні костюми або інший одяг потрібно зберігати на вішаках. Водночас полотнища прапорів зберігають під склом, розтягнуті так, щоб уникнути складок. У всіх випадках варто уникати прямого потрапляння сонячних променів на експонати, тому вікна експозиційних залів мають бути зашторені. Для кращого збереження фондів шкільного музею місцеві краєзнавці повинні проконсультуватися зі спеціалістами з державних музеїв, оскільки кожен експонат має свої особливості зберігання та консервування.

Важливим етапом у створенні шкільного музею є формування його експозиції. На думку музеєзнавців, експозиція – це показ пам'яток у певній системі. У практиці сучасних музеїв виробилася певна схема музейної експозиції, прийнятна і для шкільних музеїв: 1) відділи експозиції; 2) теми всередині кожного відділу; 3) окремі експозиційні комплекси, з яких складається тема або підтема.

Одним із перших кроків в експозиційній роботі музею є розробка тематичного плану, тобто визначення тем, які будуть представлені в кожному відділі. Сукупність тем в експозиції утворює її тематичну структуру, що визначається місцевими особливостями історії краю.

Після затвердження тематичного плану і зібрання необхідних музейних предметів, краєзнавці складають тематико-експозиційний план. Його відмінність від тематичного полягає у чіткому визначенні місця всіх експонатів, включно з

текстами. Такий план передбачає групування експонатів в окремі експозиційні комплекси для розкриття певної теми. На думку Г. Єлькіна та Ю. Огризка, для кращого розуміння відвідувачами оригінальних пам'яток потрібно в експозиційні комплекси залучати науково-допоміжний матеріал (карти, діаграми).

Схвалення тематико-експозиційного плану дає змогу формувати монтажні листи та складати етикетаж. Зображення на монтажних листах подають у масштабі 1:5 стіни приміщення музею або частини стін з вітринами і стендами, і подає повну уяву про зміст та оформлення експозиції. Оформлення експозиції неможливе без етикетажу, тобто сукупності етикеток під кожним експонатом, у яких коротко і чітко розкрито головну інформацію, яку містить у собі музейний предмет.

Після відкриття музею потрібно домогтися його цілеспрямованої, систематичної і планової роботи, перетворити його в організаційно-координаційний центр історико-краєзнавчої роботи в школі. Музей має стати місцем проведення зустрічей з відомими людьми, з вихованцями школи, конференцій, лекторіїв, пересувних і стаціонарних виставок, надання консультацій та методичних порад тощо. Діяльність музею, його ради, консультантів і екскурсоводів має сприяти поліпшенню знань учнів з історії, активізації науково-дослідної і пошукової роботи, розширенню і поглибленню усіх форм позакласної роботи. Серед конкретних напрямів роботи шкільного музею можна виділити: музейно-організаційний, освітньо-виховний, навчально-програмний і напрям, який пов'язаний з організацією вільного часу школярів.

Музейно-організаційний напрям забезпечує функціонування шкільного музею. Координаційним центром діяльності шкільного музею є музейна рада, до складу якої входять голова, відповідальний за зберігання фондів, і його помічник, секретар, кілька членів. Створюють також секції фондової роботи: експедиційно-пошукова, експедиційно-тематична, організаційно-масова.

Роботу шкільного музею ведуть за перспективним, річним і поточним планами, які розробляє музейна рада. З метою використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі плани роботи музею погоджують з робочими планами вчителів-предметників, класних керівників та планами шкільної гурткової роботи. Окремо складають плани пошуково-експедиційної, фондової, тематико-експедиційної та екскурсійно-масової роботи. Навколо краєзнавчого музею розгортається діяльність шкільних туристсько-краєзнавчих гуртків, що працюють за певними напрямками пошуково-дослідницької роботи. Діяльність музею сприяє правильному вибору тем і напрямів наступної роботи з вивчення рідного краю.

Освітньо-виховний вплив музею значною мірою ґрунтується на використанні специфічних особливостей експозиції – можливості викликати у відвідувачів конкретні чуттєві враження, наочно-образне мислення і на цій основі створювати умови для пізнавального процесу та передання знань.

Специфіка пізнавального процесу в музеї виявляється в тому, що вже відомі події і явища підкріплюються задокументованими музейними предметами. Наочність не тільки стимулює спостережливість, а й сприяє формуванню навичок предметного сприймання, коли спирається на вивчення конкретного експоната, реліквії. Варто пам'ятати, що у дітей більше розвинуте конкретне мислення, тоді як у дорослих переважає абстрактне.

Безпосередній контакт з музейною реліквією викликає у школярів почуття особистої причетності внаслідок емоційної реакції, що виникає, підсилює образне уявлення про ці події та явища.

Навчально-програмний напрям передбачає безпосереднє використання музейної експозиції і музейних фондів зібрань для навчання учнів. Воно реалізується як з допомогою організованих форм, так і шляхом самостійної роботи школярів за навчальною програмою.

У шкільній практиці склалися різноманітні форми використання музейної експозиції і фондів матеріалів на уроках: 1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій; 2) використання музейних предметів і експонатів як наочного матеріалу на уроці; 3) організація бесід, рольових ігор; 4) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії; 5) написання творів, використовуючи враження і знання, здобуті у музеї; 6) організація шкільних факультативів.

Функціонування музею безпосередньо пов'язане з організацією вільного часу школярів. Відтак, музей повинен стати ініціатором змістовного і пізнавально-емоційного спілкування (музейні, позамузейні, пересувні форми роботи тощо). Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності і громадської активності школярів. Діяльність музею організовано так, щоб кожне нове покоління учнів, критично оцінивши роботу своїх попередників, продовжувало її. За такої цілеспрямованої праці зберігається наступність музейно-краєзнавчої роботи.

Прикладом ефективного використання краєзнавчого шкільного музею в організації навчально-виховного процесу може послужити Львівська загальноосвітня середня школа №34 імені Маркіяна Шашкевича. Тут під керівництвом заслуженого вчителя України І. І. Федика організовано музеї Митрополита Андрея Шептицького, Маркіяна Шашкевича і дивізії "Галичина". Заслугує на особливу увагу досвід створення та діяльності першого і поки що єдиного в Україні шкільного музею Митрополита Андрея Шептицького, який існує вже два десятиліття. Як відомо, Митрополит Андрей Шептицький опікувався першою українською державною школою (тепер – Львівська загальноосвітня школа №34 імені Маркіяна Шашкевича) від 1900 до 1944 року. У 1928 році він надав ділянку поблизу собору Святого Юрія для будівництва нового корпусу школи, яка раніше була розташована на вулиці Вірменській у приміщеннях польської школи імені Пірамовича. У

1931 році з ініціативи Митрополита Андрея директором школи призначено колишнього особистого ад'ютанта Симона Петлюри, учасника визвольних змагань, підполковника армії УНР Василя Бєня, постать якого сприяла зросту авторитету школи. Саме ці історичні факти у 1988 році стали поштовхом для створення музею Митрополита Андрея Шептицького при школі. Було розповсюджено прохання про збір матеріалів, пов'язаних із Митрополитом. До формування фондової бази музею долучилася львівська влада, наукові кола, священники та українська діаспора. Учні школи взяли безпосередню участь у цьому процесі, шукаючи експонати серед родичів, знайомих та друзів. Уже в 1989 році школа володіла достатніми фондами для створення постійної виставки, присвяченої співпраці Митрополита та учнів і педагогів школи, а в 1990 році було створено музей. Над поповненням його фондів постійно працюють педагогічний колектив школи, різні покоління учнів, священники та ієрархи Української Греко-католицької церкви, громадськість. До унікальних експонатів музею належить останній портрет Андрея Шептицького, який змалював із нього єврейський художник Грузберг як жест вдячності за порятунок від нацистів. Тривалий час цей невеличкий портрет служив образом для молитов священникам, які перебували в радянських концентраційних таборах у Норильську. Збережений у найскладніших умовах, цей малюнок знайшов своє місце на стендах музею. Окрім того, музей володіє низкою оригінальних фотографій, на яких Митрополит Андрей Шептицький знятий під час відвідин школи та спілкування з учнями. Бібліотека музею має велику колекцію періодики української діаспори, серед якої оригінальні видання міжвоєнного періоду і навіть часів української національної революції. Деякі монографії, що зберігаються у фондах музею, мають понад 100 років і є бібліографічними раритетами.

Діяльність музею здійснюється за декількома напрямками.

Навчальна. Учні Львівської загальноосвітньої школи №34 у приміщенні музею слухають регулярні лекції про життєвий

та душпастирський шлях Митрополита Андрея Шептицького, підтверджені наочними матеріалами, документами та експонатами. Крім того, у згаданій школі існує спеціальний навчальний курс "Історія Львова", у межах якого учні готують письмові роботи на основі фактів, зібраних у фондах музею, а також вчаться працювати з історичними джерелами. У процесі вивчення історії Львова першої половини ХХ століття, а також подій, пов'язаних з діяльністю Української Греко-католицької Церкви загалом та Митрополита Андрея Шептицького зокрема, вони готують спеціальні доповіді та повідомлення, під час роботи над якими працюють із історичними документами (часто багато рефератів, курсових, дипломних робіт, статей та монографій, опублікованих як в Україні, так і за її межами). При музеї існує велика бібліотека, яку створив його директор у співпраці з українською діаспорою. Студентам Львівського національного університету імені Івана Франка, які проходять педагогічну практику, надають можливість вільно користуватися фондами та експонатами музею. Готуючи свої заходи під час практики, вони залучають до роботи із фондами та бібліотекою музею не тільки своїх колег, але також і учнів школи.

Окрім музею Митрополита Андрея Шептицького, при цій школі існують ще два музеї – музей Маркіяна Шашкевича та музей історії дивізії "Галичина", які працюють за такою ж схемою, однак мають свою специфіку, наприклад, музей дивізії "Галичина", за сприяння дирекції школи, проводить краєзнавчі конференції серед учнівської молоді, присвячені історії Другої світової війни, а також зустрічі із учасниками бойових дій. У цьому музеї учні школи слухають лекції з військової історії України, історії національно-визвольних змагань та руху опору. Співпрацюючи з представниками української діаспори та адміністрацією Бродівського і Золочівського районів Львівської області, дирекція музею зуміла організувати археологічні розкопки на території, де відбулася Бродівська битва, що дало можливість одержати унікальні експонати, які глибоко зацікавляють відвідувачів і допомагають учням краще вивчити

та зрозуміти події Львівсько-сандомирівської операції та Бродівської битви зокрема та Другої світової війни загалом. Вивченням цих експонатів займається кожне покоління старшокласників школи №34.

Усі три шкільні музеї є своєрідними центрами краєзнавчого руху, які зберігають значення цієї школи для історії міста та української освіти в ньому, а також продовжують традицію наукового ставлення до краєзнавства, започатковану ще у часи українського національного відродження та розвинуту у міжвоєнний період.

Наявність шкільних музеїв урізноманітнює та унаочнює навчально-виховний процес. Заняття можуть проводитися як у приміщенні самого музею (урок-екскурсія, урок-бесіда, самостійна робота учнів з музейними матеріалами і т. д.) так і в класі з використанням окремих оригінальних пам'яток та науково-допоміжних матеріалів. Особливо суттєвим стає значення шкільного історико – краєзнавчого музею на уроках історії України, зокрема коли йдеться про рідний край учнів. Наявність оригінальних пам'яток минулого дає змогу вчителю унаочнити свою розповідь, і такі уроки мають велике пізнавальне значення.

ОСОБЛИВОСТІ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Історичне краєзнавство є важливою складовою у процесі підготовки майбутнього фахівця-історика. З огляду на це у вищих навчальних закладах значну увагу приділяють вивченню історичного краєзнавства, перетворенню його із методичного прийому в загальнопедагогічний принцип. Вивчення історії рідного краю створює підґрунтя для формування глибоких фахових знань, історичного мислення. Викладання історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах України має доволі значний досвід. Ще у 20-х роках минулого століття виразний історико-краєзнавчий напрям мала науково-дослідницька робота кафедр історії та культури при Катеринославському, Харківському, Кам'янець-Подільському, Ніжинському, Київському інститутах народної освіти. Викладачі та студенти долучалися до роботи краєзнавчих гуртків і товариств, що вносило в підготовку майбутніх фахівців якісно новий елемент, розвивало навички колективної дослідницької діяльності, поєднувало повсякденну академічну роботу студентів з освітою. Курс історичного краєзнавства було запроваджено на історичних факультетах педагогічних інститутів. У повоєнний період його як спецкурс викладали у деяких університетах й інститутах культури. Оскільки в Україні на той час не було відповідних програм та посібників, то в 1972 році перевидали українською мовою програму курсу "Історичне краєзнавство" для педагогічних інститутів Російської Федерації. Програма, окрім ідеологічних переконачень, мала низку методологічних недоліків. Практичні заняття не передбачали екскурсій до місцевих архівів та музеїв, так само як і підготовку майбутніх учителів до проведення екскурсій, туристських походів з учнями.

Якісні зміни у викладанні курсу історичного краєзнавства відбулися після проголошення незалежності України. На по-

чатку 90-х років ХХ ст. стрімко зріс інтерес до історії України, у тому числі до її окремих земель. У більшості вищих навчальних закладів України стали активно розробляти проблеми локальної історії. Водночас подальший розвиток історичного краєзнавства потребував підготовки фахівців, що змогли б реалізувати нові перспективні напрями. Проте першочергове завдання, що постало перед вищими навчальними закладами – готувати якісно нове покоління студентів-істориків до майбутньої наукової та педагогічної діяльності, ознайомлювати їх з різними формами та методами краєзнавчої роботи, умінням застосовувати їх на практиці в навчальній та поза-класній роботі з учнями. Тому у деяких університетах запроваджено нормативні курси з історичного краєзнавства, які складаються з теоретичної частини – лекційних і семінарських занять історико-краєзнавчої практики. Окрім загально-факультетського курсу, студенти слухають спецкурси з історії краю.

Однією з важливих форм краєзнавчої роботи студентів є підготовка курсових та дипломних робіт з краєзнавчої тематики.

Важливе значення у процесі викладання історичного краєзнавства у вищих навчальних закладах посідає практика. У кожного навчального закладу вона має специфічні риси і напрями. Зокрема у Львівському національному університеті імені Івана Франка студенти-історики під час практики навчаються фаху екскурсовода, розробляють екскурсійні маршрути, збирають етнографічні матеріали, проводять інтерв'ювання за визначеною проблемою. Це може бути робота у краєзнавчих відділах бібліотек, краєзнавчих музеях, співробітництво з громадськими організаціями, що проводять історичну пошукову діяльність. Непересічне значення для підготовки краєзнавців має залучення студентів-істориків до діяльності обласних відділів Товариства охорони пам'яток історії і культури України. Наприклад, студенти Донецького національного університету надали допомогу у справі інспектування пам'яток на території Донецька і області.

Попри різноманітність форм краєзнавчої практики, головним завданням для усіх них є закріплення студентами набутих теоретичних знань, прищеплення умінь та навичок самостійного ведення краєзнавчої роботи, ознайомлення з історичними місцями краю, його відомими особистостями, пам'ятками історії та культури.

У вищих навчальних закладах педагогічного спрямування приділяють підготовці вчителів. Головним чинником розв'язання складних завдань освіти і національного виховання є особистість учителя-вихователя. Сучасні умови суспільного розвитку України потребують переходу вищої школи на нову концепцію підготовки майбутніх спеціалістів, удосконалення її якості, інтегрування, підвищення рівня професіоналізму, компетентності, інтелектуальної культури вчителя. Окреслені Національною доктриною розвитку освіти України у ХХІ столітті завдання передбачають спрямування вищої освіти на забезпечення фундаментальної наукової, загальнокультурної і практичної підготовки фахівців. Важливим складником професіоналізму вчителя є краєзнавча підготовка. До певної міри вона функціонує як суттєва передумова виховного впливу на особистість й утвердження гуманістичних тенденцій, як оберіг духовних цінностей певного етносу, трансформуючи, водночас, кращі надбання культури народу з минулого в майбутнє, забезпечуючи неперервність життєдіяльності поколінь. У зв'язку з цим у вищих навчальних закладах педагогічного профілю запроваджують спецкурси, що стосуються методики краєзнавчої роботи в школах.

Велику увагу у вишах надають екологічному вихованню, зокрема запроваджують спецкурси з екологічного краєзнавства. У сучасних умовах для України особливо гостро стоїть проблема забезпечення її екологічної безпеки. Однією з головних причин незадовільного стану довкілля є домінанта низького рівня сформованості екологічної культури громадян країни, у тому числі і студентів педагогічних вищих навчальних закладів. Значне місце у вирішенні цієї проблеми в суспільстві

відведено педагогові, від професійної підготовки, особистісних якостей якого залежить екологічно-прогнозоване майбутнє. У сьогоднішніх умовах головним принципом освіти має бути формування ноосферного світогляду, розуміння майбутніми педагогами взаємозв'язку усіх навчальних предметів та єдності навчання і виховання для досягнення кінцевої мети професійної освіти – формування спеціаліста з високим рівнем екологічної культури. Основи екологічних знань закладаються ще під час навчання у школі. Власне краєзнавчий принцип у позакласній роботі з формування екологічної культури посідає чільне місце. Його реалізація можлива на різних типах занять: індивідуальних, групових, масових.

Отже, краєзнавство є важливим та ефективним напрямом гуманітарної освіти і виховання. Краєзнавство у навчальних закладах як джерело додаткових знань і виховний засіб є визначальним чинником залучення учнів та студентів до вивчення своєї місцевості, забезпечення розуміння зв'язку глобальних, національних і регіональних аспектів у вирішенні сучасних проблем. Використання краєзнавчих матеріалів у викладанні шкільних предметів і практичне застосування набутих знань про рідний край надають широкі можливості для підвищення інтересу учнів та студентської молоді до культурно-історичної спадщини українського народу, формування світогляду і національної гідності молоді.

Питання для контролю

1. Специфіка історико-краєзнавчої роботи в школі.
2. Розкрийте основні етапи підготовки вчителя до організації історико-краєзнавчих досліджень учнів.
3. Наведіть приклади можливого використання краєзнавчого матеріалу з окремих тем на уроках історії.

Список літератури

1. Ісаєвич Я. Краєзнавство у діяльності МАН старшокласників Львова / Я. Ісаєвич // Третя республіканська наукова конференція з історичного краєзнавства. – К., 1984.
2. Великий В. Земля кличе. Краєзнавство в школі / В. Великий. // Основа. – 1994. – травень.
3. Громадські музеї Львівщини. – Львів, 2007. – Т. I.
4. Дем'ян Г. Поради краєзнавцям – дослідникам повстанського руху / Г. Дем'ян. – Львів, 1992.
5. Інформаційно-методичний вісник Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. – 1998. – № 9.
6. Історичне краєзнавство в Українській РСР. – К., 1989.
7. Костриця М. Туристично-краєзнавча робота в школі : посібник для вчителя / М. Костриця. – К., 1985.
8. Крип'якевич І. З історії галицького краєзнавства / І. Крип'якевич. – Львів, 1931.
9. Лаба В. Місце краєзнавства в концепції національної школи // Основа. – 1992.
10. Методика історико-краєведческой работы в школе. – М., 1992.
11. Музеї загальноосвітніх навчальних закладів Львівщини / Упоряд. Н. Горошко. – Львів : Сполом, 2005.
12. Наш край. Методичні поради вчителям. – Львів, 1997.
13. Омельченко Ю. Розвиток учбових музеїв / Ю. Омельченко. – К., 1988.
14. Петренко В. Історико-краєзнавча позакласна робота в школі / В. Петренко. – К., 1969.
15. Поленський Є. Шкільний музей / Є. Поленський. – Львів, 1993.
16. Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України ,№ 640 від 04.09.2006.
17. Соломонова Т. Шкільні музеї в Україні: тенденції і проблеми розвитку / Т. Соломонова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 18. – С. 3–4.
18. Стадник С. Шкільний музей : як його побудувати? / С. Стадник // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 18. С. 5–9.

19. Федик І. Історія Львова : примірне планування спецкурсу 10–11 кл. І. Федик // Основа. – 1993. – 27 серпня.
20. Федик І. Слідами Митрополита Андрея Шептицького у Львові : краєзнавчий довідник / Ігор Федик, Іван Федик. – Львів : Видавничий центр Львівського обласного центру краєзнавства та туризму, 2008.
21. Федик І. Сторінками історії Львова : краєзнавчі матеріали до курсу “Історія Львова”. Частина III : Львів у датах Ігор Федик, Іван Федик. – Львів : ВМС, 2005.
22. Федик І. Сторінками історії Львова. Слава і гордість Львова : краєзнавчі матеріали до курсу історія Львова / Ігор Федик, Іван Федик. – Львів : ВМС, 2007.
23. Федик І. Сторінками історії Львова : краєзнавчі матеріали до курсу “Історія Львова”. Частина I / І. Федик. – Львів : ВМС, 1999.
24. Федик І. Сторінками історії Львова : краєзнавчі матеріали до курсу “Історія Львова”. Частина II. Львів у запитаннях і відповідях / І. Федик. – Львів : ВМС, 1999.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А дашев – 160	Волинська М. – 25
Аксьонов – 167	Волошин А. 89
Алфьоров О. – 164	Воробець Ф. – 183
Альффонс XII – 164	Ворончук І. – 164, 171
Амстронг Дж. – 71	
Антонович В. – 9	Г аврилюк О. – 86
Арандаренко М. – 14	Гаєвський С. – 10
	Гальченко С. – 195
Б агалій Д. – 21, 21	Ганкевич Г. – 191
Баранович О. – 10	Гапенчук К. – 186, 187
Безбородько О. – 196	Гараджа В.І. – 94
Берлинський М. – 8	Гермайзе О. – 10, 11
Біленький Й. – 192	Гірц К. – 65
Білецький О. – 198	Гладков Ф. – 214
Бодяньський О. – 197	Глібовицький С. – 191
Бойко І. – 201	Гніздовський Я. – 197
Бойко О. – 75, 78, 86	Головацький Я. – 182, 198
Бонєцький К. – 161	Головко В. – 64
Бородін В. – 198	Голубенко І. 94
Брайчевський М. – 11, 21	Голубець М. – 163
Брукс Філін – 209	Голубко В. – 71
Бученков О. – 175	Горинь Б. – 184
	Горинь В. – 198
В агилевич І. – 182, 198	Гоян Я. – 199
Валенський В. – 16	Грицак Я. – 72
Веклич С. – 191	Грінченко Г. – 226, 227
Вербицький М. – 191	Грушевський М. – 10, 11, 21, 86, 141, 182, 187, 190, 193
Верменич Я. – 8, 21, 24, 25, 28, 29, 31	Губаржевський І. – 94, 96
Вздорнов Г. І. – 195	
Винниченко І. – 21	Г ете Й.-В. – 200
Виноградов – 81	Гутенберг Й. – 172
Вітковицький – 191	
Вітковський О. – 193	Д авиденко В. – 197
Возняк М. – 185, 194	Д аниленко В. – 227
Войтович Л. – 164, 170, 171	Дашкевич Я. – 86

- Дей О. – 200
 Дем'янчук – 192
 Денисюк В. – 201
 Денисюк І. – 86
 Деркач М. – 184
 Деркач П. – 184
 Джованні Леві – 59, 60
 Дзюба І. – 195
 Дмитрієва О. – 171
 Дністрянський М. – 25, 31
 Добрянський А. – 192
 Добсон Б. – 247
 Довбищенко М. – 164
 Довженок В. – 11
 Домбровська З. – 200
 Драгоманов М. – 196
 Драч І. – 197
 Дудяк О. – 52
Едоардо Гренді – 60
Еліаса Н. – 65
- Ж**данова Р. – 201
 Жолкевські – 167
 Жулинський М. – 195
- З**акревський М. – 8
 Запаско Я. – 195
 Заплинський В. – 197
 Застирець Й. – 198
 Зашкільняк Л. – 86
 Заяць А. – 25, 28, 31
 Зубрицький Д. – 8, 22
- І**вченко А. – 25, 31
 Ільницька Л. – 200
 Ільницький М. – 199
 Ісаєвич Я. – 183, 195, 200, 201
 Іськевич Г. – 173
 Іщук О. – 86
- Й**осиф І. – 15
- К**адєєв В. – 11
 Калінін Ю.А. – 94
 Калянковський О. – 191
 Капраль М. – 19, 25
 Карла Гінзбурга – 60, 166
 Карліна О. – 25, 31
 Касіян В. – 199
 Касьянов Г. – 86
 Катерина П. – 161, 162
 Кафарський В. – 73, 74, 87
 Кацовський В. – 173
 Качараба С. – 22
 Киричук Ю. – 86
 Кишакевич Й. – 191
 Кінан Е. – 69, 72
 Кісь О. – 207, 226
 Кобилянська О. – 195
 Кобрин В. – 171
 Коваль А. – 18
 Кованок С. – 14
 Когут М. – 192
 Козак І. – 192
 Козоріз В. – 192
 Колесник П. – 188
 Колодій М. Г. – 200
 Колодний А. М. 95
 Коляда Г. – 200
 Коляструк О. – 64, 72
 Кондуфор Ю. – 11
 Кониський Г. – 196
 Кордуба М. – 10, 11, 22
 Корнейчик І. – 175, 202
 Костомаров М. – 73, 87
 Котлобулатова І. – 200
 Котляревський І. – 182
 Коцюбинський М. – 195
 Красівський О. – 87
 Кремарчук А. – 192
 Кривошея В. – 161, 164, 171
 Кривошея І. – 164
 Крикун М. – 86

- Крип'якевич І. 10, 11, 22, 199, 200
 Кром М. – 171
 Крушельницька С. – 188
 Кубійович В. – 26, 31, 35, 43, 52, 199, 200
 Кульчицький С.В. – 227
 Кунденко Я. – 72
 Кусько К. – 200
 Кутайсов В. – 11
 Кушнарєнко Н. – 172, 176, 180, 202
Лаба В. – 18, 19, 289
 Лазаревський О. – 9, 14, 22, 162
 Лазарфельд Л. – 217
 Левицький В. – 182. 201
 Легун Ю. – 164, 171
 Лисенко М. – 193
 Лисенко С. 164
 Лімановський Б. – 174
 Лісовик – 193
 Луцишин О. – 201
 Любе Ж. – 73
 Людке А. – 65
 Людкевич С. – 185
 Людовік XIV – 166
 Людовік Святий – 166
- М**авдрик Г. – 192
 Мазуркевич М. – 192
 Майхрович Й. – 192
 Макаруч В. – 87
 Макимович О. – 191
 Мак-Люєн М. – 172
 Максимович М. – 8, 140, 162, 190
 Малярівич О. – 192
 Мамонтов О. – 175
 Мандрю Р. – 73
 Мартос П. – 182, 197
 Марунчак М. – 198
- Марченко І. – 11
 Масик Р.
 Медведцький Ю. – 173
 Мельник І. – 18
 Милорадович А. – 14, 18, 156, 162
 Миронець Н. 252, 256
 Михайленко А. – 184
 Михайленко Й. – 184
 Михайлюк М. – 187, 188
 Мицик Ю. – 227
 Мицько І. – 164
 Мкарчук С. – 14, 22, 48, 52, 87
 Моздалевський В. – 163, 171
 Мойсей І. – 186, 188
 Мороз М. – 200, 201
- Н**авроцький О. – 173
 Нахлік Є. – 201
 Нестайко О. – 86
 Нечипор Л. – 191
 Несецький К. – 161
 Нолл В. – 213, 227
- О**болєнська С. – 66, 72
 Оглоблин О. – 197
 Огоновський О. – 173
 Однороженко О. – 164
 Окольський Ш. – 161
 Онищенко О. – 201
- П**анькевич Ю. – 182
 Папроцький Б. – 161
 Пастушенко Т. – 207, 227
 Патока В. – 201
 Пелеш Ю. – 173
 Пелешишин М. – 12
 Перун І. – 192
 Петриченко М. – 171
 Петрук В. – 192
 Петрушевич С. – 173

- Пілевич Д. – 188
 Полетика Г. – 196
 Понов П. – 200
 Присяжнюк Ю. – 79
- Радицький П.** – 191
 Радловський В. – **191**
 Реєнт О. – 25
 Ритгерлінг Е. – 247
 Рожанковська А. – 192
 Роздільський І. – 192
 Рой В. – 201
 Рудий В. – 192
 Румянцев П. – 13
 Рюриковичі – 167
- Савчук Б.** – 73, 74, 87
 Свешніков І. – 12,
 Світленко С. 117
 Серєда В. – 207, 227
 Середяк А. – 72
 Ситий І. – 164
 Сікорський Н. – 201
 Скальковський А. – 14
 Скасків Г. 72
 Скрипник Г. – 74, 75, 87
 Сліпий Й. – 20
 Служинська З. – 171
 Смокот С. – 187
 Смуток І. – 164
 Собчук В. – 164
 Сташка В. – 184
 Стеблій Ф. – 198
 Стерашик В. – 195
 Столяров Ю. – 175
 Студинський К. – 10, 113
 Судімірський Ф. – 16
 Сусак В. – 72, 207, 227
- Терлецький О.** – 173
 Терпилак І. – 86
- Тетмаєр В. – 174
 Тимошук Б. – 12, 72
 Ткач Д. – 25, 31
 Ткаченко М. 10
 Томазов В. – 164, 171
 Томпсона Пол – 65, 208, 210,
 227
 Торивенада – 187
 Трєпка В. – 169
 Тронько П. – 12, 17, 22
 Труш І. – 182
 Турконяк Р. (о. Рафаїл) – 196
- Удод О.** – 72
 Українка Леся – 195
- Федоренко П.** – 14
 Федорович (Федоров) І. – 183,
 194, 196
 Федорович В. – 184
 Фольварків І. – 192
 Франке Т. – 247
 Франко І. – 62, 72, 172, 173, 174,
 182, 190, 192, 193, 194, 195, 199,
 200
 Франц І. – 15
- Химка І.** – 94
 Хлебовський Б. – 16
 Хоткевич Г. – 195
 Христинич Б. – 86, 87
- Цаповець В.** – **187**
 Цєлевич Ю. – 173
 Цєлуйко О. 164, 170, 171
 Церкевич В. – 191
 Циплятев І. – 160
- Чєкмишев О.** 95
 Черки А. – 190
 Чернецький Є. – 164–

- Черниш Н. – 207, 227
 Чєховський Д. – 192
 Чорний Д. – 25, 32
 Чуприк І. – 192
 Шалата М. – 188, 189, 198
- Шармай С.** – 10
 Шафонський А. – 14
 Шашкевич М. – 182, 198
 Шевченко Т. – 84, 85, 182, 195,
 197
 Шевчук В. – 197
 Шєптицький А.
 Шкляр Н. – 81
- Щєрба М.** – 175
 Щєрбак В. – 250
- Яворницький Д.** – 10, 140, 142,
 144
 Якимович Б. 172, 173, 184, 186,
 194, 198, 199, 200, 201
 Яковенко Н. – 72
 Ярош Б. – 87
 Яцків М. – 191
 Яцун Б. – 87
- Dworzaczek Wł. – 171
 Macocsi P. – 202
 Prinke R. – 171
 Szymanski J. – 171
- Гєографічний**
- Австрійська імперія** – 13, 14, 16,
 161
Австро-Угорська імперія – 14,
 16, 29
Англія – 160
- Барське староство** – 10, 21
- Буда – 182
 Будапєшт – 198
 Буковина – 190, 193
 Буфало – 202
- Варшава** – 202
Вєлика Британія – 210
Вініпєг – 198
Волинська губернія – 14, 162,
 167
Ворохта – 191
Вроцлав – 202
- Гадяцький полк** – 13
Галич – 191
Галичина – 8, 11, 15, 18, 20, 41,
 48, 55, 87, 174, 190, 193
Гєтьманщина – 163
- Дєлятин** – 191
Дніпропетровськ – 22
Долина – 192
Донецьк – 194
Дрогобич – 188
Дубно – 167
- Едмнтон** – 184
- Європа** – 21, 65
- Житомир** – 14
Жовква – 167
Журавиця – 192
- Закаказя** – 21
Запоріжжя – 10
Заслава – 167
Західна Волинь – 16
Західна Галичина – 192
Західна Європа – 209
Західна Україна – 10, 16, 22, 83, 84

ЗУНР – 20

Іспанія – 21

Італія – 21, 210

Йозефів – 189

Казахстан – 19, 21, 56

Калуш – 192

Канада – 164, 184, 198

Катеринослав – 10, 22

Київ – 8, 11, 21, 115, 120, 187, 188, 189, 195, 197, 200, 201, 202

Київське намісництво – 14, 162

Китай – 21

Коломия – 191

Конотопський повіт – 9

Королівство Польське – 15

Краків – 191, 192, 202

Литва – 161

Лівобережна Україна – 10, 13

Лондон – 202

Лубенський полк – 13

Львів – 8, 9, 11, 15, 18, 19, 21, 22, 42, 51, 79, 82, 83, 81, 140, 141, 163, 172, 174, 183, 185, 186, 188, 190, 191, 192, 199, 200, 201, 202

Львівщина – 167, 177

Малковичі – 192

Мізунь – 192

Мілан – 210

Мінськ – 201

Монастирська – 192

Москва – 66, 195, 197, 201, 214

Московська держава – 160, 169

Надвірна – 191

Ніжинський полк – 13

Німеччина – 65

Новгород-Сіверське намісництво – 14

Новоросійський край – 14

Нью-Йорк – 197, 200

Остріг – 167

Пантікапей – 11

Париж – 200

Перемишлянщина – 193

Переяславський полк – 13

Петербург – 182, 195

Південна Україна – 77

Північна Америка – 21

Північна Буковина – 12, 186, 188

Північна Чехія – 190

Північне Причорномор'я – 11

Підволочиська – 192

Підмихайля – 192

Поділля – 193

Подільське воєводство – 10, 162

Полісся – 10, 16, 55

Полтава – 13, 14

Полтавськ губернія – 14

Польща – 16, 161, 193

Португалія – 21

Правобережна Україна – 10, 162, 169

Прилуцький полк – 13

Рівне – 167

Річ Посполита (польсько-литовська держава) – 161, 169

Рогатин – 192

Російська імперія – 13, 14, 16, 161

Росія – 8, 14, 21

Румунія – 16, 186, 187

Самбір – 192

Середня Азія – 21

Сімферополь – 11

Слобідська Україна – 10, 13, 21

Сполучені Штати Америки – 208, 209

СРСР – 10, 16, 18, 34, 35, 44, 50, 82, 151, 153, 197

Станиславів – 192

Стародубський полк – 13

Старокостянтинів – 167

Сучева (повіт) – 187

Східна Галичина – 16, 79, 84

США – 198

Сянік – 192

Тернопіль – 198

Тернопільщина – 193

Торонто – 202

Ужгород – 12

Україна – 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 162, 163

Україна підавстрійська – 193

УНР – 20, 114, 116, 117, 142, 182, 194, 196, 200

УРСР – 11, 25, 35, 45, 47, 87, 144, 151, 153, 163, 196, 197

Філядельфія – 198

Харків – 10, 11, 13, 14, 21, 200, 202

Харківська губернія – 14

Херсонес Таврійський – 11

Чернігів – 13

Чехословаччина – 16

Щербівці – 186, 187

Яремче – 191

Ярослав – 191

Ярославщина – 193

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

ГОЛУБКО Віктор Євстафійович
СЕРЕДЯК Алла Володимирівна
ГЕНЕГА Роман Ярославович
та інші

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

**Напрями та методи
історико-краєзнавчих досліджень**

Курс лекцій

Частина II

Редактор *У. Крук*
Технічний редактор *С. Сенік*
Комп'ютерна верстка *А. Семенович*
Художнє оформлення *І. Щуров*

Формат 60×84/16. Умовн. друк. арк. 17,67. Тираж 100. Зам.

Видавець і виготовлювач:
Львівський національний університет імені Івана Франка.
79000 Львів, вул. Університетська, 1

Свідоцтво
про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 3059 від 13.12.2007 р.